

Dr. Osman Nuri ARAS
Dr. Bilal DEDEYEV Dr. Reha YILMAZ Dr. Vefaddin İBAYEV

KARABAĞ SAVAŞI

Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

KARABAĞ SAVAŞI

Dr. Bilal DEDEYEV
Dr. Vefaddin İBAYEV

Dr. Osman Nuri ARAS
Dr. Reha YILMAZ

Qafqaz Üniversitesi

KAFKASYA ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

EDİTÖR:
Dr. Osman Nuri ARAS

SPONSOR

Bakü
2008

Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları

Bakü 2008

KARABAĞ SAVAŞI

Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları

Bakü - 2008

KARABAĞ SAVAŞI

Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

EDİTÖR

Dr. Osman Nuri ARAS

YAZARLAR

Dr. Osman Nuri ARAS

Dr. Bilal DEDEYEV

Dr. Reha YILMAZ

Dr. Vefaddin İBAYEV

Qafqaz Üniversitesi
Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları
Bakü – 2008

KARABAĞ SAVAŞI

Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

Qafqaz Üniversitesi

Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları

YAYIN NO: 004

Bakü-Sumgayıt Yolu, 16. km
AZOIOI, Hirdalan, Bakü, Azərbaycan
Tel: (+994 12) 448 28 62/66
Faks: (+994 12) 448 28 61/67
www.qafqaz.edu.az
info@qafqaz.edu.az

Editör:

Dr. Osman Nuri ARAS

Yazarlar:

Dr. Osman Nuri ARAS

Dr. Bilal DEDEYEV

Dr. Reha YILMAZ

Dr. Vefaddin İBAYEV

Kapak ve iç tasarım:

Sahib KAZIMOV

Basım:

"İlay MMC" Matbaası

Bakü – Azərbaycan

ISBN: 978-9952-25-080-0

© Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları – Ocak 2008

Copyright © Bu kitabın, Azərbaycan`da yayın hakları Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü'ne aittir. Enstitü'nün yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz. Hiçbir şekilde kopya edilemez fotokopi, faksimile veya başka bir şekilde çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

SPONSOR

Boya ve Kimya Sanayii LTD.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ..... 11

BİRİNCİ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN TARİHİ ARKA PLANINA BAKIŞ

1. ERMENİLERİN DAĞLIK KARABAĞ'DA YAPTIĞI
ASİMİLASYON FAALİYETLERİ (8-10. YÜZYILLAR) .. 16
 2. ORTAÇAĞ VE HANLIK DÖNEMİ
KARABAĞ'IN ETNİK DURUMU 18
 3. ERMENİLERİN 19. YÜZYILDAN İTİBAREN
KARABAĞ'A YERLEŞTİRİLMESİ..... 20
 - a. 1805-1828 Yılları..... 25
 - b. 1828'den Sonraki Göçler 25
 4. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAPILANMASI:
KANLI OLAYLAR VE SİYASİ GELİŞMELER 24
 - a. Ermeni Örgütleri..... 25
 - b. 1905-1906 Kanlı Karabağ Olayları ve Sonrası..... 26
 - c. Sovyet Dönemi Dağlık Karabağ Meselesi 28
- SONUÇ 29

İKİNCİ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN SİYASİ VE HUKUKİ BOYUTLARI

- GENEL OLARAK 35
1. KARABAĞ SAVAŞI'NIN ESASINI OLUŞTURAN
TEMEL KAVRAMLAR 36
 2. SİLAHLI ÇATIŞMALARIN SEBEBLERİ..... 39
 - a. Dış Müdahaleler 39
 - b. Soğuk Savaşın Sona Ermesi 41
 - c. Azınlık Sorunu..... 43
 - d. Din Savaşları..... 45
 3. DAĞLIK KARABAĞ ANLAŞMAZLIĞININ
ULUSLARARASI HUKUKTA YERİ..... 49
- SONUÇ 60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN İNSAN HAKLARI AÇISINDAN ANALİZİ

- GENEL OLARAK 65
1. KARABAĞ SAVAŞI YA DA ERMENİLERİN
AZERBAJCANLILARI SOYKIRIMI SİYASETİNİN
YENİ ADIMI 68
 2. KARABAĞ SAVAŞI'NDA ETNİK TEMİZLİK 73

3. KARABAĞ SAVAŞI'NDA İNSAN HAKLARI İHLALİ.....	76
a. Yaşam Hakkının İhlali.....	78
b. İşkence	82
c. Sivil Halkın Haklarının İhlali.....	86
d. Yaralı ve Hasta Haklarının İhlali	105
e. Esir Haklarının İhlali.....	107
SONUÇ	116

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARABAĞ EKONOMİSİ VE KARABAĞ SAVAŞI'NIN EKONOMİK ETKİLERİ

1. HANLIK DÖNEMİ'NDEN SOVYETLER BİRLİĞİ'NE KARABAĞ EKONOMİSİ	127
2. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE KARABAĞ EKONOMİSİ	127
Dağlık Karabağ-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri	131
3. ERMENİ İŞGALİ SONRASI KARABAĞ EKONOMİSİ	132
4. KARABAĞ SAVAŞI VE İŞGALİNİN EKONOMİK ETKİLERİ	140
a. Savaş ve İşgalin Azerbaycan Ekonomisine Etkileri	142
Kaybedilen Ekonomik İmkânlar	142
İşgalin Makro Ekonomik Etkileri.....	147
Savaş ve İşgalin Sektörel Etkileri	150

Savaş ve İşgalin Uluslararası Ekonomik İlişkilere Etkisi	152
b. Savaş ve İşgalin Ermenistan Ekonomisine Etkileri	154
Ermenistan'ın Bölgedeki Büyük Projelerden Dışlanması	156
Ekonomide Dışa Bağımlılık	158
Enerjide Rusya'ya Bağımlılık.....	161
Ermenistan'ın İşgal Edilen Bölgelerdeki Üretim Faaliyetleri	168
Sınır Kapılarının Kapalı Olmasının Ermenistan Ekonomisine Etkileri	169
Yabancı Yatırımlara Etkisi	171
c. Savaş ve İşgalin Türkiye Ekonomisine Etkileri.....	172
Sınır Kapılarının Kapalı Olmasının Türkiye Ekonomisine Etkileri	174
Türkiye'nin Ermenistan'dan Talepleri	177
SONUÇ	178

GİRİŞ

Azerbaycan, Ermenistan ve İran arasında jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip olan Dağlık (Yukarı) Karabağ, bölgesel bir sorun olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında uzun bir tarihi geçmişe sahiptir.

Hukuken Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Dağlık Karabağ'a, Rusya'nın Kafkasya'da izlediği politikanın bir parçası olarak 19. yüzyıl başlarından itibaren, hem İran hem de Anadolu'dan getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir. Uygulanan politika sonucunda bölgede Ermeni nüfusu artmış, nüfus dengesinin değişmesiyle Ermeniler Dağlık Karabağ toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır.

Bölgede nüfus yoğunluğu gittikçe artan Ermeniler, 1830, 1905, 1918 ve 1920 yıllarında bölgenin denetimini ele geçirmek amacıyla Türk yerleşim alanlarına karşı çeşitli saldırılarda bulunmuştur.

Bölgeye ilişkin sözkonusu Rus politikası 20. yüzyılın başlarından itibaren ise Azerbaycan Türklerinin bölgeden sürgün ve göçünü de amaç edinmiştir.

Ermeniler, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde de "Büyük Ermenistan" hayallerinin bir parçası olarak gördükleri Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama mücadelesine devam etmiştir.

Rusların desteğini arkasına alan Ermeniler, Kafkaslar da rahat hareket etme imkânı bularak adım adım bölgeye yerleşmiştir.

Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

SSCB'nin dağılma sürecine girdiği 80'li yıllarda ise Ermenistan'ın bölgedeki hak iddiası yeni bir ivme kazanarak Ermenistan ve Azerbaycan arasında savaşa dönüşmüştür. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Savaşı, her iki ülkenin de henüz SSCB'nin bir parçası olduğu 1988 yılında başlamış ve 1992 yılında genel bir hal almıştır.

Savaş sonucunda Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Bu savaş sonucu yaklaşık bir milyon insan öz vatanlarından göç ederek, sığınmacı durumuna düşmüştür.

Sürgünler ve savaş sürecinde hile, baskı ve Rus desteğinden yararlanarak Karabağ'da yaşayan Türk halkını soykırıma tabi tutan Ermeniler, planlarını gerçekleştirme, emellerine varma adına bölgede birçok katliam yapmıştır. Savaşta Ermeniler tarafından bölgede işlenen en acımasız uluslararası suçlardan biri, 25-26 Şubat 1992 gecesi Hocalı şehrinde gerçekleştirilen katliamdır. Hocalı katliamında Ermenistan silahlı güçleri, Rus birliklerinin yardımıyla Hocalı'ya saldırarak şehri terk edememiş suçsuz ve silahsız masum insanları acımasız şekilde katletmiştir. O gece esir alınan sivil halkın çeşitli işkencelerle öldürüldüğü, bölgede daha sonra yapılan tetkikatlardan anlaşılmıştır. Canlı şahitlerin ifadeleri ve basın organlarında yayımlanan film ve resimlerde görünen insanlık dışı cinayetler, Ermenilerin soykırım amacıyla bu operasyonu gerçekleştirdiğini açıkça göstermektedir.

12 Mayıs 1994'te ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes imzalanmıştır. İki ülke arasında ateşkesin imzalanmasının üzerinden 14 yıl geçmesine rağmen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürmekte ve savaş dolayısıyla vatanlarından sürgün edilmiş yaklaşık bir milyon sivil halk, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir. Azerbaycan yönetiminin özveriyle yürüttüğü bazı sosyo-ekonomik kalkınma programlarına rağmen, ülkede mülteci durumuna düşmüş bir milyondan fazla insan halen birçok haktan mahrum olarak yaşamaktadır.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Savaşı'nın ve savaş sonrası işgalin bölgeye birçok etkisi olmuştur. Savaş sona ermekle birlikte işgal sürecinin birçok olumsuz yansıması bulunmaktadır. Savaş ve işgalin siyasi, hukuki, insan hakları ve ekonomik boyutları bölgeye tesir eden esas faktörlerdir.

Bölgede siyasi istikrarın en büyük tehdidi olan bu anlaşmazlık beraberinde birçok insan hakları ihlalini getirmiştir. Uluslararası hukuk açısından bakıldığında Ermenilerce bir çok sözleşme ve protokolün ihlal edildiğini görmek mümkündür. Ekonomik açıdan başta savaşa taraf ülkeler olmak üzere, bölge ülkelerini ve bölge ile işbirliği yapan birçok ülkeyi olumsuz şekilde etkilemektedir. Sorunun varlığı, aynı zamanda ülkelerinin bölgesel ve uluslararası ekonomik entegrasyonunu da engellemektedir.

“Karabağ Savaşı: siyasi-hukuki-ekonomik analiz” adlı bu eserde, Ermenilerin Karabağ Savaşı'nda yaptıkları etnik temizlik ve soykırıma dair faaliyetleri ile savaş sonrası Karabağ ve civarındaki bölgelerin işgalinin siyasi, hukuki, insan hakları ve ekonomik olarak etkilerinin analizi amaçlanmıştır.

Çalışmanın; Karabağ Savaşı ve işgalinin siyasi, hukuki, insan hakları ve ekonomik etkilerinin doğru şekilde anlaşılmasına ve Karabağ Sorunu'nun en kısa zamanda, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü prensibi içerisinde ve adaletle çözüme kavuşmasına vesile olması temennisiyle.

BİRİNCİ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN TARİHİ ARKA PLANINA BAKIŞ

Bilal DEDEYEV*

Tarihin hemen her döneminde Kafkasya'da çok büyük stratejik önem taşıyan ve aynı zamanda Türk kültür dünyasının sınırları içinde kalan Karabağ, Azerbaycan'ın eski yerleşim merkezlerinden biridir. Karabağ, zengin doğal yapısı ve stratejik önemine göre, tarih boyu birçok devletin hayatında önemli rol oynamış, yüzyıllarca Türklere kışla olmuş ve birçok Türk hükümdarına da karargâh görevi yapmıştır. Örneğin, Gürcistan seferinden dönen Alparslan (1063-1072), burayı kışla olarak kullanmış (1064)¹, Timur (1370-1405) ise, Anadolu seferinden dönerken Muğan'a gelmiş, bu sırada Karabağ'ı yakından tanıma fırsatı bulmuştur².

Karabağ tarihinin en önemli meselelerinden biri ise Karabağ'ın etnik yapısı ile ilgilidir. Günümüzde devam eden Dağlık Karabağ sorununun temelinde de Karabağ'ın etnik yapısına dair farklı iddialar yatmaktadır. Öyleyse burada; "Karabağ toprakları, Azeri Türklerinin ana yurdu mu? Yoksa Ermeni vatani mi?" Sorusuna cevap aramak gerekmektedir.

* Dr., Qafqaz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

1. ERMENİLERİN DAĞLIK KARABAĞ'DA YAPTIĞI ASİMİLASYON FAALİYETLERİ (8-10. YÜZYILLAR)

M.Ö. 4. yüzyılda, Azerbaycan'ın kuzey kısmında, Aras nehrinin yukarılarında 26 ayrı kavim birleşerek Albaniya Devleti'ni kurmuştur. Karabağ vilayeti de o zamanlar bu devletin içinde yer almıştır. İlk başlarda İran hâkimiyetini kabul eden ve vergi veren Alban Devleti, daha sonraları bağımsız hareket ederek Roma Devleti'yle dostluk içinde yaşamıştır.

M.S. 3. yüzyılda, İran'da hâkimiyet kuran Sasaniler, kısa zaman da Albaniya ile beraber tüm Azerbaycan'ı topraklarına katmıştır. Bu durum, Azerbaycan'da 7. yüzyıldan başlamış olan İslam fütuhatına kadar devam etmiştir. Albaniya Devleti, Karabağ bölgesinin tümünü içine almakta idi. Ayrıca, bu devletin etnik yapısı da Ermenilerle yakından uzaktan ilgisi olmayan Kafkas kökenli, Türk ve İran asıllı kavimlerin birleşmesinden oluşmuştu³. Dağlık Karabağ'ı kendi yurtları olarak göstermeye çalışan Ermeniler ise, Avrupa kökenli olup, yaklaşık M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Balkanların Frakya Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü civarlarına yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir⁴. Muhtemelen Roma İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen bu göç hadisesi, İran'a (Midya Devleti'ne) karşı ön savunma amacıyla yapılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Tiflis'te yaşamış Rus tarihçi Veliçko'ya göre, Ermenilerin bir kısmı Kudüs'ün dağılmasından sonra Yahudilerle karışmıştır. Ayrıca, Rus yazar, Ermenilerin kendi kaynaklarından ve diğer araştırmacılardan örnekler

vererek 19. yüzyılın sonlarında karşımıza çıkan Ermenilerin, artık “saf kan Ermeniler” olmadığını bildirmektedir.⁵

Azerbaycan, Hz. Ömer devrinden (634-644) itibaren Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlamıştır.⁶ Fetih sürecinde Azerbaycan halkı İslam dinini kabul etmiştir. Ancak bu süreçte Azerbaycan’ın daha çok iç ve kuzey taraflarındaki dağlık bölgelerde gayri Müslimler varlığını sürdürmüştür. Halkı gayri Müslim olarak yaşayan bölgelerden biri de Dağlık Karabağ’dır.

İslam fütuhatından sonra bölgedeki Albaniya Devleti’ne son verilmiş ve Alban adı yerine Arran (Aran) kullanılmaya başlanmıştır. Bu ad, aynı zamanda Kür ve Aras nehirleri arasındaki bütün bölgeye de ait edilmiştir⁷. Alban adı ise Arran’ın dahilinde Karabağ ahalisinden yalnız Hıristiyan zümrenin yaşadığı Dağlık Karabağ bölgesi için kullanılmıştır.⁸ Söz konusu dönemde Ermenilerin hilesi sonucu, Alban Kilisesi Ermeni Kilisesi’ne bağlanmıştır. Bundan sonra Alban asıllı papazların yerine, Ermeni asıllılar göreve getirilmiştir. Ardından, Alban eserlerinin bir kısmı yakılmış ve bir kısmı da Ermeniceye çevrilmiştir⁹.

Bu tarihten itibaren Dağlık Karabağ kilise olarak Ermenilere bağlandığından dolayı Ermeniye’nin bir parçası sanılmış ve birçok Arap kaynağında öyle gösterilmiştir. Örneğin, Belazuri *Fütuhu'l-Büldan* adlı eserinde bu bölgeden dördüncü İrmeniyeye toprakları diye bahsetmektedir¹⁰. Bu durum gerçekleri saptırmak için birçok Ermeni tarihçisi tarafından mesnetsiz iddialarını kanıtlamak için de kullanılmıştır. Oysa o zamanlar Karabağ dahil Arran’ın bağımsız olarak kendi dili ve kültürü vardı. Aynı zamanda ne etnik

ne de siyasi bakımdan Ermenistan’ın bir parçası değildi¹¹. Ermenilerin siyasi oyunları ve Ermeni Kilisesi’nin baskıları sonucu Hıristiyan Dağlık Karabağ ahalisi, 8. yüzyıldan başlayarak 10. yüzyılın sonlarına kadar tam anlamıyla medeni ve ideolojik asimilasyona uğramış, zamanla Ermeni dilini ve kültürünü benimsemiş ve “Grigoryanlaşma”ya yüz tutmuştur¹². Böylece Alban halkı zamanla “Grigoryanlaştırılmış” yani, Ermenileştirilmiştir. Bu asimilasyon işinin kalıntıları Karabağ Hanlığı (1747-1822) ve Rus işgali devrinde de Ermeni Şovenistler tarafından devam ettirilmiştir. Ermeniler, hile dolu siyasi manevralarını 18. yüzyılda hami olarak kabul ettikleri Ruslara karşı da başarıyla yürütmüştür.

2. ORTAÇAĞ VE HANLIK DÖNEMİ KARABAĞ’IN ETNİK DURUMU

Arap Hilafeti’nin zayıflayarak geri çekilmesinden sonra, Karabağ bölgesi, sırasıyla 9-10. yüzyıllarda Saciler (879-941) ve Slariler (941-981), 10-11. yüzyıllarda Şeddadiler (970-1088), 12-13. yüzyıllarda Atabey-İldenizler (1136-1225), 13. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 14. yüzyıla kadar İlhanlılar (1256-1357), 15. yüzyılda ise Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu (1468-1501) gibi Azerbaycan devletlerinin sınırları içinde yer almıştır¹³. 1501’de Azerbaycan’da kurulan Safevi Devleti (1501-1736), çok geçmeden Karabağ’ı da kendi hâkimiyetine katmış ve bölgeyi merkezi Gence olan Karabağ Beyler Beyliği haline getirmiştir¹⁴. 16 ve 18. yüzyıllarda, zaman zaman Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine geçen Karabağ, Nadir Şah (1736-1747) döneminde tekrar İran topraklarına katılmıştır¹⁵. Nadir Şah’ın hâkimiyete gelişi Azerbaycan’da birtakım olayların

çıkmasına neden olmuştur. Şöyle ki, Muğan'da şahlık törenleri yapıldığı sırada, Karabağ Beyler Beyliği'ni yöneten Ziyadoğulları ve Karabağ Türk aşiretlerinden Cavanşir, Otuziki ve Kebirli aşiretleri, Nadir Şah'a karşı çıkıp, onun hâkimiyetini istemediklerini ilan etmişlerdi. Bunun üzerine Nadir Şah, Gence hâkiminin görevlerini kısıtlamış, Kazak ve Borçalı bölgelerini Gürcistan'a, Karabağ Hamse meliklerini ise buraya dışarıdan gelip yerleşen Ermenilere teslim ederek, onları kendisine bağlamıştır¹⁶. Alınan bu karar zamanla Azerbaycan'ın aleyhine dönüşmüştür. Karabağ Hamse meliklerine tanınan bu imkânlar Ermeniler tarafından 8-10. yüzyıllarda olduğu gibi Karabağ halkına karşı kullanılmıştır.

1747-de kurulmuş Karabağ Hanlığı'nda az miktarda Ermeni nüfusunun yaşadığı ve bunların da "asimilasyon devri Ermenileri" olduğu bilinmektedir. Karabağlı oldukları ileri sürülen bu Ermeniler, yine Hamse dediğimiz bölgelerde meskûnlaşmıştır. Kaynaklarda verilen bilgiye bakılırsa, burada "Haçperestler" yani Hıristiyanlar yaşamıştır¹⁷. Halk arasında ve kaynaklarda "Hamse" (beşlik) diye tabir edilen bu mahalli idareler ise aşağıdakilerdi:

1. Dizak. Buranın başında Melik Yegan bulunuyordu. O, Lori'den kaçıp gelmişti. Nadir Şah döneminde onun emriyle melik olmuştur.
2. Verende. Bunun başındakiler Melik Şahnazarlı'ler sülalesindendi. Aslen Göğçe tarafından olup, sonradan Karabağ'a yerleşmişlerdir.
3. Haçın. Burada Melik Hasan Calalyan evladı bulunuyordu. Bu sülale eskiden Karabağ'da Hıristiyan Alban Devletinin hâkimleri idi.

4. Çilebörd. Başında Melik Allahkulu vardı. Aslen Mağavizli'dir. Nadir Şah'la Osmanlı Devleti arasında vukuu bulunan savaşlarda Şah'a sadık olduğundan buraya yönetici olarak tayin edilmiştir.
5. Talış (Gülistan). Burada Melik Usub bulunuyordu. O, Şirvan'dan Karabağ'a gelmiştir¹⁸.

Görüldüğü gibi Karabağ Hamse mahalli idarecileri, Karabağlı olmayıp, buraya başka yerlerden getirilerek, Nadir Şah döneminde yerleşmişlerdir. Aslına bakılırsa onlar Azerbaycan'a bile İran-Bizans, daha sonra ise Hilafet-Bizans savaşları döneminde diğer memleketlerden kaçıp gelmiş ve buralara yerleşmiş Ermenilerdir¹⁹. Ayrıca, Osmanlı kayıtlarından faydalanarak, Hanlık döneminden önceki Karabağ'ın etnik yapısını araştırmış tarihçi Geybullayev'e göre, Karabağ'da bulunan köylerin ancak bir kaçında Ermeniler yaşamıştır. Karabağ Hanlığı döneminde buralarda bu ahali-den başka Ermeni topluluğu da olmamıştır. Ayrıca, Kafkasya ve Karabağ'la ilgili, dönemin Osmanlı belgelerinde de Gürcü, Lezgi, Avar²⁰ ve diğer Kafkasya kavimlerinden bahsedilmesine rağmen, Ermenilerin adı bu belgelerde geçmemektedir. Dolayısıyla Karabağ Hanlığı'nın kurulması ve idaresi Azerilere mahsus olduğu gibi, buradaki ahalinin büyük kısmını da Azeri Türkleri oluşturmuşlardır.

3. ERMENİLERİN 19. YÜZYILDAN İTİBAREN KARABAĞ'A YERLEŞTİRİLMESİ

I. Petro (1689-1725) devrinden gelişmeye başlayan ve 18. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın güçlü devletlerinden birine çevrilen Rusya, İran ve Orta Doğu üzerinden sıcak denizlere ulaşmak için güneye açılmak niyetinde idi. Bu

durum I. Petro'nun vasiyetinde de açıkça belirtilmiştir²¹. Rusya, bu düşüncesini gerçekleştirmek için ilk önce Kafkasya'yı daha sonrada komşu İran ve Osmanlı devletlerini işgal etmek zorunda idi. Bu yüzden Rusya, 18. yüzyıldan başlayarak Kafkasya'yı işgal etme siyasetinde Ermenilerdeki milliyetçilik hırsını devamlı kullanmaya başlamıştır. Bu tek taraflı gelişme, zamanla karşılıklı olarak işbirliğine dönüşmüştür²². Rusya, onlara bu bölgelerde devlet kurmaları için imkân vereceğini vaat etmiş; hatta 18. yüzyılda Dağlık Karabağ'da Ermenileşmiş melikleri (bölgeleri) birleştirerek "Küçük Ermenistan" kurma düşüncesi bile olmuştur²³.

Genel olarak, Ermenilerin toplu halde Azerbaycan topraklarına göçü ve yerleştirilmesi işi Rusya'nın Kafkasya'yı işgaliyle birlikte başlamıştır. Rusya, bu iskân politikasını iki aşamada gerçekleştirmiştir. Birincisi 1805-1828 yılları arası, ikincisi ise 1828'den sonra yapılmıştır.

a. 1805-1828 Yılları

1799'un sonlarından Kafkasya'yı işgale başlayan Rusya, Gürcü ve Ermenilerle işbirliğini de ihmal etmedi. 1803'ün Şubatında Azerbaycan'a gönderilen Gürcü asıllı general Sisianov'un yardımcılarında biri de Yuannes adında bir Ermeni idi²⁴. 1805 yılında Kürekçay antlaşmasıyla Karabağ Hanlığı'nı ele geçiren Rusya, Ermenileri buralara celp ederek onların gücünden kendi işgalcilik prensipleri için istifade etmiştir.

İşgal ederek Kafkaslar üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen İran ve Rusya arasında 1804'te başlayan savaş 1813'de yapılan bir anlaşma ile sona ererken Kafkaslar da İran ve

Rusya arasında paylaşılmış oluyordu²⁵. İran ve Rusya arasında 12 Ekim 1813'te yapılan Gülistan Barış Antlaşması sonucu Kafkasya bütünü ile (Erivan ve Nahçıvan hariç) Rusya'ya terk edilmiştir²⁶. Rusya Kafkasya'yı işgalinden sonra buralarda korkusuz ve rahat hareket etmeye, bu arada sömürgecilik politikasını da uygulamaya başlamıştır. Bu dönemde bir defaya mahsus 390 Ermeni ailesi Şuşa'ya getirilmiştir²⁷. Bu da yaklaşık 1500-2000 Ermeni'nin buraya yerleştirilmesi demektir. Böylesine toplu göçlerin yanında Karabağ'a kendi başına gelen Ermeni aileleri de az olmamıştır. Ermeniler de kendi çıkarları doğrultusunda "sadakat borcu" olarak Ruslara hizmet etmeye başlamıştır. Karabağ'da yapılan bu "iskân politikası" iki tarafın da planlı hazırlıklarıyla hayata geçirilmekte idi. Bu gelişmeler karşısında, yanıldıklarını geç de olsa anlayan Han ailesi duruma itirazlarını bildirmişse de sonunda yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Sonuçta, Rusların Karabağ'da başlattığı iskân siyaseti kısa bir zamanda etkili olmuştur. Nitekim 1823'de Karabağ'daki 642 köyün 155'i Ermenilere, 487'si ise Azerilere ait olduğu görülmektedir²⁸. Bu da yapılan göç siyaseti sonucunda, daha 1805'te sayıları çok az olan Ermeni nüfusunun, kısa bir zamanda arttığını göstermektedir.

b. 1828'den Sonraki Göçler

1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmənçay Mukavelesi (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmıştı. Bu antlaşmanın 15. maddesinde en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan

Ermenilerin Rusya tarafına yerleştirilmesi izninin verildiğini görmekteyiz²⁹. Bu dönem Rusya'nın İran büyük elçisi A. Griboyedov'un Çar'a yazmış olduğu mektubunda da göçle ilgili epey bilgi verilmektedir³⁰. Ermeni yanlısı biri olarak tanınan Griboyedov, İran'da bulunduğu dönemlerde Ermeni haklarını savunarak bu konuda İran Şahı'na defalarca baskıda bulunduğu bilinmektedir³¹. Büyükelçinin ve başka bir gözlemci Rus yazarın notlarına bakılırsa, göç işleriyle ilgilenmek için Rusya Devleti tarafından özel organizasyon komitesi kurulmuştur. Ayrıca, komite tarafından devlet hazinesinden, göçmen Ermenilere kişi başına 25 ruble yardıma bulunulmuştur. Yine verilen bilgiye göre, İran'dan getirilen Ermeniler Azerbaycan'ın Yukarı Aras bölgesine, yani daha çok Erivan ve Karabağ vilayetlerine yerleştirilmiştir³². Başka bir Rus yazarı N.Şavrov'un yazdığına göre, 1828-30 yılları arasında 40.000 İranlı, 84.000 Osmanlı Ermeni'si Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu rakam 19. yüzyılın sonlarına doğru bir milyona ulaşmıştır³³.

Rusya'nın bu iskân politikasını yapmasında iki amacı olmuştur. Birincisi, bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş olmasıdır. Bunun için Kafkasya dışından getirilen Gayr-i Müslim zümre bu bölgeye yerleştirilmiş, bu yolla Kafkasya'daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesi sağlanmıştır³⁴. Başlangıçta, Kafkasya'daki Rus ordusunda Ermeni ve Gürcü subaylarına öncelik tanıma politikası zamanla genişletilmiş, Kafkasya'daki Rus yönetimi bu zümreden olanlara emanet edilmiştir. Lazarevler, Madatov, İvan Korganov, Cemşid Şahnazar, Vasili Bebudov gibi Ermeni asıllı Rus subayları bunlardandır³⁵.

İkincisi ise, daha sonraki yıllarda komşu ülkelerin (Osmanlı ve İran) işgal edilmesinde orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi planlamasıdır. Bu amaçla, Ermenilerin Kafkasya'ya toplanılması işi sadece İran'dan değil, Osmanlı Devleti'nden de yapılmıştır. Rusya, 1829 Edirne Antlaşması'na Hıristiyan halkın serbestçe Rus topraklarına göç edebilmeleriyle ilgili madde koydurmuştu. Osmanlı Devleti bu maddenin etkisini ilk defa 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında hissetti. Rusya, bu savaşta Doğu Anadolu bölgesindeki işgal sürecinde Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı³⁶. Böylece, bu tarihe kadar iyi giden Türk-Ermeni ilişkileri bozulmaya yüz tutmuştur.

4. ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YAPILANMASI: KANLI OLAYLAR VE SİYASİ GELİŞMELER

Yukarıda anlatılan tarihi analizden görüldüğü gibi Ermeni milliyetçiliğinin oluşum ve faaliyet tarihi 19. yüzyıldan çok öncelere kadar gitmektedir. Sadece 19. yüzyıldan başlayarak emperyalist devletler (Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi) artık var olan Ermeni milliyetçiliğini aktifleştirmiş ve kendi çıkarları amacıyla kullanmaya başlamıştır. Tabii olarak bu durum Ermenilerin de işine gelmiş ve onlar tarafından da bu fırsat değerlendirilmiştir.

Kafkasya cephesinde ise Ermenileri kendi menfaatleri için kullanan devlet Rusya olmuş ve Ermenilere bu bölgelerde (Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'da) devlet kurma fırsatı vereceğini vaat etmiştir. Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki bütün Ermenileri organize edebilecek milliyetçi grupların kurulması ve faaliyete geçmesi sağlan-

mıştır. Bu dönemle birlikte hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki kanlı olaylar başlamış, 19. yüzyılın sonları ve bütün 20. yüzyıl boyu sürmüştür³⁷.

a. Ermeni Örgütleri

Ermeni milliyetçilerinin örgütlenmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında, görünürde hayır cemiyetleri şeklinde başlasa da, daha sonra farklı amaçlar için faaliyet göstermiştir. Sayıları çok olan bu cemiyetlerin konumuz açısından en önemlileri ise Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleridir.

Hınçak Komitesi'nin anlamı "Çan Sesi" (sesleniş, haykırış) olup, Kafkasya Ermenileri tarafından 1886-1887'de İsviçre'de kurulmuştur. Amaçları Rusya, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri birleştirip "Büyük Ermenistan" kurmaktır. İçlerinde Rusyalı Ermenilerin bulunmasına rağmen, komitenin merkezi sonradan Londra'ya taşınmıştır. Böylece, İngilizlerin etkisi altına girmiştir.

Taşnaksutyun Cemiyeti (İhtilal Cemiyetleri Birliği) ise 1890'da Tiflis'te kurulmuştur. Amacı faaliyet gösteren Ermeni derneklerini birleştirerek Türklere karşı isyan çıkarmaktır³⁸. Daha çok Kafkaslarda aktif faaliyette oldukları görülmüştür.

Bu iki cemiyetin amacı ve tarih boyu yaptığı işler bölgedeki Müslümanlara karşı kanlı olaylar ve özellikle de Osmanlı Devleti sınırları dahilinde İngiltere, Fransa ve Rusya adına isyanlar çıkarmak olmuştur. Sadece 1890-1892 yılları arasında Hınçak teşkilatının düzenlediği kanlı olaylarda 65000 sivil Müslüman (Türkler ve Kürtler) öldürülmüştür. Bunun devamı olarak 1894'den başlayan Sasun

isyanları da bu cemiyetler tarafından düzenlenmiş ve on seneden fazla sürmüştür³⁹. Bu kanlı olayların aynısı 1905-1906 yıllarında Azerbaycan'da da yapılmıştır.

b. 1905-1906 Kanlı Karabağ Olayları ve Sonrası

Karabağ'daki ilk Azeri-Ermeni çatışması 1905 Rus ihtilalinden sonra görülmüştür. Şubat 1905 yılında Ermenilerin Bakü'de yaptığı kanlı olaylar kısa sürede bütün bölgelere olduğu gibi Karabağ'a da sıçramıştır. Bu olaylar esnasında Ermeniler, Karabağ ve Tiflis'teki Rus garnizonundan da destek görmüştür. Karabağ'da ise en fazla zarar çeken bölge Şuşa olmuştur. Ahalisinin tümüne yakınını Azeriler oluşturan bu şehirde iki sene içinde binlerce Azeri Türkü katledilmiştir⁴⁰.

1905-1906 yılları kanlı Azerbaycan olaylarını en iyi şekilde anlatan M. Said Ordubadi'nin "Kanlı Yıllar" eseridir. Yazar, hadiselerle canlı şahit olmasının yanında, dönemin basınına çıkan haberlerden, Rus subaylarının protokol bilgilerinden ve mağdurların gönderdikleri mektuplardan faydalanarak yazdığı kitabında, bu olayların dört başlama nedeninin olduğunu kaydetmektedir. Bu nedenler şunlardır:

1. Ermeni Taşnaksutyun cemiyetinin faaliyetleri; Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde 400-den fazla kanlı olayın çıkarılmasında doğrudan iştirak etmeleri;
2. Çar Rusyası'nın Ermenileri desteklemesi ve devlet memurlarının Ermeni silahlı çetelerinin yaptıklarına göz yummaları;
3. Azerilerin cahilliği, yani her türlü siyasi oyun ve provokasyonlara inanmaları;

4. Ermenilerin bölgede bağımsız Ermeni devleti kurmak istemeleri ve bu konuda dış ülkelerden (Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD) destek almalarıdır⁴¹.

Rus bilim adamı Skibitskinin verdiği bilgiye göre 20. yüzyılın başlarında Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin nüfusunun %25 civarında olduğunu kaydetmektedir⁴². Buna rağmen, Kafkasya'daki genel nüfusunu çoğaltan Ermeniler, Rusların desteğiyle bölgede sözü geçen milletlerden biri olmaya başlamışlardır. Özellikle, 1905-1906. yılı olaylarından sonra Kafkasya'da etkili olan Ermeniler, zamanla bazı meseleleri siyasileştirmeyi başarmışlardır. Bunun sonucu, Rusya Duması'na (Parlamentosu) bağlı Transkafkas Seymi'nde Ermeni milletvekillerine temsil olunma hakkı verilmiştir. Artık, Ermeniler Kafkasya'nın "haklarını savunan" üç milletten biri durumuna gelmişti.

Bu sırada I. Dünya Savaşı (1914-1918) devam etmekteydi. Savaş durumundan faydalanan Ermeniler, Doğu Anadolu ve bunu takiben Azerbaycan'da Mart-1918'den başlayarak iç ürpertici katliamlar yapmışlardır. Antranik adlı bir Ermeni haydudun, Karabağ'daki Müslüman nüfusu yok edip bu bölgeni tümüyle yeni kurulmuş Erivan merkezli Ermenistan'a birleştirmek düşüncesi yüzünden, 1918-1919. yıllar arasında sadece Karabağ bölgesinde 150 Azeri köyü insanlarıyla birlikte tamamıyla mahvedilmişti⁴³. Bu dönem Ermenilerin yapmış olduğu katliamlar, ancak Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımı sayesinde durdurulabilmiştir. Osmanlı ve Azerilerden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Gence-Bakü istikametindeki yol boyu muntakaları, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ve daha sonra da Karabağ'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır⁴⁴.

c. Sovyet Dönemi Dağlık Karabağ Meselesi

Rusya'da gerçekleştirilen 1917 Bolşevik ihtilali bölgede siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Sovyet Rusyası Çar Rusyası'ndan devraldığı müstemleke siyasetini başka bir şekilde devam ettirmek düşüncesindeydi. Bu yüzden ilk yıllarda Kafkasya halklarına tanınan bağımsızlık hakkı daha sonra gasp edilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da 23 ay yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) 28 Nisan günü Rusya'nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edilerek yerini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Azerbaycan'la birlikte Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri de kurulmuştur.

Ermeniler yüzyıllardır sürdürdükleri hileli siyasetlerini Sovyet döneminde de devam ettirmiştir. Bu defa yayılmacı siyasetin kâğıt üzerinden, Moskova'dan yürütüldüğü görülmektedir. Bu dönemde, Ermeniler, bin türlü oyunla Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasını Moskova'dan istemeye başlamıştır. Bu konuda iki sene süren verilsin - verilmesin tartışması Moskova'ya bağlı Kafkas Bürosu'nda alınan bir kararla, bölgeye özerklik statüsü tanınması şeklinde sonuca bağlanmıştır. Böylece, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dahilinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi resmen kurulmuştur. Karabağ, tarihinde ilk defa Dağlık (Yukarı) ve Ova (Aşağı) Karabağ coğrafi adı altında bölünmüş ve bir nevi meseleye siyasi boyut kazandırılmıştır. Bundan sonra Ermeniler Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde nüfus olarak çoğalmaya başlamış ve Türkçe yer adlarını Ermenileştirerek medeni asimilasyon işini yine devam ettirmişlerdir. Bölgenin merkezi

olan Hankendi'nin adı Stepanakert ve beş ilçeden üçü ise Mardakert, Hadrut ve Martuni şeklinde Ermenice adlarıyla değiştirilmiştir⁴⁵.

Sovyet dönemi Dağlık Karabağ'ın etnik yapısına gelince ise, Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki sayısı 1939'a kadar hızla artmış, 1939'dan sonra ise inmeye başlamıştır. İstatistikî rakamlara bakılırsa, Ermenilerin buradaki nüfusu 1959-1979 yılları arasında ortalama %10-12 azalmıştır. Bu düşüş 1980'li yıllarda Dağlık Karabağ sorunun ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir.⁴⁶

SONUÇ

Sonuç olarak Dağlık Karabağ sorunun tarihi alt yapısı olabilecek olayların, aslında 8. yüzyıldan başladığı söylenebilir. O dönemlerden başlayarak dağlık Karabağ'da sayıları çok az olan Ermeniler, güçlü Azerbaycan devletlerinin hâkimiyetinde sesini çıkarmadan, yerli halkın başına bin türlü oyun açmaktan da geri kalmamışlardır.

19. yüzyılın başlarında ise birlik ve beraberlikten yoksun olan Azerbaycan Hanlıkları'nın durumundan faydalanarak bütün Kafkasya'yı işgal eden Rusya, Ermenilerle işbirliğine girmiş; komşu ülke ve bölgelerden topladığı Ermenileri, işgal ettiği Azerbaycan topraklarına toplamaya başlamıştır. Böylece, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'dan ve İran'dan toplam bir milyon kadar Ermeni, Azerbaycan'ın Erivan ve Karabağ, kısmen de Gence ve Nahçıvan bölgelerine yerleştirilmiştir. Azerbaycan'da yapılan bu "iskân politikası" iki tarafın da (Rusya ve Ermeniler) planlı hazırlıklarıyla hayata geçirilmiştir. Bu da, bölgede Ermenilerin

ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve kanlı olayları çıkaran silahlı çetelerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Sovyet döneminde ise, Ermeni-Rus işbirliği devam ettirilerek, bir oldu-bittiyle Dağlık Karabağ meselesine siyasi boyut kazandırılmıştır.

Sonuç itibariyle, yukarıda anlatılan bu tarihi gerçeklerden sonra Anadolu ve Azerbaycan'da siyasi ve sosyo-ekonomik dengeler alt üst olmuş ve bu yapılanmaların etkisiyle günümüzde süren "sözde Ermeni soykırımı" ile Dağlık Karabağ düğümü gibi ciddi sorunların ortaya çıkmasına zemin oluşturulmuştur.

Birinci Bölüm Dipnotları

- ¹ Komisyon, *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere dair Arşiv Belgeleri*, C. I, Ankara, 1992, s.19.
- ² Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, Bakü 1951, s. 133; Hasan Ali Karadağı, “Karabağ Vilayetinin Gedim ve Cedid Keyfiyet ve Övzaları...”, *Karabağnameler*, C.II, Bakü 1991, s.353.
- ³ Feride Memmedova, *Politişeskoya İstoriya İstorişeskaya Geografya Kavkazkoy Albani (III. Do n.e.VIII.e.)*, Bakü 1986, s. 104; Ayrıca bk. Yaşar Bedirhan, “Efsane ve Tarihi Kaynaklara Göre Kafkasya'nın Türkleşmesi Süreci”, *Yeni İpek Yolu*, S. 142, Aralık 1999, ss. 41-42.
- ⁴ Mehmet Saray, “Ermenistan Yol Ayrımında”, *Kafkas Araştırmaları*, S.2, İstanbul, 1996, s.3.
- ⁵ Vasil Lvoviç Veliçko, *Kafkaz (Rus İşi ve Tayfalar Arası Meseleler)*, Çeviren: Vasif Kuliyeve, Bakü, 1995, ss.46-47.
- ⁶ Yaşar Bedirhan, “Selçuklu Fetihlerine Kadar Kafkasya'nın İslamlaşma Süreci”, *Yeni İpek Yolu*, S. 139, Eylül – 1999, s.31.
- ⁷ Giyaseddin Geybullayev, *Karabağ (Etnik ve Siyasi Tarihine Dair)*, Bakü 1990, s.136.
- ⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü 1989, s.93.
- ⁹ *Aynı eser*, ss.95-99.
- ¹⁰ Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, İstanbul, 1956, s.313.
- ¹¹ Veliçko, a.g.e. s.48-49.
- ¹² Memmedova, a.g.e., s.105.
- ¹³ Komisyon, “Azerbaycan”, *Türk Ansiklopedisi*, C. IV, İst. 1989, ss.410-420.
- ¹⁴ Oqtay Efendiyev, “Azerbaycan XVI. Esrde. Azerbaycan Safeviler Dövleti”, *Azerbaycan Tarihi*, C.III, Bakü 1999, s.219.
- ¹⁵ Mirza Bala, “Karabağ”, *İA*, C. VI, İst. 1988, s.214.
- ¹⁶ Mirze Yusif Karabağı, “Tarihi Safi”, *Karabağnameler*, Derleyen: Nazim Ahundov, C. II, Bakü 1991, s.11.
- ¹⁷ Y.Karabağı, a.g.m., s.12.
- ¹⁸ Mirze Adigözel Bey, “Karabağname”, *Karabağnameler*, C. I, Bakü 1989, ss.36-37; Y.Karabağı, a.g.m., 12-14; Mir Mehdi Hazani, “Kitabi-Tarihi-Karabağ”, *Karabağnameler*, Derleyen: Nazim Ahundov, C. II, Bakü

- 1991, s.111. Buradan anlıyoruz ki, Karabağlılar, eskiden bu bölgelerde Ermenilerin değil, Alban asıllı Hristiyanlar'ın yaşadığını bilmektelemiş.
- ¹⁹ Bünyadov, a.g.e.,s.93.
 - ²⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun (BOA. HH.)* Nr., 910; 110.
 - ²¹ Boris Mouravief, *Delî Petro'nun Vasiyetnamesi*, İstanbul, 1966, s.60; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İst. 1989, s.92.
 - ²² Güntekin Necefli, “Karabağın Hristiyan Melikleri ve Ermenilerin Karabağda Devlet yaratmak Cehdleri”, *Renessans*, № 3-4, Bakü, 2006, ss.64-68.
 - ²³ Veliçko, a.g.e. s.51; Güntekin Necefli, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları (XVIII asrın II yarısı)*, Bakü, 2002, ss.80-81.
 - ²⁴ *BOA. HH. Nr. 6677-A.*
 - ²⁵ Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycanın Çar Rusiyası terefinden işğal ve müstemlekeçilik aleyhine mübarize (1801-1828)*, Bakü, 2004, ss.104-105.
 - ²⁶ Bakıhanov, a.g.e., s. 203; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s.25; A. Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İA*, C.II, İstanbul 1970, s.115.
 - ²⁷ Firidun Esedov -Sevil Kerimova, *Çarizmi Azerbaycan'a Getirenler*, Bakü 1993, s. s.70.
 - ²⁸ Geybullayev, a.g.e., s. 151.
 - ²⁹ Komisyon, “Türkmençay Mukavelesi”, *Azerbaycan Tarihi üzre kaynaklar*, Bakü, 1989, s.277-283.
 - ³⁰ A.S.Griboyedov, *Gore ot Uma Pisma i Zapiski*, Bakü 1989, s.387.
 - ³¹ Nesir Necmi, *Abbas Mirze (XIX esr Rusya-İran-Azebaycan münasebetleri.)*, Bakü 1993, s.118.
 - ³² Griboyedov, a.g.e., s.388; S. H. Glinka, *Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Hüduklarına Göçürülmesinin Tasviri*, Çeviren: Vasif Kuliyeve, Bakü, 1995, ss.42-46.
 - ³³ N.N.Şavrov, *Novya Ugroza Russkomu Delu Zakavkaze: Prestoyaşaya Rasprodaja Muğani İnorodçam*, Bakü 1990, ss.63-64.
 - ³⁴ Yusuf Küçükdağ-Bilal Dedeyev, “XIX. Yüzyılın Başlarında Rusyanın Kafkasyaya Yerleşme Siyaseti”, *Genel Kurmay Başkanlığı VIII. Askeri Tarih Sempozyumu 24-26 Ekim- İstanbul*, 2001.
 - ³⁵ Esedov-Kerimova, a.g.e., ss.35-55.

- ³⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, 1995, s.375.
- ³⁷ Geniş bilgi için bkz. Komisyon, *Ermeni Terörü ve Kuldur Birleşmelerinin Beşeriyete Karşı Cinayetleri (XIX-XX) –Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi İnsan Hukukları Enstitüsü, Bakü, 2003.
- ³⁸ Uçarol, *a.g.e.*, s.377; Komisyon, *Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, ss.13-18.
- ³⁹ Geniş bilgi için bkz. *Rusya'nın Erzurum'daki Konsolosu Mayevski'nin Hatıraları*, Çeviren: Vasif Kuliyev, Bakü, 1994.
- ⁴⁰ M. Said Ordubadi, *Kanlı Yıllar*, Hazırlayan:Ekrem Bağirov, Bakü, 1991, ss.52-63; Komisyon, *Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, ss.36-37, 40-41.
- ⁴¹ Ordubadi, *a.g.e.*, s.5-11.
- ⁴² Komisyon, *Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, s.36.
- ⁴³ Uçarol, *a.g.e.*, s.485-491; Komisyon, *Muhtasar Kronoloji Ansiklopedi*, ss.42-100.
- ⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Mehman Süleymanov, *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü, 1999; Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı*, Ankara, 2002, ss.83-139.
- ⁴⁵ Vagif Piriye, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Bakü, 2002, ss.136-140.
- ⁴⁶ Ç.A. Bakışov, *İzminenniye Etniçeskogo Sostava Naseleniya Azerbaycanskoy SSR (po dannum perepisey 1897-1979 gg.)*, Sovetskoye Etokrafiya, 1980, №5, ss.68,71.

İKİNCİ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN SİYASİ VE HUKUKİ BOYUTLARI

Vefaddin İbayev*

GENEL OLARAK

Anlaşmazlıklar beşeriyet yaratıldığı tarihten itibaren süregelmiştir. Tarih boyunca şehirler, ülkeler, devletler arasında çatışma ve savaşlar meydana gelmiş ve bu yıllarca devam etmiştir. Yaşanan silahlı çatışmalarda milyonlarca insan hayatını kaybetmiş, açlığa ve sefalete düşmüştür.

Anlaşmazlık ve askeri çatışma tehlikesine karşı çeşitli önlemler alınmasına, yeni uluslararası hukuk kurallarının belirlenmesine rağmen, 20. yüzyılın ikinci yarısında da savaşlar ve çatışmalardan kurtulmak mümkün olmamış ve bu çatışma ve savaşlar 21. yüzyıla taşmıştır.

Bu çatışmalardan biri de Dağlık Karabağ sorunudur. Ermeni milliyetçilerinin hukuki herhangi bir mesnede dayanmayan toprak talepleriyle başlayan Dağlık Karabağ Savaşı ile Kafkasya kaynaklı bir bölgeye çevrilmiştir. Bu savaş, sona ermeyen insanlık dramlarıyla akıllarda kalmıştır. Savaş, sekiz milyondan fazla Azerbaycan vatandaşının tamamına nüfuz eden bir facia olarak etkilerini halen devam ettirmektedir.

* Dr., Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi Hakimi.

Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz

Devam eden etkileri de dikkate alındığında Karabağ Savaşı'nın siyasi ve hukuki analizi büyük bir önem taşımaktadır.

1. KARABAĞ SAVAŞI'NIN ESASINI OLUŞTURAN TEMEL KAVRAMLAR

Karabağ Savaşı'nın siyasi ve hukuki boyutlarıyla analizi bakımından öncelikle "farklılık", "ihtilaf" ve "anlaşmazlık" terimlerinin açıklanması faydalı olacaktır.

Alman filozofu Hegel "farklılık" kavramını, her türlü hareketin kökeni olarak değerlendirmiştir. O, zıttı olduğu için her şeyin hareket ettiğini belirtmiştir. Farklılık, sadece anlaşmazlık ihtimalini taşımaktadır. Farklılığa düşülen konunun tarafları arasındaki ilişkiler olumsuz anlamda ciddi boyutlara ulaşabilir. Bu da farklılığın güç kullanımını da kapsayacak şekilde mücadele yoluyla giderilmesi sonucunu doğurabilmektedir.

İhtilaf, farklılıkların belirli aşama kaydederek, somutlaşmasıdır. "İhtilaf", taraflar arasında bir sonraki aşama olan "anlaşmazlık" ihtimalini güçlendirmektedir. Fakat anlaşmazlığın mahiyetini ve gerekliliğini belirtmemektedir.

Siyasi bakımdan anlaşmazlık, bir birine zıt menfaat gruplarının, çıkarlarını temin etmek amacıyla çatışmasıdır.¹

Siyasi literatürde devletler arasındaki uluslararası barış ve güvenlik için tehlike yaratma yeteneğine sahip farklılıklar genellikle "uluslararası anlaşmazlık" ve "uluslararası kriz" kavramlarıyla ifade edilmektedir." Uluslararası anlaşmazlık, devletler arasındaki çıkar çatışmaları; uluslararası kriz ise, bu mücadele sonunda ortaya çıkan kaostur.²

Anlaşmazlıklar kişilerin, çeşitli güçlerin ve kurumların anlaşmazlık öncesi dönemde ortaya çıkan problemi çözmek istememesi veya çözüme yeteneğine sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle anlaşmazlıklar genellikle bireysel tercihler ya da karar almada çekimser kalmanın bir sonucudur. Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki anlaşmazlığı da bu açıdan değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira, bu anlaşmazlığın ortaya çıktığı SSCB dönemi yöneticileri, problemi çözüme konusunda karar almada geçikmiş ve bunun sonucunda Karabağ sorunu ortaya çıkmıştır.

Anlaşmazlık şahısların veya kurumların bilerek takındıkları tavidir. Anlaşmazlıkta taraf olanların belli amaçları vardır ve onlar bu amaçlara ulaşmak için bu tür tavırları tercih etmektedir.

Bir anlaşmazlığı çözüme önemli olan, anlaşmazlığın başlangıç noktasını, anlaşmazlığa konu olan temel etkeni tespit etmektir. Çünkü olayların gelişim sürecinde temel etkenin bulunması, öteki farklılıkların çözümüne imkan yaratmaktadır. Olaylar zincirinde temel halkayı bulmak onun çözümünü için gereken vasıtaların ve yolların belirlenmesi, gelişimin bir sonraki aşamasına geçişin sağlanması anlamına gelmektedir³. Anlaşmazlık konusunda farklılığa düşünülmesi anlaşmazlığın başlangıcı olarak kabul edilmelidir.

Genellikle anlaşmazlığın başlangıcını bulmak çok zordur. Çünkü başlangıç anıyla ilgili bilgi bulmak kolay olmamaktadır. Taraflar bunu genellikle gizli tutmaktadır.

Anlaşmazlık şahısların ve toplumsal kurumların bilerek takındıkları tavidir. Anlaşmazlıkta taraf olanların belli amaçları vardır ve onlar bu amaçlara ulaşmak için bu tür tavırları tercih etmektedir.

Anlaşmazlığa götüren aşamaların her birisinde taraflar tutum şeklini belirleme tercihine sahiptir. Taraflar ne tür tutumun kendileri açısından daha avantajlı olacağını hesaba katmaktadır. Yaptıkları bu hesap sonunda işbirliği veya rekabeti tercih etmektedir.

Anlaşmazlık taraflarından birinin amacına ulaşması, diğerinin bilinen veya muhtemel amacının kısmen veya tamamen sınırlandırılmasıyla mümkündür.

Fransız siyaset bilimci Elen Karrer d'Ankoss, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının temel nedeni olarak Rus asıllı olmayan milletlerin bağımsızlık savaşı verecek olmasını daha önceden ifade etmiştir.⁴ G. Mirskry ise bu görüşün aksine "Rusya'da her şey merkezde yapılmıştır. Önce Sovyetler Birliği yıkılmış (Ağustos 1991) daha sonra ise bütün birlik devletleri bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır."⁵ Şeklinde bir görüş ileri sürmüştür.

D. Malışeva'ya göre ise, Sovyet Birliği'nde ulusal azınlıklar, ideolojik ve siyasi düşünce farklılıkları, temel olarak iç ve "kurucu devlet" anlaşmazlıklarına dönüşmüştür.⁶

Devletler arası anlaşmazlıkların çoğunun temelini sınırların düzenlenmesi ve arazi talebi oluşturmaktadır.

Anlaşmazlığın ortaya çıkış sebepleriyle, o anlaşmazlığın sebebi olarak ireli sürülen bahaneleri ayırmak gerekir. Genellikle çeşitli etnik ve dini farklılıkların harekete geçirilmesi anlaşmazlıklardaki bahaneleri oluşturmaktadır. Bu tür bahanelerin harekete geçirilmesi ile kısa sürede anlaşmazlığa düşülme ihtimali büyüktür.

Temel tezatlarla birlikte bazı özel etken ve sebepler de anlaşmazlıkların başlamasında etkili olmaktadır. Bu tür

etken ve nedenler arasında ekonomik sorunları, kişilerin iyi iş yeri arayışı ile ilgili göçleri, çok uluslu devletlerde “azınlıkların” asimilasyonunu dahil etmek mümkündür.

Bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasında iç etkenlerin yanı sıra, dış etkenler de mevcut olabilmektedir. Dış etkenler ülkede istikrarı bozmakta, güvensizlik ortamı oluşturmakta, iç anlaşmazlığın artmasına veya devletler arasında savaş çıkmasına neden olmaktadır. Bu etkenler arasında; bir komşu devlette iktidar aleyhine muhalefetin ekonomik, politik ve askeri bakımdan desteklemesini de dahil etmek mümkündür.⁷

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın temelini, Ermenilerin Dağlık Karabağ topraklarını da kapsayacak şekilde “Büyük Ermenistan” kurma amacı, dolayısıyla Ermenistan'ın Azerbaycan'dan arazi talebinin oluşturduğu ifade edilebilir. İki ülke arasındaki sözkonusu anlaşmazlığın başlangıç noktası ise, Dağlık Karabağ'a Ermenilerin yerleştirilmesi ve Karabağ'da yaşayan Azerbaycanlıların ana vatanlarından sürgün edilmesi kabul edilebilir.

2. SİLAHLI ÇATIŞMALARIN SEBEPLERİ

a. Dış Müdahaleler

Anlaşmazlıklarla ilgili yukarıda ifade edilen Malışeva'nın düşünceleri, siyasi çatışma alanında önemli yenilikler getirirse de Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Karabağ Savaşı'nı açıklamada yetersiz kalmaktadır. Zira Malışeva, Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının temel nedeninin belirleyememiştir. Tabii ki, dış müdahaleler olmasaydı an-

laşmazlık şimdiki boyutlara ulaşmamış olacaktı. Fakat Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının asıl nedenini Azerbaycan içinde aramak doğru değildir. Çünkü temel neden, “Büyük Ermenistan” kurmak amacıyla Ermenilerin Azerbaycan'dan arazi talepleri sonucunda ortaya çıkmıştır. 15 Haziran 1988'de Ermenistan SSCB Meclisi'nin “Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan SSCB'nin terkibine geçmesiyle ilgili” kararıyla bu durum ortaya konmuştur. Bu anlaşmazlığın bir uzantısı olarak Azeriler, Ermenistan'dan toplu şekilde sürgün edilmiştir. Ermenistan daha ilk günlerden anlaşmazlığın tarafıdır. Bu da Ermenistan'ın hukuki her hangi bir gerekçesi olmaksızın toprak talebinde bulunmasının Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının asıl sebebinin olduğunu teyit etmektedir.

D. Malışeva'nın başka bir yanlışı da, Türkiye'nin anlaşmazlığa müdahale etmesini ileri sürmesidir. Bu anlaşmazlığın 1987 sonlarında başladığı bilinmektedir. Bu dönemde ise hem Ermenistan, hem de Azerbaycan SSCB'nin bir parçasıydı. Bu nedenle Türkiye'nin Azerbaycan SSCB'nin iç işlerine karışması imkansızdı. SSCB'nin dağılarak uluslararası alanda varlığını kaybetmesinden sonra bu bölgelerdeki anlaşmazlıklar uluslararası önem kazanmıştır. Bundan sonra bölgedeki anlaşmazlıklara BMT ve AGİT'in müdahale etme hakkı doğmuştur.

Bu aynı zamanda önceleri Sovyetler Birliği arazisinde gerçekleşen anlaşmazlıklara müdahale edemeyen devletlerin de anlaşmazlıklara katılmalarına imkan sağlamıştır.⁸

Azerbaycan'ın Ekim-1991'de bağımsızlığını ilan ettiği aşamada da Türkiye anlaşmazlığa müdahale etmemiştir.

Türkiye “Azerbaycan'ı yalnız bırakmayacağı” ile ilgili beyanlarla yetinmiştir.⁹ Nitekim, Türkiye'nin Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığıyla ilgili tutumu “pratik olarak hiç bir adım atılmayan sembolik yardım” şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁰

Anlaşmazlıkları anlatırken bir şeyi de belirtelim ki, anlaşmazlıkların uluslararası boyutlara ulaşmasında tarafların bölgesel değeri de önemlidir. Deneyimler de bunu teyit etmektedir. Örneğin, Yakın Doğu ve Balkan anlaşmazlıkları, o bölgelerin ABD ve Batı ülkeleri için öneminden ileri gelmektedir. “Soğuk Savaş” döneminde Sovyetler Birliği-Amerika çatışmasının doğrudan veya dolaylı şekilde yansıdığı anlaşmazlıklar da “bölgesel anlaşmazlık” olarak değerlendirilmiştir. Arap-İsrail, Angola, Afganistan, Nigaragua anlaşmazlıkları da bu türdendir. Bu anlaşmazlıkların yerleştiği bölgeler üçüncü devletler açısından stratejik öneme sahiptir. Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının çözüme kavuşturulmamasının en önemli nedeni de bu bölgede farklı ülke çıkarlarının çatışmasıdır.

Sonuç itibarıyla “bölgesel anlaşmazlık” sorunu, “soğuk savaş” döneminde uluslararası çatışmanın bir uzantısı şeklinde algılanmıştır.¹¹

b. Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi

“Soğuk Savaş”ın bitmesi ve iki güçlü devlet arasındaki çatışmanın durması, dünya siyasetini önemli şekilde değiştirmiştir. Böylece uzun süre devam etmekte olan bölgesel anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması amacıyla çeşitli görüşmelerin yapılma imkanı doğmuştur.

Uluslararası ilişkilerin düzenlenmesi mekanizmalarının işlerlik kazanacağı, anlaşmazlıkların askeri güç kullanılmadan çözüleceği beklenilmiştir. İran Körfezi'ndeki krizde ABD ve müttefikleri hızlı ve kesin önlemler almaya hazır olduklarını göstermiştir. BMT Güvenlik Konseyi'nin çeşitli kararnameleriyle Irak'ın Kuveyt'e girerek sulhu bozduğu ve tecavüzde bulunduğu onaylanmıştır. BMT Tüzüğü'nün 7. maddesine göre (barışın tehdidi, bozulması ve tecavüzle ilgili faaliyet) barışı bozana karşı silah kullanma yolunun meşruiyeti ile ilgili hukuki temel belirlenmiştir.¹² Buna rağmen “Sahrada Tufan” operasyonu, Kosovo olayları ve dünyada gerçekleşen bazı olaylar gösterdi ki, yeni sulh kurallarının tam olarak belirlenmesi halen arzu olarak kalmıştır.

“Soğuk Savaş”ın bitmesi genel anlamda nükleer savaş tehlikesini azaltsa da, yeni anlaşmazlıkların çıkmasını önleyememiştir. Balkanlarda, SSCB arazisinde çıkan anlaşmazlıklar, uluslararası ilişkilerde güç kullanmanın devam ettiğini, yerel anlaşmazlıkların da, sulh için en az soğuk savaş kadar tehlikeli olduğunu bir daha göstermiştir. Aynı zamanda dünya birliğini global barışın sağlanmasına yönlendirecek BMT ve AGİT, olaylar karşısında ağır davranmış ve olaylara zamanında müdahale edememiştir. Bu da çeşitli anlaşmazlıkların oluşmasına neden olmuştur. Çağdaş anlaşmazlıkların düzenlenmesiyle ilgili bu kurumların müdahaleleri yeterli olmamaktadır. BMT'nin eski Genel Sekreteri B. Gali: “Azınlıklar arası anlaşmazlıklarda güç kullanma tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Biz çeşitli vahşetlere, zulümlere, insan haklarının bozulmasına ve askeri suçlara şahit olmaktayız. Anlaşmazlıkların şimdiki boyutları “Soğuk

Savaş" döneminde ortaya çıkan güvenlik sisteminin dağılmasının bir sonucudur. Dünya bu duruma hazır değildir."¹³ diyerek problemi ortaya koymuştur.

Orta Asya, Kafkasya ve Yakın ve Orta Doğu, Avrupa devletlerindeki silahlı çatışmalar bölgesel ve uluslararası güvenlik için daha ciddi tehlike oluşturmaktadır.¹⁴

D. Malışeva eski Sovyetler Birliği arazisinde yaşanan anlaşmazlıklardan bahsederken, bu bölgede gerçek uluslararası anlaşmazlığın Kafkasya bölgesinde Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanmakta olduğunu belirtmiştir: "Ölenlerin sayısına göre, bu anlaşmazlığı büyük savaşlar içerisine dahil etmek mümkündür."¹⁵

c. Azınlık Sorunu

Son dönemde azınlık problemleriyle ilgili çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmıştır.¹⁶ "Azınlık Anlaşmazlığı" terimi de farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bilimsel kaynaklarda "etnos (halk, kavim)", "millet", "azınlık" kavramlarının çeşitli açıklamaları yapılmıştır. Dil, arazi, kan hısımlığı ve din bu kavramların olmazsa olmaz unsurları olarak değerlendirilmektedir. Bazı bilim adamlarına göre, milletin bilimsel tanımını belirlemek imkansızdır¹⁷.

Eski Sovyetler Birliği arazisinde gerçekleşen bu tür problemler genellikle milletlerarası anlaşmazlık olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, her türlü uluslararası anlaşmazlığı milletlerarası azınlık problemi olarak değerlendirmek mümkündür.

Azınlık anlaşmazlığı, kendisinin başkasından farklı olduğunu kabul eden, kendine özgü tarihi, kültürel adetleri, kan bağları, bazen kendine özgü arazisi, dili ve dini olan bir

kitlenin gerçekte kaybolmuş veya kaybolacağını düşündükleri haklarını korumak için gerçekleştirdikleri toplu faaliyet anlaşılmaktadır. Azınlık psikolojisinde olan kişiler, belli değerlere sahiptirler ve her türlü vasıtayı kullanarak bu değerleri korumaya çalışmaktadırlar.

Her bir azınlık anlaşmazlığının düşünce farklılıkları, siyasi, sosyal, arazi, dini sorun gibi problemlerle ilişkisi vardır. Uluslararası ilişkiler, tarafların karşılıklı ilişkisiyle olduğundan genellikle milletlerarasında düşünce farklılığı anlaşmazlığın kapsamını genişletmekte ve üçüncü ülkelerin de anlaşmazlığa katılımını sağlamaktadır.

G. Mirski "azınlıkların ayaklanması" ile ilgili anlaşmazlıkları anlatırken, tartışmalı arazileri, ilgili anlaşmazlıklar ve ayrılma, kopma, parçalanma ile ilgili anlaşmazlıklar şeklinde ikiye ayırmıştır. Birinci tür anlaşmazlıklara her iki tarafın aynı araziye talep etmesinden doğan anlaşmazlıklar dahil edilmiştir. İkinci tür anlaşmazlıklarda ise azınlıkların arazileriyle ilgili bir tartışma söz konusu olmamakla birlikte azınlıkların talepleri devleti bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Mirski, Karabağ'la ilgili anlaşmazlığı birinci gruba dahil etmektedir. Bu tür anlaşmazlıklarda "kimin daha önce yaşadığı", "yüz sene (bin sene) önce bu arazide kimin yaşadığı" gibi prensipte çözülmeyen anlaşmazlıklar ortaya çıktığını belirtmiştir. Arazi tartışmalarıyla ilgili anlaşmazlıkları çözmek her zaman daha zor olmuştur¹⁸. Mirski'nin görüşleri doğrultusunda Dağlık Karabağ sorunu ele alındığında, Dağlık Karabağ arazisinde ve şimdiki Ermenistan arazilerinde yakın tarihlere kadar Azerilerin yaşadığı bilinmektedir. Bu anlaşmazlığın çözümünü zorlaştırsa bile onu inkar etmek doğru değildir.

Oluşum sürecinin tarihi şartlarına göre anlaşmazlıkları aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- Azınlıkların uzun süreli antagonist tavırlarıyla ilgili anlaşmazlıklar (Sırp – Hırvat – Boşnak, Irak'ta Kürt - Arap, İrlanda);
- Uzun süre karşılıklı düşmanlıklar bulunsa da, tarafların çatışmasına neden olmayan anlaşmazlıklar (Kanada, Belçika, Nijerya, Gürcistan);
- Önceler normal ilişkiler içerisinde olmuş azınlıklar arasındaki anlaşmazlıklar (Özbek-Kırgız, Rus-Moldovya).

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı birinci gruba dahil edilmelidir. Çünkü uzun süredir bu anlaşmazlık, çeşitli dönemlerde Ermenilerin Azerbaycan'dan arazi talepleri şeklinde ifade edilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu tür anlaşmazlıkların çözümü zordur.

Genel olarak anlaşmazlıkları iki sınıfa ayırabiliriz:

- Uluslararası birlikler tarafından tanınan ve iki ya da daha fazla devlete ait silahlı güçlerin katılımıyla gerçekleşen anlaşmazlıklar;
- Temelini, iktidarı devirme ve iktidarı ele geçirme talebinin oluşturduğu iç anlaşmazlıklar.¹⁹

Sovyetler Birliği döneminde iki müttefik devlet olan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki bu problem birinci sınıfa dahildir.

d. Din Savaşları

Anlaşmazlıklarla ilgili konular araştırılırken, “dini anlaşmazlık” kavramının da açıklanması gerekmektedir. Çünkü son dönemlerde “Hıristiyan–Müslüman Anlaşmazlığı”,

“Medeniyetlerarası Çatışması” şeklinde ifade edilmektedir. Bazen Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığını da dini farklılıklardan kaynaklanan çatışma olarak değerlendirenler çıkmaktadır²⁰.

Tarihi olaylar gözden geçirildiğinde Avrupa ülkeleriyle İslam ülkeleri arasında çatışmaların, anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir. Bu konuda 11–12. yüzyıllarda Haçlı seferleri örnek olarak gösterilebilir. Tabii ki, bu tür anlaşmazlıklar sonucu Avrupa'yla İslam kültürünün karşılaşma süreci yaşanmıştır.

İngiliz araştırmacı A. Bredford “20. yüzyıl kültürünü Batı Avrupa kültürü olarak değerlendirmek, Doğu'nun hizmetine haksızlık olurdu.” demektedir.²¹ Bir başka İngiliz asıllı İslam araştırmacısı U. Montgomeri ise “İslam'ın Orta Çağ Avrupa'sına Etkisi” kitabında: “Biz, bazen kültür birikimimize katkısını azaltmaktayız, bazen ise bunu tamamen unutmaktayız. Araplarla ve başka Müslüman halklarla iyi ilişkilerimiz, onlara ne kadar borçlu olduğumuzu anlamamızı gerektirir. Bu gerçeği saklamak veya kabul etmemek sahte gurur olurdu.”²² şeklinde yazmıştır.

Bazı araştırmacılar kültürler arası çatışmayı “İslam'ın demokrasiye uyum sağlayamamasıyla” açıklamaktadır.²³ Fakat İslam dini, demokrasinin olmazsa olmaz şartlarından olan her kesin fikrine saygı prensibini kabul etmektedir. Bütün demokrasilerin ortak özelliği, vatandaşlarına seçme ve seçilme hakkı tanınmasıdır. Müslüman devletlerin çoğunda bu hak vatandaşlara tanınmıştır. Yine bazıları İslam'ı bölücü, terörist olarak değerlendirmektedir. Fakat bu düşüncüyü savunanlar Ermenilerin Hıristiyan olduklarını

unutmaktadır. Çünkü terör Ermenilerin kullandıkları vasıtalarından biridir.

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığını da dinler arası çatışma gibi değerlendirmek yanlıştır. Bu tür yaklaşımlar gerçek sebebi saklamaya hizmet etmektedir. R. E. Mehdiyev de konuyu bu şekilde değerlendirmiştir.²⁴

İlk günlerden Kafkasya Müslümanları İdaresi'nin Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ anlaşmazlığının barış yoluyla çözümüne çalışması da, bu anlaşmazlığın dinler arası çatışma olmadığını göstermektedir. Bu konuyla ilgili olarak Kafkas Müslümanları İdaresinin Başkanı Şeyhülislam Allahşükür Paşazade'nin Ermeni Kiliyesi yetkilileriyle yaptığı görüşmeler de önem arz etmektedir.²⁵

İslam sulh, hoşgörü dinidir. “İslam'ın temel gayesi her kese sulh ortamı sağlamak, her kese hoşgörüsüyle yaklaşmaktır. Bu amaçlar her türlü güç kullanmanın, şiddetin karşısındadır.”²⁶

Papa İoann Pavel de anlaşmazlıkların dinler arası çatışmaya dönüştürülmesine karşı çıkmıştır. Ona göre: “Tek Allah'a iman ihtilaflar ve rekabet için temel değil, diyalog ve görüşmelerle eksikliklerin giderilmesinin esası olmalıdır”²⁷. Yine “sulh için her zaman vakit var”²⁸ gibi değerlendirmeleri dini farklılıkların çatışma konusu olmaması gerektiğini desteklemektedir.

Anlaşmazlıkların araştırılmasında en önemli konu, onun düzenlenmesi, mekanizmalarının belirlenmesidir. Askeri çatışmaların düzenlenme mekanizması, belli durumlar karşısında anlaşmazlığın temel şartlarını, sebebini, kaynağını,

anlaşmazlık taraflarının psikolojisini, yerel adetlerini dikkate almalıdır. 1980'li yılların sonlarında uluslararası anlaşmazlıkların araştırılmasında “problemlili durumun önlenmesi” (*conflict management*), “anlaşmazlığın düzenlenmesi” (*conflict settlement*) ve “anlaşmazlığın çözümü” (*conflict resolution*) gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllardan sonra, bir anlaşmazlığın düzenlenmesi için söz konusu problemlili ilişkilerin “transformasyonu”nun yapılması düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Bu tür yaklaşımlar anlaşmazlık taraflarının uzun bir süreç sonunda anlaşmaya varmasını, barışmasını amaçlamaktadır. Bu süreçte yaralar yavaş yavaş iyileştirilmektedir. Doğal yolla, acele etmeden, etki yapmadan hareket edilmektedir. Böylece anlaşmazlık taraflarının karşılıklı ilişkilerinde gelişmeler sağlanmaktadır²⁹. Bu tür düzenlemenin Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığına uymadığı görülmektedir. 15 yıldan fazla bir süre 1 milyonun üzerinde Azerbaycan vatandaşı mülteci ve zorunlu göçmen olarak yaşamını sürdürmektedir. Azerbaycan topraklarının %20'den fazlası işgal edilmiştir. Azerbaycan halkı topraklarının bir parçasını bile Ermenilere bağışlamayı düşünmemektedir.

Tarihi olaylar gözden geçirildiğinde, uluslararası ilişkilerin çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı konular arasında anlaşmazlıkların da yer aldığı görülmektedir. Pratikte genellikle anlaşmazlıkların çözümünde güç kullanımı ve şiddet vasıtaları kullanılmaktadır. Bu şekilde kazanılan zafer, kazanan tarafın probleminin askeri yollarla çözüleceğine güvenini artırmaktadır. Kaybeden tarafta ise bu durum her zaman intikam duygularını körüklemektedir. Bu yüzden de savaşlar her zaman bir defaya mahsus olmamaktadır. Bir

savaş çeşitli aşamalarla uzun süre devam etmektedir. Ve kazanan taraf sürekli değişmektedir. Bu tür geleneklerden kurtulmanın tek yolu, anlaşmazlığın hukukten çözümüdür. Dolayısıyla devletler ve uluslararası örgütler problemleri her ne şekilde olursa olsun çözüme kavuşturmaktan ziyade, problemlerin uluslararası hukuk kurallarına göre çözümüne çalışmalıdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının düzenlenmesiyle ilgili gerçekleştirdiği çok taraflı görüşmeler, anlaşmazlığın uluslararası hukuk kurallarına göre ve barış yoluyla çözümünü amaçlamıştır. Bu husus Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasında, Cumhurbaşkanı'nın konuşmalarında yansımaları bulmuştur: "Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığını uluslararası alanda, uluslararası hukuk kurallarına uygun, uluslararası örgütlerin katılımıyla çözmek gerekir. Azerbaycan'da dahil bütün devletlerin arazileri dokunulmazdır. Bu bir uluslararası hukuk kuralıdır. Bir devletin başka bir devletin arazisini işgal etmesinde imkan tanınmaz."³⁰

3. DAĞLIK KARABAĞ ANLAŞMAZLIĞININ ULUSLARARASI HUKUKTA YERİ

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının barış yoluyla uluslararası hukuka uygun olarak halli, onunla ilgili bazı uluslararası hukuk sorunlarının analiz edilmesini gerektirmektedir. Her şeyden önce, uluslararası anlaşmazlık ve olaylar, uluslararası anlaşmazlık türleri; onların sınıflandırılma kriterleri; uluslararası, dahili ve azınlık anlaşmazlıklarıyla yakından ilgilidir. Zira, uluslararası anlaşmazlık-

ların önlenmesi ve giderilmesiyle ilgili konular, bir bütün olarak karşılıklı ilişki içerisinde, siyasi ve hukuki kavramları oluşturmuştur.

Devletler arasında uluslararası barışı ve güvenliği tehdit eden farklılıklar, siyasi değerlendirmede "uluslararası anlaşmazlık", "uluslararası buhran", "etnik çatışma"; uluslararası hukukta ise "uluslararası anlaşmazlık" ve "uluslararası durum" terimleriyle açıklanmaktadır.

Uluslararası hukukta "anlaşmazlık" kavramı farklı şekillerde açıklanmıştır. 1924'de Uluslararası Mahkeme, Yunanistan'ın İngiltere'ye karşı talebini incelerken bu kavramı şu şekilde açıklamıştır: "Anlaşmazlık, belli bir hukuk kuralıyla ilgili düşünce farklılığı, iki taraf arasında hukuki düşüncelerin çatışmasıdır."³¹ H. Kelsen anlaşmazlığı, "bir devletin başka bir devletten bir şeyi talep etmesi, diğer devletin de bu talebi kabul etmemesi"³² olarak tanımlamıştır.

"Durum" ise "anlaşmazlık"tan daha kapsamlı bir kavram olarak algılanmaktadır. Durum, devletlerin çıkarlarının çatışması olarak belirlenmiştir. H. Kelsen'e göre: "Her bir anlaşmazlık bir durum olduğu halde, her durum anlaşmazlık değildir. Bu yüzden de her durumu anlaşmazlık olarak değerlendirmek doğru değildir."³³

Çoğu hukukçu anlaşmazlığa nazaran durumun daha belirsiz olduğunu kabul etmektedir.³⁴ Uluslararası anlaşmazlık, iki ve daha fazla devletin çeşitli uluslararası konulara farklı yaklaşması sonucu oluşmuş ve düzenlenmemiş belli konulardaki karşılıklı talepleridir. Durum ise belli bir konuyla ilgili olmayan, çıkarların çatışması sonucu oluşan

ortamların bileşkesi olarak değerlendirilebilir. Durumda şekil bakımından bir anlaşmazlık söz konusu değildir, fakat anlaşmazlığın oluşması için objektif bir ortam mevcuttur.”³⁵

BMT İç Tüzüğü'nde problemleri ilişkilerin sınıflandırılması için, durum ve anlaşmazlık kavramlarından faydalanılmaktadır. Fakat Tüzük'te bu kavramlarla ilgili tanımlama yapılmamıştır. Tüzüğün çeşitli maddelerinde durum ve anlaşmazlık kavramları birlikte ya da ayrı olarak kullanılmıştır. Onları üç başlıkta toplayabiliriz:

- Sadece “anlaşmazlık” kavramının kullanıldığı maddeler (m. 2, fıkra 3; m. 27, fıkra 3; m. 33, fıkra 1 ve 2; m. 35, fıkra 2; m. 37, fıkra 1; m. 38; m. 52, fıkra 2 ve 3; m.95).
- Sadece “durum” kavramının kullanıldığı maddeler (m.11, fıkra 3, m. 14; m.40).
- “Anlaşmazlık” ve “durum” kavramlarının birlikte kullanıldığı maddeler (m.1, fıkra 1; m. 12, fıkra 1; m. 34; m. 35, fıkra 1; m.36, fıkra 1).³⁶

Tüzüğün, Genel Kurul'un yetkilerini belirleyen maddelerinde de bu fikir teyit edilmektedir. Tüzüğün anlaşmazlığa ilişkin 11/3. maddesinde, Genel Kurul uluslararası sulh ve güvenliği tehdit eden durumu, Güvenlik Konseyi'ne bildirebilir. Madde 14'de ise, Genel Kurul, genel refah ve dostluğu bozabilecek her türlü durumun sulh vasıtasıyla çözümlenmesini tavsiye etme yetkisine sahiptir.³⁷

Tüzüğün 34. maddesine göre, Güvenlik Konseyi, anlaşmazlık veya uluslararası çatışma oluşturabilecek durumları ve onların mahiyetini belirlemek amacıyla araştırma yapma yetkisine sahiptir³⁸. Bu maddede kullanılan “uluslararası

çatışma veya anlaşmazlık oluşturabilecek durum” ifadesi, durumun anlaşmazlıktan farklı bir kavram olduğunu göstermektedir. Fakat bu farkın ne olduğu maddenin içeriğinden anlaşılmamaktadır.

Tüzükte BMT Güvenlik Konseyi'nin çatışmayı, anlaşmazlık veya durum olarak değerlendirmesinin doğuracağı hukuki sonuçlar farklıdır. Öyle ki, Tüzüğün 27/3. maddesi gereği, anlaşmazlığın tarafı olanlar Güvenlik Konseyi'nin karar alma sürecine katılmamalı, oy kullanmamalıdır. Bu hüküm durumlara uygulanmamaktadır. Tüzüğün 36. maddesinin 1. fıkrası gereği, Güvenlik Konseyi hem anlaşmazlık hem de durumun düzenlenmesiyle ilgili usul ve süreç tavsiye edebilir. 37. ve 38. maddeleri gereği, Güvenlik Konseyi taraflara anlaşmazlığın çözümüne ilişkin tavsiyede bulunabilir. Fakat bu “durum” için geçerli değildir. Tüzüğün 36/3. maddesine göre, sadece anlaşmazlıklarla ilgili başvurular Uluslararası Mahkemeye yapılabilir. “Durum”larla ilgili problemlerden dolayı Mahkemeye başvurma imkanı yoktur.

Sonuç olarak, “anlaşmazlık” ve “durum”un ortak özelliği, devletlerin çıkarlarının çatışması sonucu oluşmasıdır. Bu kavramlar arasındaki fark ise, “anlaşmazlık”ta devletlerden biri diğerine talepler ileri sürebilirken, “durum”da böyle bir talep söz konusu değildir.

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının uluslararası hukuk bakımından “anlaşmazlık” ya da “durum” olmasına ilişkin mahiyetini belirlemeden, bazı benzer anlaşmazlıkları gözden geçirmek yerinde olacaktır. 1947-1965'li yıllarda Keşmir bölgesiyle ilgili Hindistan-Pakistan silahlı çatışması, Ekim-1947'de Pakistan'ın Keşmir'e girmesiyle bir “durum”

olarak başlamış, fakat Hindistan'ın bölgeye müdahalesi ile birlikte "anlaşmazlığa" dönüşmüştür.

1971 Hindistan-Pakistan anlaşmazlığını da "durum" olarak değerlendirebiliriz. Pakistan yönetiminin, Pakistan'ın doğusunda yerleşen Hinduları toplu olarak göç ettirmesi bir "durum"dur. Fakat bu durum, iki devlet sınırlarında gerginliği artmasına ve sonunda Hindistan ve Pakistan arasında savaşın, yani anlaşmazlığın doğmasına neden olmuştur.³⁹

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının Ermenistan'ın Azerbaycan'dan arazi talepleriyle başlaması her kes tarafından bilinmektedir. Azerbaycan topraklarının ele geçirilmesi planını gerçekleştirmek için birinci aşamada Ermenistan'da yaşayan Azeriler topraklarından sürülmüştür. Böylece, problem uluslararası bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Sonraki aşamada ise, Ermenistan Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. Bu durum ise anlaşmazlık olarak kabul edilmelidir. Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığının sonraki aşamalarında Azerbaycan topraklarının %20'si Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Problemlerle ilgili BMT Güvenlik Konseyi 4 kararname kabul etmiştir. 30 Nisan 1993 tarihli, 822 sayılı ve 29 Temmuz 1993 tarihli, 853 sayılı kararnamelerde durumun bölgede sulhu ve güvenliği tehdit etmesi; 14 Ekim 1993 tarihli, 874 sayılı ve 11 Kasım 1993 tarihli, 884 sayılı kararnamelerde ise durumun gerginleşmesinden duyulan rahatsızlık ifade edilmiştir. Bu kararnamelerde problemin uluslararası anlaşmazlık olarak değerlendirilmesinin nedeni, BMT'nin Ermenistan'ı anlaşmazlığın tarafı olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır.

Şayet problem uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmekteyse, o yerel anlaşmazlık olarak değerlendirilemez. V. K. Sobakin yerel anlaşmazlıklara mahsus iki özellik belirtmiştir.⁴⁰ Bir anlaşmazlığın bölgesel anlaşma ve organlar aracılığıyla çözümü, bu anlaşmazlığın BMT Güvenlik Konseyi'nin yetkisi dışında olması şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü, Tüzüğü'nün 34. maddesine göre Güvenlik Konseyi'nin uluslararası sulh ve güvenliği tehdit eden her türlü durum ve anlaşmazlığa müdahale etme yetkisi vardır. Uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmesi BMT Güvenlik Konseyi kararnameleriyle belirlenen Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ probleminin çözümü tarafların anlaşmasıyla AGİT'e havale edilmiştir.

Dağlık Karabağ gibi arazi anlaşmazlıkları, öncelikle halkların kendi kaderini tayin etme hakkı, arazilerin güç kullanarak işgal edilmesinin yasaklanması, bilinen sınırların uluslararası hukuka uygun ve karşılıklı anlaşmalarla değiştirilmesi konularıyla yakından ilgilidir.

Halkların kendi kaderini belirleme hakkı, uluslararası hukuk prensibine dönüştükten sonra, arazi değişikliği problemleri bu ilke çerçevesinde çözülmüştür. Ancak burada "kendi kaderini belirleme hakkı"yla ilgili önemli bir noktanın bilinmesinde fayda vardır. BMT bu hakkı azınlıklara değil, bir devlet içerisinde yaşamakta olan halklara tanımıştır.

Azerbaycan, bağımsızlığını ilan ederek, arazi konusunu da çözmüştür. SSCB'nin dağılması, Azerbaycan'ın arazisinin değiştirilmesine sebep teşkil etmemelidir. Çünkü, 23 Ağustos 1978 tarihli "Devletlerin Hukuki Varisliğiyle İlgili

Viyana Sözleşmesi" hükümlerince devletlerin, anlaşmalarla belirlenmiş sınırları değiştirilemez. Yani, anlaşmalarla belirlenmiş sınırlar, hukuki varisliğin uygulanmasıyla değiştirilemez.⁴¹ Kaldı ki, hukuk varisliğiyle ilgili uluslararası hukuk kuralları, devletler arasında tehlikeli anlaşmazlığa neden olabilecek hükümler içermemelidir.⁴² Sınırların değiştirilmesi, sadece devletler arasında yeni anlaşmaların imzalanmasıyla gerçekleşebilir. Uygulamada da bunun örneklerini görmek mümkündür.⁴³

Arazi problemleri genellikle silahlı çatışmalara neden olmaktadır. Bu tür anlaşmazlıklarda güç kullanan taraf, bu vasıta ile arazi kazanmayı amaçlamaktadır. Sömürge altındaki halkların bağımsızlık için ayaklanmaları uluslararası hukuk tarafından hukuka uygun kabul edilmektedir. Çünkü, sömürgeciden kurtulmak için gerçekleştirilen ayaklanmada araziyle ilgili bir anlaşmazlık söz konusu olmamaktadır. Kaldı ki, bu ayaklanmayla sömürge altındaki halk kendi kaderini belirleme hakkını kullanmaktadır. Sömürge altındaki arazi, sömürgeci devletin arazisi olarak kabul edilmediğinden, burada bir arazi anlaşmazlığından bahsetmekte mümkün değildir.

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığında ise durum böyle değildir. Dağlık Karabağ arazisinde yaşayan Ermeniler azınlık olduklarından, kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip değildir⁴⁴. Onların yaşadıkları topraklar Azerbaycan arazisi olduğundan dolayı, Ermenilerin arazi elde etmek amacıyla gerçekleştirdikleri silahlı çatışma da, bağımsızlık savaşı olarak değerlendirilemez. Burada azınlığın separatizmi (latince *separatus*-ayrılmış, ayrılma gayreti) ve

sonraki aşamada Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgali söz konusudur.⁴⁵

Bir devletin başka bir devleti işgalinde arazi unsuru önemlidir. Zira, işgalin temel amacı sınırları değiştirmektir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgalinin amacı da budur. Bu işgal, BMT Güvenlik Konseyi kararlarında kabul edilmiş, işgal edilmiş arazilerden işgalci orduların çıkarılması talep edilmiştir. Fakat Ermenistan işgal ettiği arazilerden çıkmadığı gibi, tam tersi bu toprakları kendi topraklarına katmaya yönelik bir takım çalışmalar yapmıştır. Çağdaş uluslararası hukuk, güç kullanmayla arazi kazanılmasını tanımamaktadır. Bu yüzden Ermenilerin bu arazide devlet kurma çabası hukuka uygun kabul edilemez.

Arazi problemleriyle ilgili silahlı çatışmalar, devletlerarası savaşımlardan farklı özelliklere sahiptir. Arazi problemleriyle ilgili silahlı çatışmalarda genellikle devletler arası diplomasi ve ticari ilişkiler kesilmemektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında bu tür ilişkilerin olmaması da devletler arasında küçük arazi anlaşmazlıklarından ziyade, gerçek bir savaşın varlığını teyit etmektedir.

Arazi problemleri, hukuken tek taraflı arazi taleplerinden ve çok da büyük olmayan sınır ihtilaflarından ayrılmaktadır. Arazi problemlerinin tarafları sadece devletler olabilir.

Arazinin kime ait olduğuna dair anlaşmazlıklarda tarafların her biri söz konusu arazi üzerinde egemenliğe sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu yüzden de anlaşmazlığa taraf olan devletin bir zamanlar bu egemenliğe sahip ol-

ması şarttır. Şayet iddia sahibi hiç bir zaman ilgili arazide egemen olmamışsa, bu arazinin ona ait olduğunu iddia edemez. Bu nedenle arazi anlaşmazlıklarında taraflar, anlaşmazlık konusu arazi üzerinde bir zamanlar egemenliğe sahip olduğunu ve bu egemenliğinden gönüllü olarak vazgeçmediğini ispatla mükelleftir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı arazi problemi değil, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının bir kısmını işgalidir. Tarihte Ermenistan Dağlık Karabağ arazisinde hiçbir zaman egemenliğe sahip olmamıştır. Bu nedenle de Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın ona ait olmasını talep edemez. Ayrıca, Azerbaycan'ın kendi arazileri üzerinde egemenliği güç kullanılarak sınırlandırılmıştır. Bu nedenle bu topraklar, arazi anlaşmazlığının konusu olamaz.

Karabağ problemini arazi anlaşmazlığı olarak tanımlamak, bu toprakların sahipsiz olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Tek taraflı arazi taleplerinde talep eden devlet, arazinin hukuken karşı tarafa ait olduğunu inkar etmemektedir. Fakat, bu arazinin sahibinin değiştirilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Yani, bu tür anlaşmazlıklarda talep eden devlet söz konusu arazi üzerinde egemenliğinin olmadığını itiraf etmektedir.

Günümüzde, Uluslararası Hukuk, toprak bütünlüğü prensibi ile birlikte, arazi sahibinin değişebileceğini de kabul etmektedir. Uluslararası hukukta tarafların iradesiyle arazi değişikliğine "ayrılma" (secession) denilmektedir.⁴⁶ Ayrılma anlaşmasının tarafları sadece devletler olabilir. Ayrılma, komşu devletler arasında arazi değişikliği ile de

gerçekleştirilebilir. Arazi verilmesinin doğal sonucu olarak, arazide yaşayan insanların vatandaşlığının değiştirilmesi söz konusu olmaktadır. Verilen arazide yaşayan kişilere, devletlerden birinin vatandaşlığını tercih hakkı tanınmaktadır. Ne şekilde gerçekleştirilmiş olmasına bakılmaksızın ayrılma, anlaşmayla resmileştirilmektedir. Arazi verilmesiyle ilgili anlaşmanın parlamento tarafından onaylanması gerekmektedir.

Arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili plebisit ve referandum konularının da açıklanması önemlidir. Tartışmalı bir arazinin kime ait olduğu plebisit veya referandum yoluyla belirlenebilir. Dağlık Karabağ'da bölgenin kime ait olduğunun belirlenmesi için plebisit veya referandum yapılması önerilmiştir.⁴⁷

Plebisit (latince, *plebiscitum*, *plebs* – sade halk ve *setitum* – karar) devletler hukukunda bir ulusun hangi devlete bağlanacağı ile ilgili halk oylamasıdır. Uluslararası hukukta plebisit, bir arazide yaşayan halkın, söz konusu arazinin hangi devlete ait olmasıyla ilgili iradesini belirleme aracı olarak kullanılmaktadır. Plebisit, devletin iç hukukuna uygun veya uluslararası anlaşmayla gerçekleştirilebilir.⁴⁸

Dağlık Karabağ'ın, hangi devlete ait olması gerektiği ile ilgili plebisit yapılamaz. Öncelikle belirtmek gerekir ki, plebisit sadece arazi anlaşmazlığı, yani iki devlet arasındaki bir arazinin hani tarafa ait olması gerektiği ile ilgili yapılabilir. Oysa Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı arazi problemi değildir. İki ülke arasındaki sorunda sadece Ermenistan'ın tek taraflı arazi talebi söz konusudur. Bu tür arazi problemleri ise plebisitle çözülemez.

İkincisi, arazi problemlerinde plebisit sadece anlaşmazlığın tarafı olan devletler arasında imzalanmış anlaşmayla gerçekleştirilebilir. Çünkü arazi probleminde arazinin hangi halka değil, hangi devlete ait olduğu çözümlenmelidir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında ise böyle bir anlaşma yoktur.

Arazi problemlerinde plebisitin tarafları halk özelliğini taşımayan gruplardır. Bu bakımdan Dağlık Karabağ arazisinde yaşayan insanlar (hem Ermeniler, hem de Azeriler) plebisitin tarafı olabilir. Fakat bunun için arazinin kime ait olmasıyla ilgili devletler arasında arazi problemi olmalı, devletler böyle bir anlaşmazlığın varlığını itiraf etmeli ve devletler arasında plebisitin gerçekleştirilmesiyle ilgili anlaşma olmalıdır. Belli bir arazide yaşayan azınlıkların “bu arazinin hangi devlete ait olduğunu belirlemek amacıyla silahlı ayaklanma hakkı”nın olmadığını da belirtmek yerinde olacaktır.⁴⁹

Referandum, demokrasinin önemli kurumlarından biridir. Belli bir konuyla ilgili halkın oy kullanmasıdır. Referandum konusu adaylar değildir. Referandumun konusu, belli bir konu, kanun, kanun tasarısı, anayasa değişikliği, ülkenin uluslararası statüsüyle ilgili bir konu veya iç politikayla ilgili bir konu olabilir. Plebisit referandumun özel bir şeklidir.⁵⁰ Azerbaycan kanunlarında sadece referandum kavramını kullanılmaktadır ve genel oy kullanımı demektir. Azerbaycan Anayasası'nın 3. maddesinin 1. fıkrası gereği: “Azerbaycan halkı kendi hakları ve menfaatleriyle ilgili her konuyu referandum yoluyla oylayabilir.” Anayasa'nın 11. maddesinin 3. fıkrasındaki hükme göre, Dağlık Karabağ arazinin sahibinin değiştirilmesi amacıyla sadece Azerbay-

can Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin kararıyla referandum yapılabilir. Sözkonusu referanduma Azerbaycan vatandaşlarının tamamının katılması gerekmektedir. Bu nedenle 10 Aralık 1991'de Dağlık Karabağ arazisinde gerçekleştirilmiş referandum geçerli değildir, hukuki açıdan bir hüküm ifade etmemektedir.

SONUÇ

- Anlaşmazlığın ilk dönemlerinde Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilen bölücülük faaliyetleri Ermenistan tarafından desteklenmiş ve Dağlık Karabağ arazisinde ayrılıkçı faaliyette bulunan teröristlere Ermenistan tarafından her türlü yardım yapılmıştır;
- Anlaşmazlığın sonraki aşamalarında Ermenistan, Azerbaycan arazisine silahlı birlikler, düzenli askeri güçler göndermiş, paralı katiller kiralamış ve onlara her türlü desteği sağlamıştır;
- Dağlık Karabağ'a komşu yerleşim birimleri, sürekli olarak Ermeniler tarafından silahlı müdahaleye, bombalı saldırılara maruz kalmıştır;
- Savaşta esir alınan sivil insanlar ve askerler Ermenistan'a götürülmüş ve şu anda da Ermenistan'da esir olarak tutulmaktadır;
- Uluslararası Hukuk kurallarına aykırı şekilde Ermenistan Parlamentosu 1 Aralık 1989'da “Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesiyle ilgili” karar almış ve şimdiye kadar bu karar iptal edilmemiştir;
- Ermenistan Parlamentosu seçimlerinde Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Dağlık Karabağ'dan da parlamento üyesi seçilmiştir;

- Ermenistan Parlamentosu, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olmasıyla ilgili her türlü hukuk kuralının tanınmamasıyla ilgili karar kabul etmiştir;
- Ermenistan, Bağımsızlık Bildirgesi'ne hukuka aykırı şekilde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ arazi-sini de katmıştır.

Bunların tamamı bir daha göstermektedir ki, Karabağ Savaşı sonucunda işgal edilen Azerbaycan arazilerinin iş-galden kurtarılması için BMT Güvenlik Konseyi, BMT Tüzüğü'nün 24. maddesi gereği yetkilerini kullanmalı ve Tüzüğün 7. bölümünde öngörülen faaliyetleri yerine getirmelidir.

İkinci Bölüm Dinotları

- ¹ Politologiya. Ençsiklopedičeskiy slovar. M., 1993, s.142.
- ² Levin D.B. Prinçsip mirnovo razreşeniya mejdunarodnix sporov. M., Nauka, 1977, ss.53-54.
- ³ Felsefe. Bakı, Azerbaycan neşriyatı, 1997, s.247
- ⁴ Mirskiy G. Eşyo raz o raspade SSSR i etiçeskix konfliktax , Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1997, No 2, s.13.
- ⁵ a.g.m.
- ⁶ Malışeva D. Konfliktı na yuge SNG i na Blijnem i Srednem Vostoke (spravnitelny analiz), Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No 10, s.39.
- ⁷ Malışeva D. Konfliktı na yuge SNG i na Blijnem i Srednem Vostoke (spravnitelny analiz), Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No 10, s.39.
- ⁸ Kosolapov N. Konfliktı postsovetskovo protstranstva i sovremennaya konfliktologiya. , Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No: 10, s.8.
- ⁹ Dış Basında Yukarı Karabağ sorunu (3 Şubat-16 Mart 1992. T.C. Başbakanlık. Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü.)
- ¹⁰ Mirskiy G. Tak li uj straşen islamizm dlya Rossii? Mirovaya ekonomika mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No: 10, s.146.
- ¹¹ Regional münakaşalar bütün dünyada sülh için tehlikedir, Azerbaycan qazeti, 30 aprel 1993.
- ¹² Urganari B. The Role of the United States in the Irag-Kuwait Conflict in 1990 (SIPRI Yearbook 1991. World Armament and Disarmament) New York, 1991, pp.617-637; The United Nations and the Irak-Kuwait Conflict 1990-1996, Coperight 1996. United Nations, ss.25-56.
- ¹³ BMT Baş katibi etnik münagişelerin dünyada tehlikesizlik için soyug müharibeler geder tehlike yaratdığınız hesab edir. Azerbaycan gazeti, 8, 12 yanvar 1994.
- ¹⁴ Etinger Y. Mejnaçsionalnie konfliktı v SNG i mejdunarodnyy opıt, "Svobodnaya mısła", 1993, No; 3, ss.87-95.
- ¹⁵ Malışeva D. Konfliktı na yuge SNG i na Blijnem i Srednem Vostoke (sravnitelny analiz), Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No: 10. s.38.

- ¹⁶ Tişkov V. O prirode etniçeskix konfliktov, Svobodnaya mısıla, 1993, No: 4, s.6.
- ¹⁷ Mırskiy G. Naçsiya, etnos, relegiya v çentralno-aziatskom kontekste, Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1993, No: 12, ss. 5-10.
- ¹⁸ Mırskiy G. Eşyo raz o raspade SSSR i etniçeskix konfliktax, Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1997, No: 2, s.18.
- ¹⁹ Stayes in Armed Conflict. 1988. Uppsala, 1989; SIPRI Yearbook 1991. New York, 1991.
- ²⁰ Titarenko V. İslamizm i intresı Rossii, Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya. 1995, No:1, ss.34-41.
- ²¹ Bradford E. Mediterranean. Portrait of a Sea. Zabbar, 1989, pp.422-423.
- ²² Montgomeri U. Vliyanie islama na srednovekovuyu Evropu. M., Nauka, 1976, s.19.
- ²³ International Herald Tribun, January 21, 1992.
- ²⁴ Mehtiyev R. E. Mejnaşionalniye otnoşeniya na isxode XX stoletiya. Bakı, 1995, s.184.
- ²⁵ İbayev V. E. Qafqaz Müselmanları İdaresi ve Ermenistan-Azerbaycan münakaşası, Bakı, 1999.
- ²⁶ John Paul II for Peace in the Middle East. War in the Gulf Gleaning Through the Pages of "Losservatore Romano". New York, 1992, p.83.
- ²⁷ Poslednee slova na Balkanax poka ostaetsya za nasiliem. Mırne inisiativı Moskvı i Vatikana natalkkivayutsya na rezkie za yavleniya liderov NATO, Nezavisimaya gazeta 2 aprelya 1999 g.
- ²⁸ Paşazade A. Ş. Qafqazda İslam: tarix ve müasirlik. Bakı, 1991, s.194.
- ²⁹ Curle A. Tools for Transformation: A Personal Study Stroud, 1990; Rupasinghe K. (ed.) Conflict Transformation in Protracted Internal Conflict. London, 1994.
- ³⁰ Azerbaycan Beynelhalk Alemde, Bakı 1996. Cild I, ss.151-152.
- ³¹ The Permanent Courd of International Justice, Ser. A, No 2, p.11.
- ³² Kelsen H. The Law of the United Nations. London, 1951, p.360.
- ³³ Kelsen H. The Law of the United Nations. London, 1951, p.360
- ³⁴ Bentwich N., Martin A. A Ccommentary on the Charter of the United Nations, p.80; Kelsen H. The Law of the United Nations. London. p.360.

- ³⁵ Puşmin E.A. Mırne sredstva razreşeniya mejdunarodnix sporov. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, 1974, ss.12-13.
- ³⁶ Mejdunarodnie prava. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, 1998, s.287.
- ³⁷ Kelsen H. The Law of the United Nations. London, 1951, p.361
- ³⁸ Levin D. B. Prinsip mırnovo razreşeniya mejdunarodnih sporov. M., Nauka, 1977, s.59.
- ³⁹ Blişenko İ.P. Presedenti v mejdunarodnom prave. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, ss.50-58.
- ⁴⁰ Sobakin V.K. Kollektivnaya bezopasnost – garantiya mırnovo sosuşestvovaniya. M., İzd-vo İMO, 1962, s.344.
- ⁴¹ Vlasova L.V. Pravopreemstva gosudarstv v otnoşenii dogovorov. Minsk. 1982. ss.81-86.
- ⁴² Zaharova N.V. Pravopreemstvo gosudarstv. M., 1973, s.74.
- ⁴³ Klimenko B.M., Uşakov N.A. Neruşimost graniçsı-uslovie mejdunarodnovo mira. M., Nauka, 1975, s.92.
- ⁴⁴ Materialı seminarı "Konistitusionniy status svtonomii". Bakı, 22-23 aprelya 1999 g., Azerbaycan Respublikası Konistitusionniy Mehkemesinin Melumatı. 1999. No: 1.
- ⁴⁵ Slovar inostrannih slov. M., Ruskıy Yazık, 1985, s.450.
- ⁴⁶ Sesessiya, devletlerin karşılıklı anlaşmasıyla belli arazi üzerinde egemenlik hakkının başka devlete verilmesi anlamına gelmektedir. Klimenko B.M. Gosudarstvennaya territoriya. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, 1974, s.87
- ⁴⁷ Kak primirit dve istini, Vek. No: 37. 3-9 oktyabrya 1997 g.
- ⁴⁸ Slovar mejdunarodnovo prava. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, 1986, s.276.
- ⁴⁹ Klimenko B.M. Mırnoe reşenie territorialnih sporov. M., Mejdunarodnie otnoşeniya, 1982, s.179.
- ⁵⁰ Ençiklopediçeskiy yuridiçeskiy slovar. M., İNFA.M. 1998.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NIN İNSAN HAKLARI AÇISINDAN ANALİZİ

Reha Yılmaz*

GENEL OLARAK

Ermeniler 19. yüzyılın sonlarından itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu'da "Büyük Ermenistan (!)" devleti kurmak için büyük bir mücadele vermiştir. Bu mücadelede hiçbir kural gözetmeyen, her türlü kirli oyuna müracaat eden Ermenilerin en önemli silahı terörizm olmuştur. Kafkasya'da hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamayan Ermeniler, Batılı devletlere karşı taleplerini güçlendirmek için Türk ve diğer Müslüman halka karşı soykırım ve etnik temizlik siyaseti yürütmüştür.

Bu siyaset, Çarlık Rusya'sının son döneminde, kısa süreli Ermenistan devletinde, Sovyetler Birliği ve SSCB sonrası bağımsız Ermenistan Devleti döneminde de devam etmiştir. Bu siyaset çerçevesinde Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya Müslümanlardan arındırılacak ve mono etnik bir devlet oluşturulacaktır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi nedeniyle güvenliği, gereğince temin edememesinden istifade eden Ermeniler, Doğu Anadolu'da büyük katliamlar gerçekleştirdiler de Türkiye Cumhuriyeti-

* Dr., Qafqaz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

'nin kurulması ve Ermenileri bu bölgeden uzaklaştırması ile bölgeye ilişkin amaçlarına ulaşamayan Ermeniler, tüm dikkatlerini Güney Kafkasya'ya yöneltmiştir.

Güney Kafkasya'da öncelikle Ermenistan topraklarındaki Azeri Türklerini ve diğer Müslüman halkları aşamalı bir şekilde etnik temizliğe maruz bırakan Ermeni milliyetçisi yöneticiler, 1988 yılındaki devlet operasyonu ile birlikte bu amaçlarına ulaşmış ve 300 bin civarındaki yerli halk sü-rülmüştür. Tüm dünyada ve uluslar arası sözleşmelerde "etnik temizlik" olarak adlandırılan bu operasyon sonucunda Ermenistan mono etnik yapıya sahip bir devlet haline gelmiştir.

Elde ettiği başarılarından başı dönen Ermeniler faşist amaçlarını hayata geçirebilmek için hazırladıkları siyasetin bir sonraki adımını, yani Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılmasıyla Ermenistan'la birleştirilmesi aşamasını uygulamaya koymuştur. Dağılan SSCB askerlerinden de yardım alan Ermeniler Karabağ'da tarihte az görülür bir soykırıma başlamış, insanlığa yakışmayacak fiillerle binlerce insanı öldürmüş, işkenceye tabi tutmuş ya da malvarlığına el koymuştur.

Ermenilerin hak iddia ettiği Karabağ bölgesi yüzyıllardır Türklerin ve Müslüman halkın çoğunluğu oluşturduğu bir bölge olmuştur. Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu 1 Aralık 1920'de ve 1921'de Sovyetler Birliği tarafından da resmen teyit edilmiştir. Buna karşın, Sovyetler döneminde Ermeni milliyetçiliğinin güç aldığı en önemli konulardan biri de Karabağ sorunu olmuş ve sık sık Ermeni milliyetçileri Karabağ'ın Ermenistan'a katılması gerektiğini savun-

muştur. Nitekim henüz Sovyetler Birliği dağılmadan, Karabağ bölgesi Ermeni milliyetçilerinin hedefi olmuş, 1987'de 75.000 Ermeni, Ermenistan ile birleşmek istediklerini belirterek Merkezi Komiteye dilekçe vermiştir. Ancak bu dilekçeleri Sovyet makamlarınca kabul edilmemiştir. 1988 çatışmaları şiddetli geçmiş ve bir çok kişi tutuklanmış ya da yaralanmıştır. Bu çatışmalar sonucunda bölgedeki Azerbaycanlı nüfus göç etmeye başlamış, Karabağ bölgesi Ermenilerin istediği şekilde adım adım boşaltılmıştır.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Savaşı'nın bir çok boyutu bulunmakla birlikte, insan hakları ihlalleri diğer boyutlarını geride bırakmış ve savaş süresince çok acı olaylar yaşanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde son dönemlerde insan hakları ilgili kanunların kabul edilmesi, insan haklarının korunmasıyla ilgili kurumların oluşturulması, çeşitli uluslar arası sözleşmelere imza atılması bu konudaki sorunların çözümüne yardımcı olamamıştır. Azerbaycan hükümetinin özveriyle çalışmalarına rağmen ülkede Ermenistan ve Karabağ'dan sürgün edilmiş ve mülteci durumuna düşmüş bir milyondan fazla insan halen bir çok haktan mahrum olarak yaşamaktadır.

Bugün resmiyette bir çok uluslar arası sözleşmeye taraf olan Ermenistan, Karabağ Savaşı'na doğrudan iştirak etmiş, Savaşın sevk ve idaresine de katılmıştır. Karabağ Savaşı'nda komutanlık yapan bir çok uluslar arası suçlu bugün Ermenistan devletinin önemli makamlarında yöneticilik yapmaktadır. Karabağ Savaşı'nda insanlık suçlarına katılmış ve öldürülmüş Ermeni katiller kahraman ilan edilerek, önemli toplu kullanım alanlarına adları verilmiştir.

Bu sonuçlar, Karabağ Savaşı'nı sadece Ermeni devletinin değil, aynı zamanda halkın da teşvik ettiğini ve buradaki insanlık dışı faaliyetleri desteklediğini göstermektedir.

Bu çalışmada Karabağ Savaşı'ndaki insan hakları ihlalleri, Uluslar arası İnsan Hakları Hukuku çerçevesinde analiz edilecektir. Bu çerçevede Savaştaki faktörler, uluslar arası sözleşmelerdeki düzenlemeler ışığında ele alınarak, tetkik edilecektir.

1. KARABAĞ SAVAŞI YA DA ERMENİLERİN AZERBAJCANLILARI SOYKIRIMI SİYASETİNİN YENİ ADIMI

Kafkaslardaki topraklarını genişletmek isteyen Ermenistan, tarihi silahı terörizmden Karabağ Savaşı'nda da istifade etmiştir. Uluslar arası İnsan Hakları Hukukunca suç kabul edilen bir çok fiilin yetkili şahıslar yanı sıra Ermeni halkı tarafından işlenmesi, Karabağ Savaşı'nı daha da dramatik hale getirmiştir. Asıl önemlisi Ermeni devleti terörizmi bir devlet politikası haline getirmiştir. Bu amaçla bir çok terörist teşkilat kurulmuş ve desteklenmiştir. Bir çok yetkili özel görevlerle Savaşın kritik anlarında faaliyet göstermiştir¹.

Karabağ Savaşı ve devamındaki gelişmeler dikkate alındığında Ermenistan'ın bilinçli olarak Azerbaycanlılara karşı "soykırım siyaseti" yürüttüğü açık şekilde anlaşılmaktadır. Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin "Soykırım oluşturan eylemler" başlığını taşıyan 2. maddesi gereği, "Soykırım" denildiğinde, "ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden anlaşılmaktadır:

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracığı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek".²

Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan halkına karşı işlenen en acımasız uluslar arası suçlardan biri, 25-26 Şubat 1992'de gerçekleştirilen Hocalı katliamıdır. Hocalı katliamında Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait silahlı güçler, Rus birliklerinin yardımıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ bölgesine ait Hocalı şehrine saldırmış, şehri terk edememiş suçsuz ve silahsız insanları acımasız şekilde katletmiştir. O gece esir alınan sivil halk çeşitli işkencelerle öldürülmüştür³. Daha sonra bölgede yapılan tetkikatlarda kulakları, burunları kesilmiş, çok sayıda çocuk, kadın, yaşlı cesedi bulunmuştur. Kadınların çeşitli azaları kesilmiş, yüzlerinin derisi soyulmuştur. İhtiyarların kafatası çıkarılmıştır. 28 Şubat 1992'de uçakla olay yerine gelenler kilometrelerce arazinin cesetlerle kaplı olduğuna şahit olmuştur.⁴ Canlı şahitlerin ifadeleri ve basın organlarında yayımlanan film ve resimlerde görünen insanlık dışı cinayetler, Ermenilerin sırf soykırım amacıyla bu operasyonu gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Soykırım suçunda "niyet" önemli bir unsurdur. Zira soykırım niyeti, bu suçu, konusu bakımından bir birine benzeyen diğer uluslar arası suçlardan ayırmaktadır. Soykırım suçunu oluşturan unsurları, bilinçli şekilde, bilerek ve özgür irade ile yapılan faaliyet olarak tanımlamak mümkündür. Çünkü bu tür fiiller hiç bir zaman tesadüfen ve tedbirsizlik sonucunda işlenmemektedir. Bu tür fiillerin gerçekleştirilmesi niyetinin varlığı ve sonuçların önceden öngörülmesi, fiilin soykırım olarak değerlendirilmesi için yeterli değildir. Aynı zamanda bu amaçla fiillerin işlenmesi ve belli bir halk veya gruba zarar vermesi gereklidir.

Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Azeri halkına karşı soykırım suçunun işlendiğini ispatlayan bir çok olay mevcuttur. Mesela, canlı şahitlerin ifadelerine göre, Nahçıvanik köyünde kadın, çocuk ve ihtiyarlar bilinçli olarak öldürülmüş, cesetlerden tepeler oluşturulmuştur. Kaçmaya çalışan sivil halk Ermenilerce pusuya düşürülerek ya öldürülmüş ya da yakalanarak çeşitli işkencelere maruz bırakılmıştır⁵. Esir alınan ailelerin çocukları zorla ellerinden alınmıştır. Uluslar arası sözleşmelere göre çocukların ailelerinden zorla alınarak başka bir gruba verilmesi soykırım suçu olarak kabul edilmektedir.

Hocalı olayından sonra olay yerine incelemelere giden gazetecilerin ifadelerine göre, bir çok çocuk işkencelerle öldürülmüştür."⁶ Hocalı olaylarında gözleri çıkarılmış, kulakları kesilmiş, kafası parçalanmış bir çok çocuk bulunmuştur.

Moskova'nın "Memorial Hukuk Araştırmaları Merkezi'nin Hocalı'nın işgalinde insan haklarının bozulmasıyla

ilgili yayınladığı bildiri de: “Kaçan sivil halkın Ermeniler tarafından pusuya düşürülerek katledildiği ifade edilmiştir⁷.”

Merkezin Ağdam'daki katliama ilişkin verdiği beyanatta: “Sivil halktan 181 cesede (130 erkek, 51 kadın, bunlardan 13'ü ise çocuk) bilirkişi raporu alınmıştır. Bilirkişi raporlarında 151 kişinin kurşunla, 21 kişinin şarapnel parçalarıyla, 10 kişinin ise dövülerek öldürüldüğü belirtilmiştir”.⁸

Uluslar arası sözleşmelere göre, soykırım suçunun tamamlanması için temel üç unsurun birlikte gerçekleşmesi gerekmektedir:

- Belli bir ulus, soy, ırk veya bir dini grubun bulunması;
- Bu grubun tamamen veya kısmen yok etme niyetinin olması;
- Bu gruba karşı soykırım faaliyetlerinden her hangi birinin gerçekleştirilmesi.

Soykırım faaliyeti belli bir halka karşı yapılmalıdır. Mesela, siyasi veya sosyal bir gruba karşı yapılan bu tür faaliyetler soykırım olarak değerlendirilemez. Soykırım suçunun bir diğer unsuru ise, yasaklanan fiillerin genel sonuçları ile ilgili belirgin niyetin olmasıdır.⁹

Ayrıca soykırım için “halkın tamamının var olma hakkının tehdit edilmesi” gerekmektedir. Yani fiil bir kişiye karşı bile yapılmış olsa, niyet halkın tamamına yönelik ise bu soykırım suçu çerçevesinde değerlendirilmelidir¹⁰. Çünkü soykırım suçundan sorumluluğun oluşması için, belli bir halkın tamamen yok edilmesine gerek yoktur. Bunun için, suçun konusunu oluşturan fiillerden birinin, halkın tamamen veya kısmen yok etme niyetiyle gerçekleştirilmesi

yeterlidir.¹¹ Bu şartlar çerçevesinde gerçekleşen soykırım suçunun objektif değerlendirilmesi ve uluslar arası hukuk kurallarına uygun bir şekilde failerin cezalandırılması gerekmektedir.

Sözleşme'nin 5. maddesi gereği, soykırımı teşebbüs, soykırımı destek vermek, soykırımı katılma faaliyetlerinin de cezalandırılması gerekmektedir¹². Sözleşme'yi oluşturan bu temel prensipler, BMT'nin Uluslar arası Mahkemesi tarafından uluslar arası örf adet hukukunun bir bölümü, bütün devletler için ise uyulması zorunlu hukuk kuralları olarak kabul edilmiştir.¹³

Yukarıdaki fiiller dikkate alındığında Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı Karabağ Savaşı'nda gerçekleştirdiği katliamlar, soykırım suçunun şartlarının gerçekleştiğini açıkça göstermektedir. Bu olaylarda iştirak eden Ermeni askerlerin daha sonraki yıllarda Ermenistan'ın yöneticisi olması, bu olaylarda Ermeni yetkililerin devlet siyasetinin bir parçası olarak bu fiilleri yerine getirdiğini göstermektedir. BM Uluslar arası Mahkemesi soykırım faaliyetlerinin yasaklanmasıyla ilgili “Barcelona Traction Case” davasına ilişkin verdiği kararında, sorumlulukları erga omnes (mutlak) sorumluluklar olarak isimlendirmiştir.¹⁴ Bu mahkeme kararına esasen Ermeni yetkililerin Karabağ Savaşı'ndaki sorumluluğu açık şekilde gözükmektedir. Zira, Ermeniler tarafından Ermenistan'da ve Karabağ'da Azerilere karşı yapılanlar, soykırımı ilişkin fiiller bellidir ve bunlar Sözleşme'de ön görülen şartları açık bir şekilde taşımaktadır. Bu nedenle Azerbaycan halkı, Sözleşme hükümlerinin Ermenilere uygulanmasını bu hukuk kurallarının gerçeğe dönüşmesini beklemektedir.

2. KARABAĞ SAVAŞI'NDA ETNİK TEMİZLİK

Etnik temizlik terimi, bir etnik gruba mensup insanların zorla yerinden edilmesini amaçlayan değişik siyasal politikaları ifade eder. Genellikle, zorla göç ettirme, belirli bir nüfusun yerini değiştirme gibi uygulamaların sonucunda ortaya çıkar. Etnik temizlik, dar anlamda büyük insan hakları ihlalleri ve diğer faktörler eşliğinde, kitleleri zorla yerlerinden etmek olarak tanımlanırken; geniş anlamda nüfus transferi teriminin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.

Askeri esirler, kayıp Azerbaycan vatandaşlarıyla ilgili konularda çalışmalarda bulunan Devlet Komisyonu'nun verdiği bilgilere göre: "Bu savaşta Ermenistan tarafından 4.674 Azerbaycan vatandaşı esir alınmış veya kaçırılmıştır. Onlardan 314'ü kadın, 61'i çocuk, 253'ü ihtiyardır. Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında ve Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş bölgelerinde 39'u kadın, 12'si çocuk ve 39'u ihtiyar 900 kişinin tutulduğu yer bellidir. Diğerlerinin tutulduğu yerlerle ilgili hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Bu ise, bu kişilerin Uluslar arası İnsan Hakları Hukuku'nun tanıdığı haklardan yararlanamaması, yani zor şartlarda çalıştırılması, dövülmesine, işkencelere maruz, sağlık hizmetlerinden mahrum bırakılmaları şüphesini doğurmaktadır. Elde edilen bilgilere göre 145 Azeri Türkü esir kamplarında öldürülmüştür. 4 kişi esir kamplarında yapılan işkencelere dayanamayarak, serbest bırakıldıktan hemen sonra ölmüştür"¹⁵.

Azerilerin esir kamplarında insanlığa aykırı şekilde tutulması ve uluslar arası sözleşmelerle tanınan haklardan

mahrum bırakılmaları savaş sonrası dönemde ciddi bir problem olarak devam etmektedir. Zira, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nin 4. maddesinde "Hiç kimse köle olarak tutulamaz". Ayrıca Bildirge'nin 5. maddesinde: "Kişilerin işkencelere, insanlık dışı ve onur kırıcı cezalara maruz bırakılmasının kabul edilemez" olduğu kabul edilmiştir. Yine Bildirge'nin 13. maddesinde, "Herkesin yaşayacağı yeri serbest belirleme hakkı" tanınmıştır¹⁶. Evlerinden kovulan insanların kışın soğukta, yazın sıcakta gecekondularda yaşamaya mahkum bırakılmaları, senelerdir yaşam yerini belirleme hakkının ihlal edildiğini göstermektedir¹⁷.

Savaşta Ermenistan Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ ve çevresini işgal etmiş, 900 ev yıkılmış, malvarlıkları yakılmış, salgın hastalıklar sonucu mültecilerin yaşadığı kamplarda her sene yüzlerce yaşlı, kadın ve çocuk hayatını kaybetmiştir¹⁸. Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslar arası Sözleşme'nin 2. maddesine göre, "Her bir devletin kendi sınırları ve yetki alanında yaşayan bütün şahısların, bu Bildiriyle belirlenmiş haklarına ırk, cins, dil, din, siyasi görüş ve ulusal farklılıkları gözetilmeden saygı gösterilmesi gerekmektedir"¹⁹. Sözleşmenin 27. maddesinde, soy, dil ve din bakımından azınlıkların bulunduğu ülkelerde bu azınlıkların bulunduğu kültürlerini, kendi dinini yaşama, kendi dilini kullanma haklarının sınırlandırılmayacağı belirtilmiştir.²⁰ Fakat bu hükümler Ermenistan tarafından 1960'lerden itibaren düzenli olarak ihlal edilmiştir. Gerek Ermenistan'da, gerekse Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin eğitim, sağlık, seyahat, adaletli yargı gibi hakları ellerinden alınırken, Savaş ve sonrası dönemde ise yaşamak hakları da ciddi boyutlarda ihlal edilmiştir²¹.

Ermenistan devleti tarafından Azerilere karşı etnik temizlik politikası SSCB'nin kurulduğu dönemden başlamıştır. Karabağ'ın dağlık arazilerinde yaşayan 80 binlik Ermeni'ye özerklik tanınmasına rağmen, o dönemde Ermenistan'da yaşayan 580 bin, Gürcistan'da yaşayan 300 bin Azeri'ye özerklik verilmemiştir. Bu husus Çarlık Rusya'sı döneminden itibaren yürütülen Türk ve diğer Müslüman halkların asimile edilmesine yönelik siyasetin devamı olarak değerlendirilmelidir.

Sovyetlerin başlangıçta sloganlaştırdıkları "halkların serbestliği" düşüncesini sadece Müslüman olmayanlara karşı uygulamasından cesaret alan Ermenilerin Azerbaycan'a karşı bölücü ve faşist siyasetini uygulamaya devam etmiştir. Bu politika aşağıdaki maddeleri içeriyordu:

- Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan SSCB'den koparmak;
- Azerbaycan SSCB'nin arazilerini ele geçirmek;
- Ermenistan SSCB'den Azerilerin çıkarılmasını sağlamak²².

Bu siyaset, 1930, 1948, 1953, 1988 yıllarında kademeli olarak uygulamaya konulmuş ve bugün gelinen noktada Ermeniler, "Türksüz Ermenistan", "İşgal edilen Karabağ" ve "Karabağ etrafındaki arazilerin işgali"ne muvaffak olmuştur²³.

Ermenistan'da gerçekleştirilen etnik temizliğin son aşaması SSCB'nin dağılması döneminde olmuştur. 1988'in kışından itibaren Ermenistan'da Azerilere karşı etnik temizlemenin son aşaması başlatılmış, Ermenistan'dan 185.519 Azeri Türkü ve diğer Müslüman halklar zorunlu şekilde sürülmüştür. Hepsinin malvarlığı yağmalanmış, SSCB bu insanların haklarını almalarını temin edememiştir.²⁴

Sürgün esnasında gayri insani uygulamalara muhatap olan Azerbaycan Türkleri, dövülmüş, aşağılanmış, sakat bırakılmıştır. 1988 Kasımın 27'den 29'na kadar Ermenistan SSCB'nin Kugark, Spitak ve Stepanavan şehirlerinde 33 Azeri Türkü öldürülmüştür. Azerbaycan Cumhuriyet Savcılığı'nın bilgilerinde, 1988-1989'da Ermenistan'da gerçekleştirilen etnik temizleme döneminde 216 Azerinin öldürüldüğü belirtilmektedir. Onlardan 49'u zulümden kaçarken dağlarda donarak, 41'i dövülerek, 35'i işkenceyle, 115 kişi yakılarak, 16 kişi kurşuna dizilerek, 10 kişi fiziki tazyik, 2 kişi Ermeni doktorlar tarafından yanlış tedavi ile, 3 kişi suda boğularak, 1 kişi yargısız infaz, 1 kişi elektriğe verilerek, 2 kişinin kafası kesilerek, 29 kişi otomobille çığnerek, 8 kişi kaçırıldıktan sonra işkenceler sonucu öldürülmüştür.²⁵

1990'lı yıllara damgasını vuran Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait silahlı güçler tarafından 20 binden fazla Azeri öldürülmüş, 50 binden fazla insan sakat bırakılmıştır. Binlerce insan ise kayıptır²⁶. Muhakeme edilmeden insanlar idam edilmiş, halk toplu şekilde kurşuna dizilmiş, esir alınan kişiler çok zor şartlarda çalıştırılmış, işkence ve insanlık dışı muameleler yapılmıştır. Ermenistan silahlı güçleri tarafından gerçekleştirilen "etnik temizleme" sonucunda Azerbaycan'da olağanüstü hal oluşmuş ve ülke çok ağır problemlerle karşı karşıya kalmıştır.

3. KARABAĞ SAVAŞI'NDA İNSAN HAKLARI İHLALİ

Karabağ bölgesi yüzyıllardır Türklerin ve Müslüman halkın çoğunluğu oluşturduğu bir bölge olmuştur. Kara-

bağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu 1 Aralık 1920'de ve 1921'de Sovyetler Birliği tarafından da resmen teyit edilmiştir. Buna karşın Sovyet döneminde Ermeni milliyetçiliğinin güç aldığı en önemli konulardan biri de Karabağ sorunu olmuştur. Ermeni milliyetçileri Karabağ'ın Ermenistan'a katılması gerektiğini savunmuş, henüz Sovyetler Birliği dağılmadan, Karabağ bölgesi Ermeni milliyetçiliğinin hedefi haline çevrilmiştir. 1987'de 75.000 Ermeni Ermenistan ile birleşmek istediklerini belirterek dilekçe vermişler, ancak bu dilekçeleri Sovyet makamlarınca kabul edilmemiştir. 1988 çatışmaları şiddetli geçmiş ve bir çok kişi tutuklanmış ya da yaralanmıştır. Bu çatışmaların bir diğer sonucu da bölgedeki Azerbaycanlı nüfusun göç etmeye başlamasıdır. Sovyetler Birliği'nin ters yöndeki tutumuna rağmen Ermenistan'daki ve Azerbaycan yönetiminde bulunan Karabağ bölgesindeki Ermeniler örgütlenmeye ve silahlanmaya devam etmiştir²⁷.

Karabağ Komitesi'nin temel amacı Ermenistan ve Karabağ topraklarını birleştirmektir ve bu anlamda Komite Azerbaycan ve Sovyet yönetimlerine karşı isyanın da düzenleyicisi olmuştur. Komite'nin bir diğer özelliği de komünizm karşıtı olmasıdır. Komite faaliyetlerini sürdürürken Ermenistan'ın başkenti Erivan'da toplanan kalabalık göstericiler Azerbaycan ile savaş çağrısı yapmıştır. Ermeniler arasındaki bu milliyetçi uyanışa karşın Azerbaycan'da ciddi iç çekişmeler yaşanmış, bu çekişmeler ise cephede ciddi kayıpların verilmesine neden olmuştur. 1989'da Karabağ'daki Ermeni saldırıları zirve noktasına ulaşmış ve zaman zaman Azerbaycan'ın Karabağ Özerk Bölgesi dışına da taşmıştır. Kısa sürede başlayan Ermeni katliamları ise ne

Azerbaycan güçlerince ne de Moskova tarafından durdurulabilmiştir. Azerbaycan'da kamuoyu, olaylardan dolayı sadece Ermenistan değil, Rusya'yı da suçlamıştır²⁸.

1991 Sonbaharında Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiğinde Ermeniler var güçleriyle Karabağ ile Ermenistan topraklarını birleştirmeye çalışmıştır. Ermeni liderlerin aşırı hırsı ile Karabağ'daki çatışmalar şiddetlenmiştir. Savaşta Ermeniler sadece Karabağ'ı değil, Karabağ'ın çevresindeki vilayetleri de işgal etmiştir. Bişkek Protokolü'nün imzalanması ile sona eren savaşın sonunda, Karabağ'da büyük bir yıkım gerçekleşmiştir. Çünkü bu işgalde kirli metotlar kullanılmış ve insan hakları alanında askeri ve sivil halkın hakları ihlal edilmiştir. İhlal edilen bu hakları detaylı olarak incelemek yerinde olacaktır.

a. Yaşam Hakkının İhlali

Yaşam hakkı, insanın temel ve doğal hakkıdır. Uluslar arası sözleşmelerle kabul edilmiş diğer hakların temelini de bu hak oluşturmaktadır. Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nin 3. maddesinde de yaşam hakkı: "Herkes yaşamak, özgürlük ve şahsi dokunulmazlık hakkına sahiptir" şeklinde tanımlanmıştır²⁹.

Silahlı çatışmalarda düşman askerlerinin öldürülmesi uluslar arası hukuka uygun kabul edilmektedir. Fakat Cenevre Sözleşmesi ve ilave protokollerde, koruma altındaki insanların (hastalar, yaralılar, askeri esirler, sivil ahali), teslim olanları ya da terk-i silah yapanların öldürülmesi yasaklanmıştır. Bu yasaklar uçaklardan paraşütle inenlere, kaza yapanlara da uygulanmaktadır.

Yaşam hakkını düzenleyen Uluslar arası İnsani Hukukun temel düzenlemelerinden olan Cenevre sözleşmelerinin dördünde de ortak olan (dördünde de 3. madde olarak yer alan) 3. madde, özel önem taşımaktadır. Çünkü bu düzenleme, savaşan tarafların savaş töre ve geleneklerine bağlılıkları, savaş ve insanlığa karşı suç işleyip işlemediklerinin, keyfi silah kullanıp kullanmadıklarının, amaçlı ya da amaçsız topluluk olup olmadıklarının, savaş hukuku kurallarının kendilerine uygulanacağı kişi ya da taraf olup olmadıklarının test edileceği bir maddedir. Üçüncü maddeyi sistemli bir şekilde ihlal eden hiçbir örgüt, parti ya da kendilerine ne ad verirlerse versinler bir topluluk, Cenevre sözleşmelerine göre "savaşan taraf" kabul edilemez. Olsa olsa savaş suçlusunu olarak yargılanabilir ya da terörist olarak nitelenebilirler.

Uluslar arası Hukuk Derneği'nce hazırlanan Paris Raporu'na göre, dokunulmaz haklar kataloğu 16 maddeden oluşmaktadır. Bu hak ve özgürlükler şunlardır: "1. Hukuksal kişiliğe sahip olmak hakkı, 2. Kölelik ve kulluk yasağı, 3. Ayrımcılık yasağı, 4. Yaşam hakkı, 5. Özgürlük hakkı, 6. İşkence yasağı, 7. Adil yargılanma hakkı, 8. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, 9. Sözleşmesel yükümlülüğün yerine getirilmemesinden ötürü hapis cezası verilmesi yasağı, 10. Azınlık hakları, 11. Aile hakkı, 12. İsim hakkı, 13. Çocuk hakları, 14. Uyrukluk hakkı, 15. Yönetime katılma hakkı, 16. Hukuk yollarının bulunması hakkıdır." Görüldüğü gibi, insan hakları hukuku ile insani hukuk, insan onurunun korunması, her koşulda korunması konusunda ortak kaygılara sahiptir ve insani muamele yapma ya da görme hakkı bağlamında standartları geliştirme düşünce ve

kararlılığındadır. Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesi ile ilgili bu geniş parantezden sonra şu soruyu da sormamız gerekir diye düşünüyorum. Acaba, ortak 3. maddenin ihlali ne anlama gelir? İnsani Hukuk açısından bu sorunun yanıtı bir kaç açıdan verilebilir. İlki ihlalin insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirilebilmesidir. İnsanlığa karşı işlenmiş suç, "Sivil halka karşı işlenen öldürme, yökette, köleleştirme, sürgün etme ve benzeri insanlık dışı eylemlerle, ırksal ya da dinsel gerekçelerle zulüm yapmaktır."

İkincisi, ihlalin, savaş suçu olarak değerlendirilebileceğidir. Savaş suçu, "Savaş yasa ve geleneklerinin çiğnenmesi anlamına gelen ve işgal edilen ülkenin sivil halkının ya da bu ülkedeki sivil halkın öldürülmesi, kötü davranışa uğratılması ya da emeğinden yararlanmak üzere ya da başka amaçlarla yerinden edilmesi, savaş tutsaklarının ya da deniz yolcularının öldürülmesi ya da kötü davranışa uğratılması, rehinelerin öldürülmesi, kamusal ya da özel bir mülkün yağmalanması, kent, kasaba ve köylerin amaçsızca ya da askeri gerekçe olmadan yakılıp yıkılması gibi eylemlerdir"³⁰ Savaş suçları ve insanlığa karşı işlenmiş suçlarda zamanaşımı söz konusu değildir. Her zaman yargılanabilirler ve onların da adil yargılanma hakkı vardır. Maddeye aykırılığın üçüncü sonucu, bu durumdaki kişiler devlet olmayan bir kuruluşun, örgütün aykırı muamelesine maruz kalmışlarsa ya da kalıyorlarsa, o kuruluş ya da örgütün savaşan taraf niteliği ile ilgili sonuçlarıdır. Zira, savaşan taraf olarak nitelenebilmenin zorunlu koşullarından birisi, savaş töre ve geleneklerine uymaktır. 3. maddeye aykırı eylemler arasında, 2 nolu Protokolde terörist eylemler de sayılmaktadır.

İnsanca muamele yapma ödevini yerine getirmeyen ve aykırı eylemde bulunanlar hem uluslar arası hukuk karşısında suçludur, savaş suçlusu olarak yargılanırlar, hem de onların savaştan taraf olarak nitelenebilmesi ve savaşa taraf olmanın sağladığı olanak ve hakları kullanamazlar³¹.

Uluslar arası İnsan Hakları Hukuku sivil halkın korunmasına bu derece önem verirken ve Ermenistan devleti bu hükümleri içeren sözleşmeleri kabul etmekle birlikte Karabağ Savaşı'nda bir çok Azeri sivil halkı öldürmüştür. Mesela 17 Ağustos 1993'te Fuzuli İli 25 Gacar Köyü sakini öldürülmüştür. Yine Fuzuli vilayetinin Goran köyünde 30 sivil vatandaş sebepsiz olarak kurşuna dizilmiştir. Karabağ'ın bir başka yerleşim yeri olan Şuşa şehrine bağlı Kuşcular köyü ahalisi bir çok kadın, çocuk ve ihtiyar yakılmış, işkence ile öldürülmüştür³².

Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Azerbaycanlıların yaşam haklarını ihlal ettiğine dair bir çok örnek bulmak mümkündür. Bu örnekler içerisinde Hocalı Katliamı'nın özel bir yeri vardır. Soykırım olarak da adlandırılacak bu faciada 25-26 Şubat 1992 gecesi Ermenistan silahlı birlikleri, Hankendi'nde bulunan 366-cı motorize alayının iştiraki ile Hankendi ile Askeran arasında yerleşen Hocalı şehrini ele geçirerek sivil halka karşı soykırım politikası yürütmüştür. Hocalı işgalinde sivil halktan 63 çocuk, 106 kadın ve 70 yaşlı olmak üzere 613 kişi çeşitli işkencelerle öldürülmüş ve yaşam haklarına son verilmiştir³³.

Uluslar arası İnsani Hukuk insan hayatının korunmasını temin etmekte, bu korumayı silahlı çatışmalarda da uygulanmaktadır. Bu anlamda o, insan hayatının korunma-

sını yaşama hakkından daha ileri götürmektedir. Öyle ki, uluslar arası insani hukuk savaşta insanların açlıkla karşı karşıya bırakılmasını, yaşamın sürdürülebilmesi için önemli olan yerlerin dağıtılmasını yasaklamaktadır. Uluslar arası İnsani Hukuk savaşta insanların yaşaması için askeri birimlerden uzakta yerleşim birimlerinin oluşturulmasını öngörmektedir. Bu hukuk, savaşta yaralılara sağlık hizmetlerinin sunulması için tedbirler alınması gerektiğini öngörmektedir. Savaş döneminde savaşa katılmayan halkın yaşamını devam ettirebilmesi için çeşitli önlemlerin alınmasıyla ilgili kuralları da içermektedir.

b. İşkence

Birleşmiş Milletler İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış veya Cezaya Karşı Sözleşme, devlet görevlileri tarafından veya onların rızası veya kabulü dahilinde yapılan ihlalleri kapsamaktadır. Bu sözleşme, işkenceyi bilgi ya da itiraf elde etmek, ceza, korkutma, ya da baskı amaçlı, ya da "Ayrımcılığa dayanan herhangi bir nedenle", "kişiye fiziksel ve ruhsal olarak ağır acı veya ıstırap veren kasten yapılan tüm fiiller" olarak tanımlamaktadır³⁴.

"İşkence" ve diğer "zalimane, insanlık dışı veya onur kırıcı davranış ve cezayı" (kötü muamele) birbirinden kesin olarak ayırabilecek bir çizgi çizmek imkansızdır. Bir kötü muamelenin, işkence olup olmadığı, ihlalin çeşidini ve şiddetini de içeren bazı faktörlere dayanır. Hem işkence, hem kötü muamele uluslar arası hukukta her koşulda yasaklanmıştır.

Günümüzde işkence özellikle barış dönemlerinde ön plana çıksa da, işkenceden dolayı asıl kayıplar savaşlarda olmaktadır. Asıl ilginç olan bu kayıpların askerden ziyade sivil halk oluşudur. Bugünün çatışmalarında sivil halkı terörize etmek savaşı sürdürmenin yaygın bir yöntemi haline gelmiştir.

İşkence, genellikle polis memurları, askerler, istihbarat elemanları, hapishane gardiyanları ve devletin diğer araçları tarafından yapılıyor. Ama bazen işkence aynı zamanda silahlı siyasal grup üyeleri veya bazı durumlarda sivil bireyler tarafından da yapılabilir.

Uluslar arası Af Örgütü, sivil bireyler tarafından uygulanan şiddet hareketlerini, ancak bunlar uluslar arası standartlardaki işkence kavramının türü ve şiddetine uyduğunda ve devletler bu tür şiddet hareketlerine karşı etkili koruma sağlama zorunluluğunu yerine getirmekte başarısız olduğunda işkence olarak tanımlar.

Devletler halklarını sadece kendi birimleri tarafından yapılan işkenceye karşı değil, aynı zamanda sivil bireyler tarafından yapılan benzer uygulamalara karşı korumakla da sorumludur. Şiddet içeren ırkçı saldırılara karşı koruma sağlamayı başaramazlarsa devletler işkenceye izin vermek veya işkenceyi kabullenmekten dolayı sorumlu duruma düşebilirler. Aynı zamanda, işkenceyi ve kötü davranışı engellemekte, bu tür ihlaller olduğunda onları araştırmakta, ileri sürülen suçluların aleyhinde dava açmakta, adil davalarla adaleti sağlamakta, ve kurbanlara yeterli bedel ve tazminatın diğer türlerini sağlamakta etkili adımlar atmakta yeterli gayret sarfetmezlerse sorumlu tutulabilirler³⁵.

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslar arası Sözleşme'nin 7. maddesiyle Evrensel Bildiri'nin metnine "... kimse serbest iradesini beyan etmeden bilimsel deneylerde kullanılamaz" ibaresi de eklenmiştir. BMT Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1984 tarihli 39/146 sayılı kararnameyle kabul edilmiş İşkence ve Diğer Zalimane Gayri insani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşme'nin 1. maddesi gereği "işkence" denildiğinde, devlet adına hareket eden biri tarafından veya onun teşviki, rızasıyla veya görmezlikten gelmesiyle herhangi bir şahıstan bilgi veya itiraf almak, onu veya başka şahsı yaptığı veya yapması muhtemel faaliyetler nedeniyle cezalandırmak, yine onu veya başka şahsı korkutmak ve bir işe zorlamak veya basit sebeplerle kasıtlı şekilde maddi ve manevi ıstırap veren hareketler anlaşılmaktadır³⁶. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesinde de kimsenin işkencelere ve insanlık dışı veya aşağılayıcı tavırlara veya cezalara maruz kalmaması gerektiği belirtilmiştir³⁷.

1949 tarihli Cenevre Sözleşmesi ve ilave Protokollerinde, esirlere karşı güç kullanılması ve savaşta onlara işkence edilmesi yasaklanmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi "İrlanda Birleşik Krallığı'na karşı" davasıyla ilgili 18 Ocak 1978 tarihli kararında yukarıda değinilen 3 kavramı aşağıdaki şekilde tanımlamıştır:

1. İşkence: Ciddi ve önemli şekilde ıstırap veren, kasıtlı gerçekleştirilmiş insanlık dışı tavırlardır;
2. İnsanlık dışı tavır: Kişiye güçlü maddi ve manevi azap verilmiştir;

3. Aşağılayıcı tavır: Aşağılanan kişide korku duygusu, ağrılar uyandıran, maddi ve manevi gücünü azaltan, onur kırıcı kötü tavidir.³⁸

Bugünkü Ermenistan'dan Azerilerin sürgün edildiği dönemde, suçsuz insanlara karşı işkenceler yapılmış, insanlık dışı ve aşağılayıcı cezalar uygulanmıştır. Azerileri evlerinden çıkmaya zorlamak için Ermeniler işkencelerden istifade etmiştir. Yerel idari organların bizzat katılımıyla işkencelere maruz kalan Azeriler dayanamayıp evlerini bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. Açık bir şekilde etnik temizlik olarak kabul edilebilecek bu sürgünde, Ermenistan'ın Amasya, Ararat, Allahverdi, Basageçer, Gugark, Gafan, Kalinino, Krasnacelo, Kirobakan, Goruk, Azizbeyov, İçevan, Noyembercan, Masis, Megri, Spitak, Yegernadzor, Razdan, Stepanavan gibi vilayetlerinde işkence ile, dövülerek, gece baskınları, hastahane bilerek yanlış ilaç verilerek, yakılarak, araba ile ezerek binlerce Azeri Türkü ve diğer Müslüman halk devlet memurlarının emri ya da doğrudan katılımı ile öldürülmüştür³⁹.

1984 tarihli İşkenceyi Yasaklayan Sözleşme'nin 2. maddesinin 2. fıkrası gereği, hangi şartlarda olursa olsun işkence yapılması kabul edilemez. Bununla birlikte Ermenistan yetkililerinin Dağlık Karabağ Savaşı'nda esir alınan esir ve sivil halka karşı işkence yaptıklarına ilişkin çok sayıda delil bulunmaktadır.⁴⁰ Hatta bu tür işkenceleri sivil Ermenilerinde yaptığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Mesela, 1972 doğumlu, asker Muharrem Mehyeddinov esir alınmış ve Ermenistan arazisinde esir kampında tutulmuştur. O, her gün Kafan polis şubesinin başkan yardımcısı Kazmanov

tarafından acımasız şekilde dövülmüş, akli dengesini kaybetmiş ve iç organların kanaması sonucu ölmüştür.

Ağustos 1993'de Zakir Veliyev Ermenistan Cumhuriyeti'nin polis memurları tarafından dövülerek, Gürcistan'ın Marneuli ilçesinde ıssız bir yere atılmıştır. O, Kazah ilçe hastanesine yetiştirilse de hayatı kurtarılamamıştır. Yapılan otopside cesedin üzerinde çok sayıda sigara ile açılmış delikler tespit edilmiştir. Sağ elinin ve sol bacağına tırnakları sökülmüştür. Darbelere iç organları ezilmiştir. Açlık sonucu vücudunda yaralar oluştuğu belirlenmiştir.⁴¹

Mayıs 1994'de Ermenistan Milli İstihbarat Örgütü'ne ait cezaevinde tutulan, Lerik doğumlu Tofik isimli şahıs ölünceye kadar çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Rasim Memmedov isimli şahıs bu tür işkencelere dayanamayıp akli dengesini kaybetmiştir. Ermenistan askeri polis şubesinde tutulan Famil Rzahanov ağır yaralı şekilde serbest bırakılmıştır.⁴²

Bu olaylar açık bir şekilde Ermenilerin Azerilere karşı işkencelere yöneldiklerini göstermektedir. İşkenceyi yasaklayan uluslar arası sözleşmelere katılmakla birlikte bu sözleşmelere riayet etmemektedir. Bu konudaki denetim mekanizması yeteri derecede etkin olmadığı için Karabağ Savaşı'ndaki Ermeni yetkili ve sivil halkın Azeri askeri ve sivil esirlere karşı yaptığı işkenceler konusunda soruşturma başlatılamamıştır.

c. Sivil Halkın Haklarının İhlali

Savaş ya da silahlı çatışmalarda en çok zararı sivil halk görmektedir. Bu nedenle İnsani Hukuk, savaş koşullarında

sivil halkın zarar görmemesi ve onların acılarının en aza indirilmesi için düzenlemeler getirmiştir. Cenevre sözleşmelerinin 4. sünde sivil halkın haklarına övgülenmiştir. Harp Zamanında Sivillerin Korunmasına Dair 12 Ağustos 1949 tarihli Sözleşme'nin 3. maddesinde sayılan haklara sahiptirler. Yasaklar da aynıdır. Sözleşme'nin 14. maddesine göre, silahlı çatışmanın tarafları, kendi topraklarında (kendi egemenlik alanlarında) yaralı ve hastaları, malulleri, yaşlı kimseleri, on beş yaşından aşağı çocukları, gebe kadınları ve yedi yaşından küçük çocukların annelerini savaşın etkisinden kurtaracak biçimde güvenlik ve sağlık bölgeleri kurabileceklerdir. Silahlı çatışmanın bir tarafı, diğer tarafa, yaralı ve hastalar için ve çatışmaya katılmayan ve askeri hiç bir faaliyette bulunmayan sivil şahıslar için tarafsızlaştırılmış bölgeler kurulmasını teklif edebilirler. 15. maddedeki bu düzenlemenin ardından 16. madde ile, yaralı, hasta, malul ve gebe kadınların özel bir korunmaya ve saygıya mazhar olacağı vurgulanmaktadır. 17. maddede, silahlı çatışmanın tarafları, muhasara edilmiş ya da çevrilmiş bir mıntıkadan, yaralıların, hastaların, malullerin, ihtiyarların, çocukların ve loğusa kadınların tahliyesi ve bu bölgelere her dinden ruhani temsilcilerin, sağlık çalışanlarının ve malzemesinin serbestçe girişi için mahalli anlaşmalar yapmaya gayret edeceklerdir. 18. maddede, yaralıları, hastaları, malulleri ve loğusa kadınları tedavi için teşkil edilen sivil hastaneler hiçbir zaman saldırıya uğramayacaktır. Bu hastaneler askeri amaçla kullanılamaz. 19. madde, "Hastanelere karşı gösterilmesi lazım gelen himaye, insani vazife haricinde ve düşmana zararlı hareketlerde bulunmak için kullanıldıkları takdirde düşer. 20. madde,

sivil yaralı ve hastaların, malullerin ve loğusa kadınların araştırılmasına, kaldırılmasına, naklolunmasına ve tedavi edilmelerine memur edilenler de dahil olmak üzere hastanelerin işleme veya idaresine memur olanlar da aynı korumadan yararlanacaklardır. 23. maddede, münhasıran sivil halkın ihtiyacına dönük her türlü ilaç ve sıhhi malzeme sevkiyatı ve dini araç gereç için taraflar izin verecektir. Ayrıca 15 yaşın altındaki çocuklar ve gebe ve loğusa kadınlar için zaruri olan yiyecek, giyecek ve kuvvet verici maddelerin serbest geçişine engel olunmayacaktır. 24. maddede, savaş yüzünden öksüz kalan çocukların ve 15 yaşından küçük çocukların her şart altında bakımlarının, talim ve terbiyelerinin (eğitim ve öğretimlerinin) ve kendi dinlerinde ibadette bulunmalarının kolaylaştırılması için gereken önlemleri, savaşan taraflar alacaklardır. 25. maddede, savaşan tarafların egemenlik alanında yaşayan kişiler, aile efradına ailevi mahiyette haberler vermeye hakları vardır. İşgal edilen topraklarda yaşayanlara veya savaşan tarafların egemenlik alanında yaşayanlara, şahıslarına, namuslarına, aile haklarına, dini akidelerine ve ibadetlerine, itiyat, örf ve adetlerine saygı gösterilmesi bu kişilerin hakkıdır. Bu hüküm 27. maddede yazılıdır ve hüküm, kadınların namuslarına taarruzu, fuhşa zorlanmalarını ve her türlü müstehcen hareketlere maruz kalmalarını da yasaklamaktadır. 31. maddeye göre, sivil halka karşı savaşan taraflar hiçbir şekilde işkence ve kötü muamelede bulunamazlar. Özellikle kendilerinden bilgi almak için maddi ve manevi cebir yapılamaz. 33. maddede kimseye işlemediği bir cürümden ceza verilemeyeceği ve kollektif cezalandırmanın yasak olduğu vurgulanmaktadır. Yağma yasaktır.

Sivil halka karşı (şahıslarına ve mallarına karşı) misilleme yasaktır. Madde 56 da, işgalci bir devletin, işgal ettiği topraklardaki tıp müesseselerini, servis ve hastanelerini ve salgın hastalıklara karşı koruyucu ve önleyici tedbirleri almak zorundadır. Her sınıftan tıp personeline görevini yapma izni vermek zorundadır. İşgalci bir devlet sivil bir hastaneyi acil zaruret halinde ve hastanede yatan hastaların ve sivil halkın ihtiyaçları için tedbirleri almak ve geçici olmak üzere el koymak suretiyle kendi ihtiyacı için çalıştırabilir. 57. maddede düzenlenen bu hüküm, sivil hastanelerin malzeme ve depolarına sivil halkın ihtiyaçları için gerekli olduğu takdirde el konulamayacaktır. Cenevre sözleşmelerine göre, Kızılhaç, Kızılaslan ve Güneş, yardım kuruluşu olarak resmen tanınmaktadır. Yardımlar bu kuruluşlar aracılığı ile yapılacaktır. Diğer insani amaçlı yardım kuruluşları da çeşitli alanlarda yardım faaliyetlerinde bulunabileceklerdir. Madde 91'de enterne edilen kişilerin sağlık ve tıbbi tedavilerinde izlenecek yollar hüküm altına alınmıştır⁴³.

Uluslar arası İnsani Hukuk gereği savaş sadece silahlı güçler arasında yapılmalıdır. Sivil halk savaşlara katılmamalı ve onlara her zaman saygıyla yaklaşılmalıdır. "Savaşta Sivil Halkın Korunmasıyla İlgili" IV. Cenevre Sözleşmesi'nin 3. maddesi gereği sivil halkın hayatına kast edilmesi, onların öldürülmesi, sakatlanması, aşağılanması ve hakir görülmesi yasaktır.⁴⁴ Sözleşme'nin 33. maddesinde ise, hiçbir sivil vatandaşın sebep olmadan hukuk ihlali yüzünden cezalandırılmayacağı belirtilmiştir. Sivil halka karşı toplu cezalandırılmaların yapılması, onların korkutulması, onlara

karşı terör eylemlerinin gerçekleştirilmesi, emlaklarının gasp edilmesi ve onların sürülmesi yasaklanmıştır⁴⁵.

Fakat Ermenistan silahlı birlikleri tarafından sivil halkın yaşadığı bölgeler (Dağlık Karabağ'dan 100 kilometre uzakta yerleşen bölgelerde dahi, Tovuz, Kazah, Agstafa, Şerur, Başkent ve d.) havadan ve karadan bombalanmış, sivil halk esir alınmış, malvarlığı yağmalanmış, pusuya düşürülerek toplu olarak katledilmiş, esir alınan çocuklar üzerinde tıbbi deneyler yapılmış, kadınların şeref ve namusunu alçaltan davranışlarda bulunulmuş, savunma hakkı verilmeden cezalandırılmış, gece baskınları ile yerleşim birimleri yakılmıştır.⁴⁶ Hiç şüphesiz bu tür eylemleri sivil halkın şeref ve namusunu alçaltan, halkı toplu olarak cezalandıran, malvarlığını yağmalayan, en önemlisi başta yaşam hakkı olmak üzere sivil halkın insan haklarını ihlal eden eylemler olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Sözleşme'nin 34. maddesi gereği sivil halkın esir alınması yasaktır. Fakat Savaşta Ermeniler Sözleşme'nin bu maddesini bir çok kez ihlal etmiştir. Bunu teyit eden çeşitli deliller bulunmaktadır. Örnek olarak bu tür olaylardan bir kaçını aktarmak yerinde olacaktır.

Kelbecer vilayetinin Başlıbel köyünde Binnet Ahmedov 18 Nisan 1994'de Ermeni askerleri tarafından 10 sivil vatandaşın kurşunlanarak öldürülmesine ve 14 kişinin yaralanmasına şahit olduğunu belirtmiştir.

Fizuli vilayetinin Goran köyünde doğulan Rafik Kuliyeve 23 Ekim 1993'de Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait silahlı birlikler tarafından esir alınmış ve serbest bırakıldıktan

sonra onun gözleri önünde 30 sivil vatandaşın kurşunlanarak öldürüldüğünü belirtmiştir. Fakat, Cenevre Sözleşmesi'ne ilave I Protokolün 85. maddesinin 3. fıkrasının gereği "sivil halka veya tek-tek sivil vatandaşlara saldırılması önemli hukuk ihlali olarak değerlendirilmektedir."

Ermenistan'dan uzun süre esir olarak tutulan Arzu Emiraliyev, 18 Ağustos 1993'de Ermeniler tarafından 19 kişinin kurşunlanarak öldürüldüğünü ve 30 kişinin Ermenilerce bilinmeyen bir yere götürüldüğüne şahit olduğunu belirtmiştir. Götürülenler arasında akrabalarının da olduğunu belirtmiştir. 17 Ağustos 1993'te de Fizuli vilayetinin Kazah köyünden 27 kişi pusuya düşürülmüş ve öldürülmüştür⁴⁷.

Belirtelim ki, Nürnberg Mahkemesi Tüzüğü (m. 6b), IV Cenevre Sözleşmesi (m. 147), Sulh ve beşerin güvenliği aleyhine Ceza Kanun tasarısı (m. 22, 2a) sivil halkın esir alınmasını ve esir alınanların öldürülmesini savaş suçu olarak değerlendirmiştir⁴⁸.

Ermenistan silahlı birlikleri Kubadlı ilini işgal ederken 30 Ağustos 1993'te Kubadlı vilayeti Çaytumas köyünde yaşayan, 1925 doğumlu, I dereceli sakat Şeref Yusufov esir alınmıştır. 8 Aralık 1993'de o, Uluslar arası Kızıl Haç Komisyonu'nun yardımıyla serbest bırakılmıştır. "Mavo" lakaplı birlik kumandanının başkanlığındaki Ermeni askerler, onun 90 yaşındaki abisini ve iki kadını kurşunlayarak öldürmüş, cesetlerini görülmesine müsaade etmemiştir. Bu kumandan, onun ağzındaki on iki adet altın dişini söküp almıştır. Esirlik döneminde sürekli dövülmüş ve işkencelere maruz kalmıştır.

Canlı şahitlerin ifadelerine göre, 14 Eylül'de Şuşa cezaevine 11 Azeri asker getirilmiş, iyice hırpalandıktan sonra üzerlerine vahşi kuduz köpekler salınmıştır. Askerlerden biri orada şehit olmuştur. O hapishanede ayrıca binlerce kadın, çocuk ve ihtiyarın olduğu belirtilmiştir. O insanların birçoğunun soğuktan ve açlıktan öldüğü ifade edilmiştir.

Ermenistan Cumhuriyeti silahlı birlikleri Ağustos 1993'de Kubadlı vilayetini işgal ederken 60 yaşlı İslam Hacıyev'i de esir almışlar. 14 Kasım 1993'de o, Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin yardımıyla serbest bırakılmıştır. İ. Hacıyev, onunla birlikte kalan F.Yusifov'a aşağılayıcı cezaların verildiğini belirtmiştir. Onun kendisini de sürekli dövmüşler, kafasını duvarlara vurmuşlar. Sonunda dayanamayıp aklı dengesini kaybetmiştir. İhtiyar adamı yere yatırarak tekmelemiş, bu darbelerden dolayı böbreklerini yitirmiştir.⁴⁹

Fizuli vilayetinin Kürtmahmutlu köyünde yaşayan Mürvet Ağayev, oğlu Yaşarla birlikte esir alınmış, götürüldükleri yerde oğlu Yaşar onun gözleri önünde öldürülmüştür. Kendisinin de kulakları kesilmiştir. Onu ellerinden asıp ayakları altında ateş yakarak, bacakları yakılmıştır.⁵⁰ "Viktor Firansis Jamaika'ya karşı" davasında BMT İnsan Hakları Komitesi bu tür hareketleri şeref ve namusu aşağılayıcı davranış olarak kabul etmiştir.⁵¹

Sivil halka karşı gerçekleştirilen bu tür olaylar uluslar arası sözleşmelerle yasaklanırken uluslar arası mahkemelerin kararlarına yansıyan iradelerine bakıldığında, bu tür davranışların kesinlikle kabul edilemez olduğu gözükmektedir. Bu konuda en hassas mahkemelerden birisi de

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'dir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu tür davranışları bir çok kararında işkence olarak değerlendirmiştir.⁵²

23 Ekim 1993'de Ermenistan Cumhuriyeti silahlı güçleri tarafından esir alınmış Fizuli ili Goran köyü doğumlu Rafik Kuliyeve serbest bırakıldıktan sonra yaşadıklarını ve gördüklerini anlatmıştır. O, 30 sivil vatandaşın gözleri önünde kurşunlanarak öldürüldüğünü belirtmiştir. Diğerlerine ise işkenceler yapıldığını belirtmiştir. Çocukların ağır işlerde çalıştırıldığı belirtilmiştir.

23 Ekim 1993'de Horadiz köyünde yakalanan 57 yaşlı Hasan Hasanov'un ifadelerine göre, sivil ahalden esir alınan 40 kişiden 26'sı çeşitli işkencelerle insan şeref ve namusuna yakışmayacak şekilde öldürülmüştür⁵³. Toplu cezalar, Sulh ve Beşerin Güvenliği Aleyhine Ceza Kanunu'nda (m. 22. 2a) savaş suçu olarak değerlendirilmiştir. Toplu Cezalar, Lahey Kararnamesi'nin 50. ve IV Cenevre Sözleşmesi'nin 33. maddesiyle de yasaklanmıştır.

Karabağ Savaşı'nda karşılaşılan insan hakları ihlallerinden birisi de işgal edilen bölge halkının zorla ve güçlerinin yetmeyeceği işlerde çalıştırılmasıdır. 61 yaşlı Budag Alişanovun ifadesine göre, Drambon köyünde Arkadi isimli Ermeni, 5 Azeriyi esir almış, şahsi işlerinde ağır şartlarda çalıştırmış, güçlerinin yetmeyeceği işlere zorlamış, bu insanların çalışacak hali kalmayınca öldürmüştür⁵⁴.

Nürnberg Mahkemesi çıkarttığı kararlarda, işgal edilmiş arazilerde sivil vatandaşları zorla çalıştırmak, onları işgalci devletin arazisine götürmek savaş suçu olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵

Barış, self-determinasyon, ulusal kurtuluş ve bağımsızlık için mücadele edildiği olağanüstü durumda ve silahlı çatışma dönemlerinde insanlık dışı eylemlerin çok sıkça mağduru olan ve sonuçta çok ağır zararlara uğrayan kadınlar olmuştur. Dünyanın özellikle baskıya, saldırıya, kolonile, ırkçılığa, yabancı egemenliğine ve işgale maruz kalmış bir çok bölgesinde kadınlar büyük acı çekmiştir. Verilen mücadelelere rağmen emperyalistliğin, ırkçılığın ve yabancı egemenliğinin bir çok halkı boyundurukları altında tutmaya, ulusal kurtuluş hareketlerini zalimane bir şekilde bastırmaya ve egemenlikleri altındaki nüfusa ve bu arada kadınlara ve çocuklara ağır zararlar vermeye ve tarifsiz acılar çektirmeye devam etmektedir. Bu durumun devam etmesi temel özgürlüklere ve insan onuruna hala yoğun saldırılar yapılmasından ve kolonici ve ırkçı yabancı egemen güçlerin uluslar arası insani hukuku ihlal etmesinden kaynaklanmaktadır. Barış ve savaş zamanlarında kadınların ve çocukların korunması ile ilişkili olarak uluslar arası insani hukuk belgelerinde bir çok hüküm bulunmakla birlikte henüz istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. BM'nin insan haklarına saygı ve sivil nüfusun korunması için temel prensipler konusunda verdiği 19 Aralık 1968 tarihli ve 2444 (XXIII) sayılı kararını ve 9 Aralık 1970 tarihli ve 2674 (XXV) ve 2675 (XXV) sayılı kararları ile birlikte, Ekonomik ve Sosyal Konseyin 28 Mayıs 1970 tarihli ve 1515 (XLVIII) sayılı kararları desteklemiş ve kadınların korunması konusunu uluslar arası boyuta taşımıştır.

Karabağ Savaşı'nda ihlal edilen haklardan bir diğeri kadın haklarıdır. Savaşta Azeri kadınları şeref ve liyakati alçaltan davranışlara muhatap olduğu gibi, çeşitli işkence-

lere tabi tutulmuş ve gayri insani şekilde öldürülmüştür. 22 Haziran 1994'de esir alınana 1926 doğumlu Vladimir Şevelev, serbest bırakıldıktan sonra, Ermeni askerleri tarafından annesinin, kız kardeşinin ve hasta olan kardeşini kurşunlayarak öldürdüklerini belirtmiştir. Öldürülmeden önce aile üyelerine çeşitli işkenceler uygulandığını ifade etmiştir. Ona göre, esir alınan bir çok kadın ve çocuğun cesetlerini gördüğünü, bunlara ağır işkenceler yapıldığını belirtmiştir.⁵⁶

Şuşa vilayetinin Kuşçular köyünde yaşayan Niyaz Zeynalov Şubat 1992'de Ermeni silahlı birlikleri tarafından köyleri işgal edilirken, esir alınan yaşlı annesine çeşitli işkenceler yapıldığını, daha sonra ise başının kesildiğini, başka kadınlara da benzer uygulamalar yapıldığını belirtmiştir.⁵⁷

Kadınların korunması ve onlara kötü muamele yapılmasına ilişkin bir çok uluslar arası sözleşme bulunmaktadır. I. CS (Cenevre Sözleşmesi)'nin 12. maddesi, II. CS'nin 12. maddesi, III. CS'nin 16. maddesi, IV. CS'nin 27. maddesi, I. ilave Protokol'ün 75. maddesi, II. ilave Protokol'ün 4. maddesinde resmi şekilde belirtilmiştir. 1949 Cenevre sözleşmelerinde ve onlara ilave Protokollerde de kadınlarla ilgili 19 madde bulunmaktadır.

Bu düzenlemelerde: “Kadınlara cinsi farklılıkları dikkate alınarak muamelede bulunulmalıdır” ifadesi belirtilmiştir. Bu özel saygı, kadınlara fiziki özellikleri nedeniyle, şeref ve maneviyatı, hamilelik dönemi ve doğum halleriyle ilgili olarak gösterilmelidir. IV. CS'nin 27. maddesi gereği bütün sivil halkın kullandığı genel savunmadan ilave “kadınlar, onların şerefine her türlü kasıtlı hareketten, ırza

tecavüzden, fuhşa zorlanmadan ve onların maneviyatına her türlü kasıtlı saldırılardan özel olarak korunmalıdır.” Bu kadınların, kadınlık liyakatinden kaynaklanmaktadır.⁵⁸

BMT Genel Kurulu'nun 14 Ekim 1974 tarihli 3318 (XXIX) sayılı kararnamesiyle kabul edilen “Kadınların ve Çocukların Olağanüstü Durumlarda, Silahlı Çatışma Döneminde Savunmasıyla İlgili” Bildiri'nin Uluslar arası İnsani Hukukun gelişimine önemli katkısı olmuştur. I. Protokol'ün 75–76. maddelerinde kadınların korunmasıyla ilgili hükümlerin uluslar arası hukuk kuralı olarak belirlenmesinde bu Bildiri hukuki temel oluşturmuştur. Bildiri'nin 1. maddesinde, sivil vatandaşlara, özellikle de en savunmasız bölümünü oluşturan kadınlara ve çocuklara eziyet edecek ızdırıp veren saldırılar yasaklanmıştır. Bildiri'nin 5. maddesi gereği, savaşan tarafların askeri operasyonları sırasında veya işgal edilmiş arazilerde hapsedme, işkence etme, kurşunlanma, toplu şekilde tutuklama, toplu şekilde cezalandırma, konutları yıkma ve yaşadıkları yerlerden zorunlu çıkarma gibi kadınlara ve çocuklara yaptıkları bütün etnik temizlik, zulüm ve insanlık dışı faaliyetler suç oluşturan fiiller olarak kabul edilmiştir.⁵⁹

Silahlı münakaşalarda kadınlara tecavüz edilmesinin Uluslar arası İnsani Hukukun önemli bir ihlali olarak değerlendirilmektedir. 1993'de BMT'nin İnsan Haklarıyla İlgili Uluslar arası Konferansı'nda kabul edilen Viyana Bildirisi ve Faaliyet Programı'nda, silahlı münakaşalarda kadın haklarının ihlali insan hakları ve insani hukuk alanında uluslar arası hukukun temel prensiplerinin ihlali olarak değerlendirildiği ve bu konuda önlem alınması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁰

BMT Genel Kurulu Aralık 1993'de "Kadınlara karşı güç kullanımının önlenmesiyle ilgili" Bildiri kabul etmiştir. Bildiri'de, silahlı münakaşalarda kadınlara karşı güç kullanıldığı belirtilmiştir.⁶¹

1995 tarihli Pekin Bildirisinde silahlı münakaşalarda kadınların korunmasının gerekliliği özellikle belirtilmiş, kadınların korunması, "Kadınlar ve Silahlı Münakaşa" Konferansı'nın faaliyet programında BMT üyelerinin en önemli on iki faaliyet alanından biri olarak belirlenmiştir.⁶²

Yugoslavya Uluslar arası Ceza Mahkemesi'ne kadınlara cinsi tecavüz hallerine bakma yetkisi tanınmıştır. 1992'de bu sorun Mahkemenin tüzüğüne alınmasıyla ilgili konu tartışılırken Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi: "Cenevre Sözleşmeleri için ortak olan hüküm – kasıtlı şekilde işkence veya yaralama, sağlığı zarara uğratma Uluslar arası İnsani Hukukun önemli ihlallerinin bir kısmını oluşturmaktadır ve tabii ki, sadece tecavüzlere değil, hem de kadınların şeref ve haysiyetine yapılan her türlü ihlal bu kapsamda değerlendirilmelidir."⁶³ Güvenlik Konseyi'nin oluşturduğu Bilirkişi Komitesi, tecavüzü sözleşme ve protokollerde önemli hukuk ihlali olarak belirlemese de "işkence ve insanlık dışı tavırları" temsil ettiğini ve "kasıtlı şekilde sağlığa zarar veren azap veya önemli hasar" olduğuna karar vermiştir.⁶⁴

Yugoslavya Uluslar arası Ceza Mahkemesi tecavüzü insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirmiştir. Şöyle ki, bu hareket sivil halka karşı yapıldığı zaman insanlığa karşı işlenmiş suçta dönüşmektedir. Tecavüz bir kişiye karşı işlendiğinde uluslar arası insani hukukun önemli ihlali olarak kabul edilmemektedir.

İnsanlığa karşı işlenen suç olarak değerlendirilen fiiller, klasik suçlardan dört temel kriterle ayrılmaktadır. Bu kriterleri, suçun ağırlığı, toplumsal karakter taşıması, planlı olması ve sebeplerinin olması olarak sıralayabiliriz. İnsanlığa karşı gerçekleştirilen suçların ağırlığı bir taraftan onların toplumsal karakteriyle, diğer yandan insan için değerli şey olan hayata, sağlığa ve şahsi dokunulmazlığa kast etmesiyle ilgilidir. İnsanlığa karşı gerçekleştirilen suçlarda kurbanların fazlalığı söz konusudur. Nürnberg Askeri Mahkemesi belirtmiştir ki, toplumsallık insanlığa karşı gerçekleştirilen suçun kriterlerinden biridir.⁶⁵

Ayrı-ayrı şahıslar tarafından belli şahıslara karşı gerçekleştirilen suçlardan ziyade, sivil halka karşı gerçekleştirilen suçlar insanlığa karşı suç olarak yargılanabilir. Mesela, bir tecavüzle kaybolma gerçeği doğal, tecavüzle kaybolmanın sistemli uygulanması insanlığa karşı suç olarak değerlendirilebilir. İnsanlığa karşı suçlara sadece işbirliğiyle veya hazırlanmış plana uygun şekilde gerçekleştirilmiş ameller ait edilmektedir.

Suçun siyasi, ırk veya dini şekillerde yapılması uzun süre insanlığa karşı suçların temel kriterlerini oluşturmuştur. Bazen silahlı çatışma zamanı savaş suçlarıyla insanlığa karşı suçları ayırmak o kadar da kolay olmamaktadır. Nürnberg Askeri Mahkemesi bu iki kavram arasındaki kesin sınırı çok zaman belirlememiş, sanıkların çoğunluğu "savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar" yüzünden yargılanmıştır. İki sanık (Ştroyher ve fon Şirah) "insanlığa karşı suç" nedeniyle yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. Onlardan biri Yahudilerin tamamını yoketme ve soykırım siyase-

tinin uygulanmasını desteklemek (Ştroyher), diğeri ise binlerce Avusturyalı yahudinin topraklarından güç kullanılarak çıkarılmasına katıldığı gerekçesiyle yargılanmıştır.

1997'de Uluslar arası Hukuk Komisyonu, Nürnberg Mahkemesi'nde, sivil halka karşı gerçekleştirilen savaş suçlarıyla insanlığa karşı suçlar arasında kesin farkların olmadığını ve çoğu zaman bu suçların bir birine müdahale ettiğini belirtmiştir. İçerik olarak bazı amellerdeki acımasızlık halleri bu tür amellerin insanlığa karşı suç olarak değerlendirmesi için yeterli olmuştur. Komisyon, işgal altındaki arazilerde yaşayan insanlara karşı gerçekleştirilen suçların savaş suçları olduğunu belirtmiştir. Fakat onlar ırk ve dini sebeplerin olup olmasına bakmaksızın, fiillerdeki acımasızlık yüzünden insanlığa karşı suçlar olarak da değerlendirilebilir. Demek ki, savaş suçlarıyla insanlığa karşı suçlar arasındaki fark sistemli ve kesin karakter taşımamaktadır.⁶⁶

Her iki suç için ortak kriter, onların ağırlığı kriteridir. Öteki karakterler suçları bir birinden ayırmak için gereklidir. Savaş suçları genellikle insanlığa karşı suçlardan daha kapsamlı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna Savaş suçlarına hiç bir işbirliğinin söz konusu olmadığı, hiç bir siyasi, ırk ve dini sebebi olmayan tek bir suç da dahil edilebilir.

Cenevre Sözleşmesi'nde kadınların korunmasıyla ilgili öngörölmüş hükümler, silahlı çatışmalarla ilgili olmayan hallere uygulanmaktadır. Bu da Uluslar arası İnsani Hukuk'un sadece silahlı münakaşalar zamanı uygulanmasıyla ilgilidir.⁶⁷

Ermeniler tarafından Azeri kadınlara karşı gerçekleştirilen vahşet, uluslar arası hukukun belirtilen kurallarının ihlal edildiğini teyit etmektedir. Bu konudaki olaylara aşağıdaki olayları göstermek mümkündür.

31 Mart 1993'de Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait askeri birlikler tarafından Kelbecer ili işgal edilirken, 1964 doğumlu Semaye Kerimova ve onun iki yaşlarındaki kızı Nurlane Kerimova esir alınmıştır. Semaye, ona karşı yapılan aşağılanmalara dayanamayıp intihar etmiştir. Nurlane Ermenilerden para karşılığı geri alınmıştır. 4 ay Ermeni esaretinde kalmış çocuk, kafasına aldığı darbeler sonucu gözlerini kaybetmiştir.

Kelbecer vilayetinin Kilseli köyünde 1956'da doğmuş Tahir Kuliyev'in karısı, 3 yaşlarındaki kızı ve yakın akrabalarıyla birlikte 31 Mart 1993'de otomobille vilayetten çıkarken Ermeni askerleri tarafından ateşe maruz kalmıştır. Sonuçta 1978 doğumlu İlham Kuliyev, 1983 doğumlu İlhame Kuliyeva, 1985 doğumlu Taleh Mehmedov, Aslan Mirzayev ve onun kızı Afet ölmüş, diğerleri ise ağır yaralanmıştır. Yaralılar arasında onun hanımı, kızı ve hanımının 80 yaşlarında bulunan annesi de ölmüştür. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin yardımıyla esirlikten kurtarılan T. Kuliyev, esir kamplarında olan Azeri aşağılandığını, onların dövüldüğünü ve işkencelere maruz kaldığını belirtmiştir. Bu işkencelere dayanamayarak insanların öldüğünü belirtmiştir. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'ne şikayette bulunduğu için T. Kuliyev hanımı ve çocuklarının gözleri önünde dövülmüştür. 83 yaşlarında olan, Tamaşa Heyder Kızı Nuhiyeva serbest bırakıldıktan 3 gün sonra esir kampında yapılan işkenceler yüzünden hayatını kaybetmiştir.

Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait silahlı birlikler, 8 Mayıs 1992'de Şuşa şehrini işgal ederken 15 yaşlarında bulunan Nezaket Memmedova'yı ve babasını esir almışlar. Onları önce Hankendi'ne, sonra ise Ermenistan'a götürmüşler. Uzun süre çocuğun gözleri önünde babasına aşağılayıcı işkenceler yapmış, dövmüşler. Onu dövmüş, kulaklarını kesmiş, ısıtılmış demirle vücudunu yakmış ve onu sakatlamışlar. Kendisi serbest bırakılmış, kızı ise 4 Nisan 1993 tarihine kadar esir kampında tutulmuştur. Uzun süren müzakereler sonunda N. Memmedova 4 milyon ruble karşılığında serbest bırakılmıştır.⁶⁸

Karabağ Savaşı'nda sivil halkın ihlal edilen haklarından birisi de çocuk haklarıdır. Çocuk hakları bugün en fazla üzerinde durulan ve korunması için çaba harcanan haklardan biridir. BMT İnsan Hakları Komitesi velilerin çocuklarından güç kullanılarak ayrılmasıyla ilgili davaya bakarken, velilerin çocuklarıyla ilgili haber alma hakkının olduğunu ve çocuklarından güç yoluyla ayrılmış annenin ondan bir haber alamamasının işkence olarak kabul edilmesi gerektiğini kabul etmiştir.⁶⁹

Çocukların insan haklarını korumak geleceğe yatırım yapmaktır. Çocuk hakları, sağlam bir insan hakları kültürünün yapı taşlarıdır ve gelecek nesillerin insan hakları güvencesinin temelini oluşturur.

Çocuklar, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve ondan gelişen çeşitli anlaşmalarla garanti altına alınmış haklara sahiptirler. Çocuklara ayrıca, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi başta olmak üzere ek haklar tanınmıştır, çünkü onlar özel koruma ve bakıma muhtaçtır. Kendi-

lerine bakmaları, haklarını korumaları, ve potansiyellerinin farkına varıp geliştirmede yardım etmeleri için yetişkinler dünyasına güvenebilmelidirler.

Hükümetler, çocukların ekonomik, sosyal ve kültürel hakları yanında medeni ve siyasi haklarını da korumakla yükümlüdür. Devletler yalnız kendi görevlerinin gerçekleştirdiği ihlallerden değil, ayrıca ailede veya toplumdaki diğer bireylerin çocuklara uyguladığı suiistimalleri önlemekten de sorumludur.

Çocuk Hakları Sözleşmesi ABD ve Somali hariç tüm BM üye ülkeleri tarafından onaylanmıştır. Bu sözleşme siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tüm hakları kapsar ve bu hakların birbirlerinden ayrıştırılamaz ve birbirine bağımlı olduğunu özellikle vurgular. Haklar dört genel kategoride toplanır:

Yaşam hakları; beslenme, barınma ve sağlık gibi;

Gelişim hakları, en üst potansiyellerine ulaşmalarını sağlar;

Korunma hakları, yaşama hakkı, suiistimal, ilgisizlik ve istismardan korunma hakkı;

Katılım hakları, toplumda ve politik yaşamda çocukların aktif rol almasını sağlar.

Anlaşmanın hakları "ırk, renk, cinsiyet, dil, din, politik ve diğer görüş, ulusal, etnik veya sosyal köken, mülkiyet, özür, doğuştan veya diğer statü" farkı gözetmeksizin herkesi kapsar. Ana mesaj fırsat eşitliğidir. Kızlara erkeklerle aynı fırsatlar tanınmalıdır. Fakir, özürlü, mülteci, azınlık gruplara mensup çocuklar dahil tüm çocuklar aynı haklara,

öğrenim görme ve yeterli bir hayat standardında yaşama fırsatına sahip olmalıdır.

Çocukların korunması uluslar arası sözleşmelerle askeri operasyonlara katılmayan sivil ahali için öngörülen koruma sistemi kapsamındadır. Cenevre Sözleşmesi'nin I. Protokol'ün 77. maddesi de çocukların özel muhafazasına ilişkindir. Bu maddede çocukların özel saygı görmeleri ve her türlü kötü hareketlere karşı korunmaları gerektiği belirtilmiştir. Savaşan taraflar çocukların korunmasını ve onlara her türlü yardımın yapılmasını sağlamalıdır.⁷⁰

Uluslar arası İnsani Hukuk gereği 15 yaşını doldurmuş çocukların çatışmalara katılımı yasaklanmıştır. I. Protokol'ün 77. maddesinin 2. fıkrasına aykırı şekilde münakaşalara katılırsa onlar kombatant (gerilla) statüsünden yararlanırlar. Bu tür çocuklar tutuldukları zaman onlar askeri esir statüsüne sahip olurlar. Buna rağmen onlar yine yaşlarına uygun bir şekilde özel korunmadan yararlanırlar. Çünkü Protokol'ün hükümleri münakaşa taraflarına yöneltilmiştir ve çocukların askeri operasyonlara katılması kanunların ihlali olarak değerlendirilemez.⁷¹

Ermenistan – Azerbaycan, Dağlık Karabağ münakaşasında çocukların çeşitli işkencelere maruz kalması, onların BMT Genel Kurulu'nun 20 Kasım 1959'da 1386 (XIV) sayılı “Çocuk Hakları Bildirisi”, BMT Genel Kurulu tarafından 1989'da kabul edilmiş “Çocuk Haklarıyla ilgili” Sözleşme'de belirlenmiş haklarının ihlaline delalet etmek-tedir.⁷²

Ermenistan'a ait silahlı birlikler tarafından, hiç bir suçu olmadığı halde çocukların öldürülmesi, onların esir alınması ve velilerinden ayrılması olayları çoktur. 18 Kasım 1994'de Azeri çocuklarından oluşan 71 kişinin Ermeniler

tarafından esir alınması resmen kayıt altına alınmıştır. Bu listede bulunanların en küçüğü 1992 Kelbecer doğumlu Babek Hasan oğlu İlyasov ve Rövsen Firudin oğlu Kurbanov'dur.⁷³

Çocuklara karşı acımasız tavırlara başka bir örnek olarak 3 yaşlarında bulunan Şevki Hakani oğlu Aliyev'in yaşadıklarını gösterebiliriz. Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait silahlı güçler tarafından Ağdam'ın işgali zamanı şehirden çıkmaya çalışan Aliyev ailesinin arabası ateşe maruz kalmıştır. Açılan ateş sonucu bir ihtiyar ve 8 yaşlarında çocuk hayatını kaybederken, arabada bulunan diğer kişiler de yaralanmıştır. 3 yaşlarında olan Şevki Hakani oğlu Aliyev omzundan yaralanmıştır. Hankendi'nde Ermeni “doktorlar” çocuğun omuz kemiğinin 1/3'ünü sağ dirsekten yukarı kaslarıyla birlikte çıkarmıştır. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin yardımıyla Şevki Aliyev, onun hasta olan annesi ve ninesi esirlikten kurtarılmıştır. Bakü'de doktor muayenesinden sonra, çocuğun omuz kemiğinin gereksiz şekilde çıkarılmış olduğu belirlenmiştir. Bu tür bir operasyonun doku nakli nedeniyle yapılmış olabileceği de belirtilmiştir.⁷⁴ Cenevre Sözleşmelerinin koruması altında bulunan şahısların sağlığı açısından gerekli olmayan her hangi bir tıbbi prosedüre maruz bırakılması, bilimsel deneylerde kullanılması, her hangi bir organın nakli amacıyla alınması yasaklanmıştır (I Cenevre Sözleşmesi m. 3, 12; II Cenevre Sözleşmesi m. 3, 12; III Cenevre Sözleşmesi m. 3, 13; IV Cenevre Sözleşmesi m. 3, 13; IV Cenevre Sözleşmesi m. 3, 32; I Protokol m. 11). Nürnberg Mahkemesi'nin hükümlerinde de bu tür deneylerin yapılması savaş suçu olarak değerlendirilmiştir.⁷⁵

Uluslar arası İnsani Hukuk silahlı çatışmalarda çocuklar için özel muhafaza sistemi belirlemiş ve bu prensipleri geliştirmektedir. Bu muhafaza başka uluslar arası örgütler tarafından da gerçekleştirilmektedir. Mesela, 1992'de UNİCEF insani yardım yapılmasıyla ilgili çok önemli 50 operasyona katılmış, kendi kaynaklarının % 22'ni ihtiyacı olan çocuklara sarf etmiştir.⁷⁶Bu tür yardımlar Azeri çocuklara da yapılmıştır.⁷⁷ UNİCEF aracılığıyla esir alınmış çocukların serbest bırakılması açısından da önemli önlemler alınmıştır.⁷⁸

d. Yaralı ve Hasta Haklarının İhlali

Günümüzde medeni dünyanın önem verdiği haklardan biri de yaralı ve hasta haklarıdır. Bu nedenle yaralı ve hastaların hakları Cenevre Sözleşmesi ile garanti altına alınmıştır. I. İlave Protokol kabul edilinceye kadar sivil ve askeri şahıslara yaralı ve hastaların korunması farklı şekillerde gerçekleştirilmiştir. I Protokol'ün 8. Maddesi ile bu fark giderilmiş, bütün yaralı ve hastalar için bir tek kural belirlenmiştir. I Protokol'ün 20. maddesinde, hangi statüde olmasına bakılmaksızın bütün yaralı ve hastaların saygı görmeleri ve korumadan yararlanmaları gerektiği belirtilmiştir. Bu kurallar, yaralı ve hastaların hangi tarafa ait olmasına bakılmaksızın güvenliklerinin sağlanması gerektiğini, karşı tarafa ait olduğu için kendi başına bırakılmayacağını, gereken sağlık yardımının yapılması gerekliliğini düzenlemektedir.

Savaş halindeki silahlı kuvvetlerin hasta ve yaralıların vaziyetlerinin ıslahı için düzenlenen I nolu Cenevre Sözleşmesi'nde de sağlık personelinin görev ve yetkileri ve hasta

ve yaralıların haklarına ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır. Sözleşme'nin 12. maddesine göre yaralı ve hastalar kapsamına 13. maddede belirlenmiş kişiler, yani anlaşmazlık halindeki tarafın silahlı kuvvetleri ve bu kuvvetlere bağlı milis ve gönüllü birliklerinin mensupları ve teşkilatlı direniş hareketleri mensupları ve milis ve gönüllü birlik mensuplarıdır. Bu noktada madde, direniş hareketleri ve bu hareketlere mensup milis ve gönüllü birlikler için ölçütler getirmektedir. Bu ölçütler tıpkı 3 nolu Sözleşme'de olduğu gibi aynen sayılmaktadır. Bu Sözleşme'de getirilen çok önemli bir düzenleme, sıhhiye birliklerinin ve müesseselerinin 19. maddeye göre hasım tarafa düşmüş olsalar bile hasta ve yaralıların tedavisine devam edilmelidir. Buna getirilebilecek tek istisna hasım tarafından hasta ve yaralılara kendisinin hizmet sunmasıdır. Hem 19. maddede, hem 20 ve 21. maddede, sağlık personelinin saygı ve hürmet göreceği hem de insani vazifeleri haricinde düşmana zarar verici faaliyette bulunmadıkları sürece hiç bir şekilde tecavüze maruz kalmayacakları ifade edilmektedir.⁷⁹

Fakat Ermeniler bu Sözleşmelere taraf olmakla birlikte, Karabağ Savaşı'nda esirlere karşı ağır uygulamalarda bulunmuştur. Hasta ve yaralılara sağlık yardımı yapılmaması bir tarafa, hatta işkence edilerek ölüme terk edilmiştir. Bu tür olaylara örnek verilebilecek bir çok olay vardır:

16 yaşındaki Ofeliya Kuliyeva Ermenistan silahlı birlikleri tarafından yaralı şekilde esir alınmış, zamanında sağlık yardımı yapılmadığından yarası kangren olmuştur. 3 Haziran 1993'de Armen isimli Ermeni tarafından yeniden vurulmuş, karnından ve sağ elinden kurşun yarası almıştır. İki parmağı kesilmek zorunda kalmıştır. 28 Haziran 1994'de Ermeni esirleri ile değiştirilerek vatana dönmüştür.⁸⁰

Bir patlama sonucu gözünden ağır şekilde yaralanmış Babek İlyasov'a esir kampında hiç bir sağlık yardımı yapılmamıştır. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin yardımıyla serbest bırakılmıştır. Fakat zamanında tıbbi yardım yapılmadığı için B. İlyasov gözlerini kaybetmiştir.⁸¹

1971 Göyçay doğumlu asker Mail Mehmedov 4 Ekim 1992'de Hankendi yakınlarında yaralı durumda esir alınmış, önce Karabağ'a oradan da Ermenistan'a götürülmüştür. Sağlık yardımı yapılması gerekirken o, tam tersine dövülmüş, işkencelere maruz bırakılmıştır. Bunun sonucunda da onun sol omuz kemiği kırılmıştır. 7 Ekim 1992'de onun göğsüne kızgın demirle haç çizilmiştir. M. Mehmedov 9 Mayıs 1993'de Ermeni esiri ile değiştirilmiştir.⁸²

I Protokol'ün 12. maddesi gereği sağlık ocaklarının da korunması gerekmektedir. Ermeniler bu konuda da uluslar arası sözleşmelere riayet etmeyerek çok sayıda suç işlemiştir. Bunlardan en dikkati çekenini ise Ağdam'da yaşanmıştır. Ağdam şehrindeki bir akıl hastanesinde 7 hasta esir alınmış, bu 7 kişiden üçü serbest bırakılmış, biri işkencelere dayanamayıp hayatını kaybetmiş, üçü ise hala esir kamplarında tutulmaktadır. Bu olay aynı zamanda BMT Genel Kurulu'nun 20 Aralık 1971 tarihli 2856 (XXVI) sayılı kararıyla kabul edilen "Akıl Hastalarına İlişkin Bildiri"nin hükümlerinin de açıkça ihlali anlamı taşımaktadır. Bu bildiri de, akıl hastalarının da başka şahıslarla aynı düzeyde haklara sahip oldukları belirtilmektedir.⁸³

e. Esir Haklarının İhlali

Askeri esirler Uluslar arası İnsani Hukuk'un korunması altında bulunmaktadır. Askeri esirler gerçek kişilerin değil,

devletlerin koruması altındadır. Bu nedenle de askeri esirlere yapılan uygulamalardan söz konusu devlet sorumlu tutulmaktadır (III. CS m. 12).

Dağlık Karabağ Savaşı'nda İnsani Hukuk kurallarının Ermeniler tarafından defalarla ihlal edildiği bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan Askeri Esirlerle İlgili III. Cenevre Sözleşmesi kurallarının da ihlal edildiğini belirtebiliriz. Oysa Sözleşme gereği askeri esirlere hümanist muameleler yapılmalıdır. Esir oldukları dönemde ordu mensupları, asker statüsünü korumaktadır. Onlar asker üniformalarını giyebilir, kendi amirlerine itaate devam edebilirler. Sözleşmeye göre, Savaş bittikten sonra askeri esirler de serbest bırakılmalıdır.

Dağlık Karabağ Savaşı Mayıs 1994'te ateşkes yapılmasına rağmen Ermeniler, Azeri esirleri Ermenistan'da tutmaya devam etmektedir. Askeri esirlerin serbest bırakılmaması, aynı zamanda I. Protokolün 85. maddesinin 4. bölümünün "b" fıkrasını da ihlal etmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Esir ve Kaybolmuş Vatandaşlarla ilgili Devlet Komisyonu'nun verdiği bilgilere göre esir alınmış 783 kişinin esir kamplarında bulunması gerçeği Ermenistan tarafından kabul edilmemektedir. "Henriks Byel" Fonu Uluslar arası Araştırma Ekibi'nin faaliyeti sonucu söz konusu şahıslardan altısının esir kamplarında olduğu belirtilmiştir.⁸⁴

III. CS'nun 130. maddesinde askeri esirlerin öldürülmesinin, Uluslar arası İnsani Hukuk kurallarının önemli şekilde ihlali manası taşıdığını ifade etmektedir. Askeri esirlerin ölümüne neden olabilecek her türlü hareket ve

ihmal III. Cenevre Sözleşmesi hükümlerinin önemli ihlali olarak değerlendirilmektedir. Zira bu sözleşme hükümlerine göre, hiç bir askeri esirin sakatlanamayacağı ve bilimsel deneylere konu olmayacağı düzenlenmiştir. Askeri esirlere karşı güç kullanılmaması, tehdit ve tahkire maruz bırakılmaması gerektiği belirtilmiştir. Onlara karşı baskı uygulanmasına izin verilmemektedir. Askeri esirlere gereken sağlık yardımının zamanında yapılması gerektiği de belirtilmiştir. Askeri esirler yaşam için yeterli ve faydalı ortamda tutulmalı, ihtiyaçları kadar yiyecek, içeceklerle temin edilmelidir.

Genel olarak III Cenevre Sözleşmesi askeri esirlerin yaşam ve sağlığının korunması ve bunun için gereken kuralların belirlenmesi amacına hizmet etmektedir. Fakat Ermenistan tarafından bu hukuk kurallarına uyulmamıştır. Ermenistan devleti Cenevre Sözleşmelerine katılmakla bir takım sorumluluklar altına girmiş, fakat bu sorumluluklarını yerine getirmemiştir. Bunu ispatlayacak bazı örneklerin verilmesi faydalı olacaktır:

7 Mayıs 1993'de esir alınmış, 1955'de Kelbecer'in Bozlu köyünde doğmuş Mikayıl Abutalıbov, esir kampında her gün dövüldüğünü, aşağılandığını ve gücünün yetmediği işlerde çalıştırıldığını belirtmiştir. O, Ermenistan'da binlerce kadın, ihtiyar ve çocuğun esir kamplarında tutulduğunu da belirtmiştir.⁸⁵

27 yaşlı Abdulaziz Mehmedov Kerkicahan kasabasında bacağından yaralanmış ve esir alınmıştır. Kendisiyle birlikte 8 kişinin de esir alındığını belirtmiştir. Götürüldükleri yerde plastik sopalarla dövüldüklerini söylemiştir. Boynuna

bilmediği sıvıyla dolu iğne yaptıklarını belirtmiştir. Bir gün yarası açılarak altına kaniyle haç şekli çizilmiştir. Yılbaşı gecesi karlı havada dışarı çıkarılmış ve üzerine soğuk sular dökülerek dışarıda bekletilmiştir. Nöbetçiler bekçi köpeklerini üzerine saldırtıp eğlenmiştir. Vücudun çeşitli yerlerinde bulunan yara izleri de anlattıklarını teyit etmektedir.

Ferhat Rahman oğlu Atakişiyev de Abdulaziz'le birlikte olmuştur. O, öldürüldükten sonra cesedi Abdülaziz'in hücrelerine bırakılmıştır. Birkaç gün ceset burada kalmıştır. Birlikte raporunda cesedin üzerinde aşağıda belirtilen yaraların izlerinin bulunduğu gösterilmiştir: Alın kemiğinin kırılması, her iki omuz ve diz kemiğinin kırılması, burun kemiklerinin kırılması, bütün dişlerin sökülmesi; karın boşluğunda açılan 2 delik, iç organların ezilmesi, boyunun arka kısmında 8 iğne izi, sol bilek yaraları; bacakta 2 adet mermi yarası.

1974'de Haçmaz'da doğmuş asker Alemşah Hasanov 8 Mart 1994'de Fizuli'de yaralanmış ve esir alınmıştır. O, serbest bırakıldıktan sonra, esir kamplarında bulunan esirlerin sürekli dövüldüğünü, insanlık dışı muamelelere maruz bırakıldıklarını, güçleri yetmeyen işlerde çalıştırıldıklarını belirtmiştir.

1971'de Bakü şehrinde doğmuş asker Faik Mehmedov 6 Eylül 1992'de esir alınmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra, yaralı olduğu halde esir kamplarında dövüldüğünü ve çeşitli işkencelere maruz kaldığını belirtmiştir. O, 20 Ocak 1993'te esir kampından kaçmayı başarmıştır. Ermeni birliklerinin Ağdam şehrini tamamen yaktıklarını belirtmiştir. Velilerinin mezarlarının bulunduğu kabristanlığın da tama-

men dağıtıldığını belirtmiştir. Esir kamplarında binlerle Azerinin zor şartlar altında tutulduğuna şahit olmuştur.

3 Ocak 1994'de Ağdam'da esir alınan, 1974 Bakü doğumlu asker Famil Aliyev Ermenilerin, vücudunda sigara söndürerek ona işkence ettiklerini belirtmiştir. Azeri esirlerin öldürüldüğüne de şahit olmuştur. Esir kamplarında binlerle ihtiyar, kadın ve çocukların olduğunu da belirtmiştir. Onun ifadesine göre, esirler güçleri yetmeyen işlerde çalıştırılmakta, işkencelere maruz bırakılmaktadır⁸⁶. Belirtilen olaylar Cenevre Sözleşmelerinin önemli şekilde ihlal edildiğinin göstergesidir.

1973, Beylegan'ın Aşıklı köyünde doğmuş asker Amil Ahmedov, 23 Eylül 1993'te 11 kişiyle birlikte esir alınmıştır. Esir kamplarında her gün dört beş defa dövülmüş, çeşitli işkencelere maruz kalmışlar. Esir kamplarında dövülerek öldürülenlere de şahit olduğunu belirtmiştir.

1968'de Ucar'da doğmuş asker Afin Yahyayev 25 Nisan 1994'de Ağdamda üç askerle birlikte esir alınmıştır. Onlar her gün çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. O, işkencelere ve aşağılanmalara dayanamayıp intihar edenlerin olduğunu da belirtmiştir.

Raset Ahmedov 7 Mart 1994'de Seyit Ahmetli köyünde savaşırken esir alınmıştır. Götürüldüğü kampta bulunan esirlerin sopalarla dövüldüğünü belirtmiştir. 15 Eylül 1994'de Zeynal Mahmudov dövülerek öldürülmüştür. Kendisi ise, 16 Ekim 1994'de serbest bırakılmıştır.

Tovuzda doğmuş asker Ülfet Hacıyev 12 Haziran 1993'de Ağdamda esir alınmıştır. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin aracılığıyla sağlık durumu çok ağır olarak serbest bi-

rakılmıştır. Esir kamplarında binlerle Azeri ihtiyar, kadın ve çocukların zor şartlarda tutulduğunu belirtmiştir⁸⁷.

Ermenistan Cumhuriyeti gerçeği uluslar arası örgütlerden gizlemek amacıyla, münakaşada taraf olmadığını ireli sürerek, Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini belirlemek için savaştıklarını belirtmektedir. Oysa ki, Ermenistan yetkililerinin Azerbaycan topraklarına sahip olmak arzuları bilinen bir gerçektir. Ermenistan arazilerinde tutulan binlerce Azerbaycanlı esir de, Ermenistan'ın bu münakaşanın tarafı olduğunun bir kanıtıdır.

1936'da Zengilan'ın Baharlı köyünde doğmuş Kamil Veliyev Ağustos 1993'te Zengilan'da esir alınmıştır. O, Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin aracılığıyla Kasım 1993'te serbest bırakılmıştır. Sürekli işkencelere maruz kalan asker vatana sağır olarak dönmüştür.

1973'de Yevlah'da doğmuş asker Bayram Aliyev Aralık 1992'de Zengilan Savaşı'nda esir alınmıştır. Önce Gafan polis şubesine götürülen esir, sonra Erivan'a götürülmüştür. Azeri esirlerin işkencelere maruz kaldığını, toprak yemeğe zorlandıklarını, dövüldüklerini, aşağılandıklarını, yaralıların ölümüne terk edildiğini belirtmiştir. O, bir çok esirin aşağılanmalara dayanamayanların bir çoğu kurtuluşu intihar etmekte bulmuştur. O, Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'ne şikayet ettiği için Muharrem Meyeddinov dövülerek öldürülmüştür. O, Ekim 1993'de serbest bırakılmıştır⁸⁸.

III. CS'nin Ermenilerce ihlal edildiği bir başka konu ise esirlerin gerçek kişilere verilmesidir. 1973 doğumlu asker İlgar Hamzayev Ermenistan'da Balasanyanların ailesine

verilmiştir. Balasanyanlar ailesi savaşta kaybolan oğullarıyla değişmek için İlgar Hacıyev'i evlerinde göz hapsinde tutmuştur. Oğullarının öldüğünü öğrenince İlgarı da öldürmüştür.

III. CK'nın 12. maddesi gereği askeri esirler gerçek şahıslara verilmemeli, devlet kontrolünde olmalıdır. Sorumluluğu da devlet taşınmalıdır. Bu konuda bir başka örnek verecek olursak, 1973 doğumlu asker İlham Nesibov üç yerinden yaralandıktan sonra esir alınmıştır. Önce Hankendi'nde, sonra ise Erivan'da Arkelyanlar ailesinde tutulmuştur. Onların, İlhamı kaybolan çocukları Sağenle değiştirmeyi amaçlamıştır. Aile tarafından çeşitli işkencelere maruz bırakılmış, işkenceler sonucu durumu ağırlaşan İlham, Ermenistan Cumhuriyeti Güvenlik Bakanlığı'na bağlı 10 Nolu hastaneye kaldırılmıştır. Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin aracılığıyla 24 Kasım 1994'de hastane memuru S. Arkelyan'dan 06/334 Nolu mektupta, İlham Nesirov 23 Kasım 1993'de ağır hastalığından ölmüştür.⁸⁹

İ. Nesibov'a yapılan işkenceler de III. CK'nın 12. ve 26. maddelerinin hükümlerinin ihlal edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bu fiillerle askeri esirlerin aç bırakılmasının yasaklandığı BMT Genel Kurulu'nun 17 Aralık 1974 tarihli 3348 (XXIX) sayılı kararnameyi de ihlal edilmiştir.⁹⁰

Ermenilerin uluslar arası insan hakları hukuku kurallarını ihlal ettiği bir başka konu da esir askerlerin öldürülmesidir. Ermenistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'nca 16 Şubat 1994'te beyan edilen Azeri esirlerin öldürülmesi ile ilgili bilgiye göre, Azerbaycanlı esirler kaçmak isterken vurulmuştur. Uluslar arası İnsani Hukuk hükümlerince

(Lahey Tüzüğü, 8. maddesi, III CK madde 92) esirlerin bulunduğu devlete, esirin kaçmasını önleme hakkı tanınmıştır. Fakat kaçmaya çalışan esir yakalanınca disiplin kurallarına aykırı şekilde cezalandırılması yasaklanmıştır. Bu nedenle Azerbaycanlı esirlerin kaçmaya kalktığı gerekçeyle öldürülmesi uluslar arası kuralların ihlali anlamı taşımaktadır.⁹¹

Uluslar arası Kızıl Haç Komitesi'nin gayretleri sonucu 23 Mart 1994'de 10 askeri esirin cesedi Ermenistan'dan geri alınmıştır. Onlardan ikisi 28 Haziran 1993'de, sekizi ise 29 Ocak 1994'de öldürülmüştür. Azerbaycan Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanan bilirkişi raporunda, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan verilen bilgilerin gerçek olmadığı belirtilmiştir. Ermenistan tarafından esirlerin kaçarken kurşunlandıkları belirtilmesine rağmen raporda R. R. Ağayev, E. G. Ahmedov, E. S. Mehmedov, F. G. Kuliyeve, E. M. Ahmedov'un ölümünden önce ağır işkencelere maruz kaldığı ve kafasından kurşunlanarak öldürüldüğü belirtilmiştir. B. A. Gıyasov yakın mesafeden ve önden kurşunlanarak öldürülmüştür. R. R. Ağayev'in, E. S. Mehmedov'un, E. M. Ahmedov'un kulakları kesilmiştir. R. R. Ağayev'in kalbi ve karaciğeri alınmıştır. Bu da onun organlarının organ naklinde kullanılmış olduğunu göstermektedir. İ. S. Nesirov'un uzun süren açlık nedeniyle öldüğü belirtilmiştir. F. G. Hüseyinov'un cesedinde de çeşitli işkence izleri tespit edilmiştir.⁹²

Azerbaycanlı bilirkişiler tarafından hazırlanan raporda bulunan bilgiler, Amerika Tıp Bilirkişiler Birliği, Hukuki ve Sosyal Tıp Uluslar arası Akademisi'nin Mütevelli Heyeti ve

İngiltere "Hekimler İnsan Hakları uğrunda" teşkilatının üyesi, Prof. Derek Paunder tarafından da teyit edilmiştir.⁹³

Bazen Azeri esirlerden kısas almak ve bu durumu hukuka uygun göstermek için Ermenistan'da askeri esirler mahkemede muhakeme edilmiştir. Uluslar arası İnsan Hakları Hukuku, askeri esirlerin savaşa katıldıkları gerekçesiyle muhakeme edilmesini yasaklamaktadır. Ermenistan'da ise bu tür muhakemeler esirlere savunma hakkı bile tanınmadan yapılmıştır. Erivan'da yapılmış yargılamalar sonucu 2 Azeri esir idama mahkum edilmiş, 3 kişiye 12 yıl hapis cezası verilmiştir.⁹⁴ Azerbaycan devleti askeri esirlerin muhakeme edilmesiyle ilgili defalarca itirazını belirtmiş, bu tür muamelelerin uluslar arası hukuk kurallarına aykırı olduğunu dile getirmiştir.⁹⁵

Dağlık Karabağ Savaşı'nda insan hakları ve insani hukuk kurallarının ihlalini gösteren bir çok delil vardır. Bu tür vakaların önlenmesi, failere gereken cezaların verilmesiyle mümkündür. BMT Güvenlik Konseyi'nin Ruanda ile ilgili kararnamesinde, askeri mahkemelerin yaratılması cezasızlığın önlenmesi ve muhtemel insan hakları ihlallerinin önlenmesini sağlayacak önemli bir tedbir olarak değerlendirilmiştir.⁹⁶

Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi ve insan haklarıyla ilgili bir çok anlaşma ve sözleşme hazırlamış Bileşik Milletler ve diğer uluslar arası örgütler, uluslar arası anlaşma ve sözleşmelerin tarafı olan devletlerin söz konusu sözleşmelerde ön görülen hak ve özgürlüklere saygı göstermesi, kuralların ihlalden kaçınması gerektiğini bir çok kararında ifade etmiştir. Ermenistan tarafından Azerilerin sene-

lerce yaşadıkları topraklardan zorla sürülmesi, kanlı olayların gerçekleştirilmesi, insanların öldürülmesi, sakatlanması, malvarlıklarının gasp edilmesi gibi haller, uzun süre Azeri halkının haklarının ihlal edilmesi gerçeğini gözler önüne sermektedir.

SONUÇ

Ermenistan'ın da içinde bulunduğu Kafkasya bölgesi, esas olarak Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği bir bölgedir. Aslında 1800'lü yıllara kadar Kafkasya bölgesinde sınırlı sayıdaki Ermeni aileleri dışında, Ermeni halkından bahsetmek mümkün değildi. Rusya'nın 19. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya'yı işgali sonrasında, çok sayıda Ermeni'yi işgal ettiği topraklardan getirip Azeri Türklerine ait topraklara yerleştirmesiyle birlikte Ermeniler bölgede etkin halklardan birine dönüşmüştür. Bundan sonraki süreçte yerli Müslüman halk, elinden toprakları alınarak Azerbaycan'ın başka bölgelerine göç etmeye zorlanmıştır.

SSCB sonrası dönemde bağımsız bir cumhuriyet haline geldikten sonra askeri gücünü Rusya'nın yardımıyla pekiştiren Ermenistan Cumhuriyeti, 1992 yılında Azerbaycan'a bir başka süpriz saldırıda daha bulunmuş. Bu kez hukuken ve fiilen Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ'ın dağlık kısmını işgal etmiştir. Karabağ'dan ayrı olarak Ermeniler, bu bölgeyi çevreleyen ve nüfusunun çoğunluğunu Azeri Türklerinin oluşturduğu toprakları da işgal etmiştir. Ermenistan'ın işgal ettiği topraklar, Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün yüzde 20 sine eşittir. Yerlerinden edilmiş bu büyük insan kitlesi Azerbaycan'daki geçici mülteci kamplarına yerleştirilmiştir.

Esas olarak Dağlık Karabağ problemi, yeni Ermeni neslinin, (çoğunlukla da yaşlıların yeni neslin beyinlerini zehirlemesinden dolayı), Türklere karşı beslediği şiddetli nefretin çirkin bir dışavurumudur. 25 Şubat ı 26 Şubat a bağlayan (1992) gece Azerbaycan'ın Hocalı şehrinde Ermenilerin yaptığı zalimce katliam bu inkar edilmez gerçeği doğrular. Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermenilerin davranışları, Ermenilerin daha fazla toprak için yapabileceklerini göstermesi açısından manidardır. Ermenistan Rusya'nın uzun vadeli stratejisinin taleplerini karşılamak için dünya haritasında küçük bir devlet olarak yer bulmasından beri, komşu devletlerin topraklarıyla ilgili savunulması olanaksız taleplerde bulundu. Azerbaycan da bu komşu devletlerden biriydi.

Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ konusundaki çatışmalar, her iki ülkenin de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin parçası olduğu 1988 yılında başladı. Bu çatışmalar Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra rutin hale dönüştü. Bu iki devlet arasında ateşkesin imzalanmasının üzerinden 14 yıl geçmesine rağmen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının yüzde 20 sinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürüyor ve savaş dolayısıyla yerlerinden edilmiş 1 milyondan fazla sivil halk, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir.

Dağlık Karabağ Savaşı'na insan hakları açısından bakıldığında tablo hiç de iç açıcı değildir. Bugünün modern dünyasının önem verdiği değerler bu savaşta ihlal edilmekle kalmamış, insan hakları açısından kötü örnekler

olarak hafızalara kazınmıştır. Zira, insan hakları alanında mücadele edilen etnik temizlik, soykırım ve diğer savaş suçlarına ilişkin bir çok fiil tespit edilmiştir. İşkence, aç bırakma, şeref ve namusu alçaltma, tecavüz, çeşitli tıbbi denemelerin objesi yapma gibi bir çok suç Ermeni yetkililerce doğrudan veya azmettirmesi sonucunda işlenmiştir.

Bu fiillerle, Azerbaycanlı sivil halk ve esir alınan askerlere karşı yaşam, mülkiyet, kadın, çocuk, hasta, esir, mülkiyet gibi haklar ihlal edilmiştir. Ermenistan bu hakları koruyan uluslar arası sözleşmelere taraf olsa da bu sözleşmelere uymamakta ısrar etmektedir. Bununla birlikte uluslar arası sözleşmelerin uygulanmasını takip eden komite, komisyon ya da mahkemeler Ermenilerin bu fiillerini gereğince ele almamakta ya da uyarma, kınama gibi basit cezalarla geçiştirmektedir. Bu durum Ermenileri daha da cesaretlendirmekte ve yeni terör ve insanlığa karşı bir çok suçu işlemeye teşvik etmektedir.

Üçüncü Bölüm Dipnotları

- ¹ Halen Ermenistan devlet başkanı olan Robert Koçaryan özel bir görevle Hocalı Soykırımına katılmıştır. Buradaki başarısından dolayı Ermeni halkı tarafından ödüllendirilerek devlet başkanlığına seçilmiştir. Ramiz Sevdimaliyev, *Mejdunarodniy Terorizm, Globalnaya Problema Sovremannosti*, Bakü, ELM, 2004, ss.186-204.
- ² http://undp.un.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf- 17.01.2008.
- ³ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, Üçüncü Komite, bend 100. 30 oktyabr 1996.
- ⁴ Khodjaly Its Last Day, Baku. Publishing House Azerbaijan. 1992.
- ⁵ Report of the International Law Commission on the 48-th session, New-York, 6 May-26 July 1996. pp.93-94.
- ⁶ Khodjaly Its Last Day, Baku, Publishing House Azerbaijan, 1992.
- ⁷ Vefaddin İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi Beynelhalk Hüquq Müstevisinde, Bakü ELM, 2006, s.98.
- ⁸ Gazeta Svoboda, 12 iyunya 1992 g.
- ⁹ Report of the International Law Commission on the 48-th session, 6 May-26 July, 1996. New-York. 1996. pp.93-94.
- ¹⁰ B. C. Assioni, *International Criminal Law: Adraft International Criminal Code.*, Sijthoff and Noordhoff, Alphen aan den Kijn. 1980, p.73
- ¹¹ L.H. Hüseyinov, "Genosid cinayetinin terkiüb ünsürleri". *Hukuki Devlet ve Kanun*, 1999, No:8, ss.38-39.
- ¹² http://undp.un.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf
- ¹³ Reservations tot the Convention on Genocide, Advisory Opinion. I.C.Reports. 1951.
- ¹⁴ "Barcelona Traction Case" (Belgium v. Spain), ISJ Reports, vol 3, 1970, paras. 33 and 34
- ¹⁵ "Əsir, Girov və İtkin Düşmüşler", <http://www.human.gov.az/?sehife=etrafli&sid=MTYzMjAzMTEyNDM2NDcyMw=&dil=az>, 13.12.2007.
- ¹⁶ http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/yirminci-yuzyilda/insan_haklari_evrensel.htm
- ¹⁷ İbayev, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İnsan Hüquqları Kontekstinde, Bakü, 2001, s.92.

- ¹⁸ Azerbaycan Respublikası Dış İşler Nazirliyinin 5 iyul 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu, BM 51. sessiya, üçüncü komite, bend 100. 30 oktyabr 1996.
- ¹⁹ http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/yirminci-yuzyilda/kisisel_ve_siyasal.htm, 17.01.2007.
- ²⁰ Deystvuyuşee Mejdunarodnoe Pravo, t. 2, M., İzdatelstvo Moskovskovo Nezavisimovo İnstituta Mejdunarodnovo Pravo, 1997, ss.22,30.
- ²¹ Daha geniş bilgi için bakınız. İ. Velizade, B. Muradov, *Ermenistan Azerbaycanlılarının Soykırımı*, Bakü, Gençlik Yayınevi, 1996.
- ²² İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi Beynelhalk Hüquq Müstevisinde, s.93.
- ²³ Reha Yılmaz, "Uluslar arası Terörizm ve Ermeni Terörünün Analizi", *Journal of Qafqaz University*, Bakü, 2006, s.5.
- ²⁴ İ. Memmedov, S. Esedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi*, Bakü, 1992, ss.3-5.
- ²⁵ Velizade, Muradov, a.g.e., 154-160.
- ²⁶ "Karabağ'ın İşgali", <http://www.human.gov.az/?sehife=etrafli&dil=az&sid=MTA0OTU5MTA4MTIzMDU5OQ>, 12.12.2007.
- ²⁷ Sedat Laçiner, "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002", <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=131>, 01.12.2007.
- ²⁸ Nazım Cafersoy, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan – Rusya İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7 (1), İlkbahar 2001, ss.286-318.
- ²⁹ <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/trk.htm>, 11.10.2007.
- ³⁰ Detaylı bilgi için bakınız, Muzaffer Sencer, *Belgelerle İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul, 1988.
- ³¹ Hüsnü Öndil, *İnsancıl Hukuka Giriş*, <http://www.ihd.org.tr/makale/insancil/insan3.html>, 15.12.2007.
- ³² Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ³³ Havva Memmedova, Xocalı, Şehitler Şahitler, Bakü, 2003, ss.29-30.
- ³⁴ <http://www.unhchr.ch/udhr/lang/trk.htm>, 17.01.2008.

- ³⁵ Ayrımcılığa Uğramama Hakkı - Temel Bir Hak, <http://www.amnesty.org.tr/v1612200307.si>, 17.01.2008.
- ³⁶ İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi İnsan Hüquqları Konteksinde, s.101.
- ³⁷ http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aihs_01.html, 17.01.2008.
- ³⁸ D. Gomen, D. Haris, L. Zvaak, Evropeyskaya Konvensiya o Pravax Çeloveka i Evropeyskaya Sosialnaya Xartiya: Pravo i Praktika, M., MNİMP, 1998, s.137.
- ³⁹ Velizade, Muradov, a.g.e., 154-160.
- ⁴⁰ Zayavleniye MİD Azerbaydjanskoy Respubliki Po Povodu Suda v Erevane Nad Azerbaydjanskimi Voennoslujasımi, Popavşimi v Plen v Kelbacarskom Rayone Azerbaydjana. 2. 05. 94 g. Bakü, 1997. ss.27-28.
- ⁴¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu, BM 51. sessiya, Üçüncü Komite, bent 100, 30 Oktyabr 1996.
- ⁴² Aynı.
- ⁴³ Öndül, <http://www.ihd.org.tr/makale/insancil/insan4.html>, 17.01.2008.
- ⁴⁴ A.V. Tribunskiy, "Zaşıta Grajdanskovo Naseleniya vo Vremya Voorujennih Konfliktov". Moskovskiy Jurnal Mejdunarodnovno Prava, No: 1/98/29, Ocak-Mart, ss.119-131.
- ⁴⁵ İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi Beynelhalk Hüquq Müstevisinde, s.104.
- ⁴⁶ Zayavleniye MİD Azerbaydjanskoy Respubliki v Svyazi S Sobitiyami v Zone Armyano-Azerbaydjanskovo Konfliktka i Obostreniem Situasii Na Graniçse Dvux Gosudarstv. 25. 11. 93 g. Zayavleniya i Soobşeniya MİD Azerbaydjanskoy Respubliki, Baku, 1997, ss.16-18.
- ⁴⁷ Azerbaydjan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁴⁸ İbayev, Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münaqişesi İnsan Hüquqları Konteksinde, s.106.
- ⁴⁹ Azerbaydjan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁵⁰ Aynı.

- ⁵¹ Hrc Coom. No: No: 320/1988. CCPR/C/47/D/320/1988.
- ⁵² Evropeyskiy Sud Po Pravam Çeloveka. İzbrannie Reşeniya. T. 1, M., NORMA, 2000, ss.383, 640-641, 767, 811; T. 2, ss.75, 167, 221, 226, 325, 447, 469.
- ⁵³ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁵⁴ Aynı
- ⁵⁵ E. David, Prinsipi Prava Voorujennih Konfliktov. M., MKKK, 2000, s. 511.
- ⁵⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁵⁷ Azerbaycan Gazeti, 1999, No: 77.
- ⁵⁸ Commentary on the Tried Geneva, 1960 Mart. 14, p. 205-206.
- ⁵⁹ International Review of the Red Cross, November-December 1980: "New code for the protection of civilian population and property during armed conflict" by Ionel Closca.
- ⁶⁰ Doc. A/CONF. 157/24 (Part II), 13 October 1993.
- ⁶¹ GA/Res/48/104, 20 December 1993.
- ⁶² Bakınız. Çevertaya Vsemirnaya Konferensiya Po Polejeniyu Jenşin, Doklad Çetvertoy Vsemirnoy Konferensiyu Po Polojeniyu Jenşin, Pekin, 4-15 sentyabrya 1995 g.
- ⁶³ ICRC, Update on Aide – Mtmoire of 3 December 1992.
- ⁶⁴ Bak. Final Report of the Commission of Experts Established Oursuant to Security Council Resolution 780, UN Doc. S/1994/674 para 58-60 and 232-253.
- ⁶⁵ US Milit Tribunal, Des. 4. 1947, AD, 14, pp 278.
- ⁶⁶ Rapport CDI, 1987, doc. ONU A/42/10, p.31
- ⁶⁷ Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949, by Michael Bothe, K.J. Partsch, W.A.Solf. The Hague (Boston) London. 1982. Art.76, p.470.
- ⁶⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.

- ⁶⁹ HRC Comm No: 107/1981; Ameyda de Kvinteros Urugvaya Karşı, 21 Temmuz 1983 tarihli rey. UN Doc. A/38/40, (1983), Annex XXII, paragraph 14.
- ⁷⁰ D. Plattner, "Deti i Voyna", Zaşıta Detey v Mejdunarodnom Gumanitarnom Prave, M., MKKK, 1995. s.9-10.
- ⁷¹ M.T. Dutli, "Deti i Voyna", Deti-Kombatantı, Zaxvaçennie v Plen, MKKK, 1995. s.71.
- ⁷² İnsan Hakları, Beynelhalk Mükaveleler Toplusu, Bakı, "Azerbaycan", s. 287; Deystvuyuşee Mejdunarodnoe Pravo, M. 1997. t. 2. s.48.
- ⁷³ Azerbaycan Respublikası. Dış İşler Bakanlığı Cari Arşivi, Faks No: 596/GN 28 noyabr 1994.
- ⁷⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, Üçüncü Komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁷⁵ Nur, US Mil.Trib., 20 Aug. 1947, Brandt et al. (Medical Trial), AD, 1947, pp.296-298.
- ⁷⁶ Uşagların hukukları ve elden verilmiş imkanlar. Uşaglar silahlı münakaşalarda, Uşag hakları Konvansiyonu. İnformasiya toplusu. BMT insan hakları Merkezi. 1998.
- ⁷⁷ Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığı Cari Arşiv, Faks No: 216 / GN-23 may 1994.; Sened 423 / 7-9-24 may 1994; Faks 149 / GN 08 aprel 1994. Faks No: 465 / GN 10 oktyabr 1994.
- ⁷⁸ Bakınız. Azerbaycan Respublikası Dış İşleri Bakanlığının Cari Arşivi, Faks No: 560 / GN 18 noyabr 1994.
- ⁷⁹ Öndül, <http://www.ihd.org.tr/makale/insancil/insan4.html>
- ⁸⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu, BM 51. sessiya, Üçüncü Komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁸¹ Aynı.
- ⁸² Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu, BM 51. sessiya, Üçüncü Komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁸³ İnsan Hakları, s.308.
- ⁸⁴ Respublika Gazeti, 2001, No: 256.

- ⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu, BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁸⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığının 5 Temmuz 1999 tarihli 2601/9 sayılı mektubu. BM 51. sessiya, üçüncü komite, bent 100. 30 Oktyabr 1996.
- ⁸⁷ Aynı.
- ⁸⁸ Aynı.
- ⁸⁹ Aynı.
- ⁹⁰ İnsan Hakları, s. 31
- ⁹¹ E. David, Prinsipı Prava Voorujennıx Konfliktov. M., MKKK, 2000, s.500-522.
- ⁹² Zayavleniye MİD Azerbaydjanskoy Respubliki po povodu rasttrela 23 azerbaydjanskix voennoplennıx v konsentrasiionnom lagere bliz g. Spitak Respubliki Armeniya, 18.02.94. g.
- ⁹³ Azerbaycan Respublikası Dış İşleri Bakanlığının Cari Arşivi (1992-1970). BM yanında Daimi Temsilciliğın Genel Sekreterine 27 iyun 1994 tarihli mektubu.
- ⁹⁴ Azerbaycan Respublikası Dış İşleri Bakanlığının Cari Arşivi (1992-1970). Sened No: 122 / 7-11-22- Fevral 1994.
- ⁹⁵ Zayavlenie MİD Azerbaydjanskoy Respubliki po povodu suda v Erevane nad Azerbaydjanskimi voennoslujasımi, popavşimi v plen v Kelbadcarskom rayone Azerbaydjana. 2.05.94 g. Zayavlenie I soobşeniya MİD Azerbaydjanskoy Respubliki (sentyabr 1993-dekabr 1996), Baku, 1997, ss.57-58.
- ⁹⁶ Decision 94/697/PESC du Conseil, relative a la postion commune, define sur la base de l'article J.2. du traite sur l'Union europeenne vis-à-vis du Rwanda, Bulletin de l'Union europeenne, Comission, 10, 24 octobre 1994, p.54.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARABAĞ EKONOMİSİ VE KARABAĞ SAVAŞI'NIN EKONOMİK ETKİLERİ

Osman Nuri Aras *

Azerbaycan'ın batı kesiminde, Kür ve Aras nehirleri arasında bulunan Karabağ bölgesi, dağların ve yüksek yaylaların hâkim olduğu bir coğrafi konuma sahiptir. Dünyada görülen on bir iklim kuşağından altısı Karabağ'da görülmektedir. Daha çok ılıman iklime, zengin akarsu ve bitki örtüsüne sahip olan Karabağ, hem tarım hem de hayvancılık açısından elverişli bir bölgedir.¹

Doğal kaynaklar bakımından da zengin olan Karabağ, tarihin hemen her döneminde önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur. Dünyanın en eski yerleşim bölgelerinden olan Azıh ve Tağlar mağaralarının da Karabağ'da olması bölgenin önemine işaret etmektedir.² Karabağ; önemli bir geçit noktasında bulunması, coğrafi konumunun önem arz etmesi, Kafkas bölgesindeki güçlerin bu bölgeyi ele geçirmek için sürekli mücadeleye girmesi gibi sebeplerden dolayı tarihin hemen her devrinde savaflara sahne olmuştur.

Tarihi süreçte elde edilmesi veya tutulması uğruna savafların yaşandığı Karabağ'daki mücadele, 19. yüzyılda Ermeni nüfusunun Karabağ'a yerleştirilmesi şekline dönüş-

* Dr., Qafqaz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

müştür. 20. yüzyılın başlarından itibaren ise bölgede yaşayan Azerbaycanlıların anavatanlarından sürgün edilmesi şeklinde mücadele yeni bir boyut kazanmıştır.

Azerbaycan toprağı olduğu halde, stratejik öneminin büyük olması nedeniyle önce yönlendirilen göçlerle kademe olarak Ermeni nüfusu artırılan Dağlık Karabağ, daha sonra "özerk bölge" statüsüne kavuşturulmuştur. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti ise, Sovyetler Birliği döneminde, Azerbaycan'ın terkinde bulunan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın terkinde geçmesi hakkında karar almıştır.³

Her iki ülkenin henüz Sovyet ittifakında yer aldığı dönemde Ermenistan, Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunmuştur. Komünist Parti üyeleri, 22 Şubat 1988 tarihinde Karabağ'daki gerginliği azaltmak amacıyla bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda; Karabağ'ın özerk bir yapıya sahip olduğu, Sovyet demiryolu ağının, elektrik ve doğal gaz hatlarıyla diğer bölgelere bağlantısının bu bölgeden sağlandığı vurgulanmış, kültürel, ekonomik ve sanayi yönünden özellikle Hankendi'nin önemi üzerinde durulmuş, bölgenin cumhuriyete sağladığı ekonomik katkı da dile getirilmiş ve hükümetin bu konu üzerine giderek problemin çözümü için gerekli girişimlerin yapılacağı ifade edilmiştir. Ancak, 1988'de tırmanmaya başlayan Karabağ sorunu 1992'de genel savaşa dönüşmüştür. Sonuçta, 1988 yılında başlayan Dağlık Karabağ eksenli çatışmalar sürecinde, Rusya'nın aktif desteği ve katılımı ile Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Yine çoğunluğu Azerbaycanlı olan bir milyon kişi bu savaş sonucu göç ederek sığınmacı durumuna düşmüştür. 12 Mayıs

1994'te ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes imzalanmıştır. AGİK Minsk Grubu, Rusya, ABD ve Türkiye bu bölge için yeni bir barış planı yapmışlarsa da sorunla ilgili kesin bir anlaşmaya varılamamıştır.⁴

Karabağ'ın işgalinin, hem Karabağ'ın ekonomik yapısına, hem Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından serbest piyasa şartlarına göre yeniden yapılanma sürecinde olan Azerbaycan ve Ermenistan'a hem de bölgenin işgali nedeniyle Ermenistan ile sınırını kapayan Türkiye'ye ekonomik açıdan etkisi olmuştur. Aşağıda, tarihi süreçte Karabağ'ın ekonomik potansiyeli ve yapısı hakkında bilgi verildikten sonra, savaş ve işgal sonrası Karabağ'ın ekonomik durumu ve işgalin Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'ye ekonomik etkileri ele alınacaktır.

1. HANLIK DÖNEMİ'NDEN SOVYETLER BİRLİĞİ'NE KARABAĞ EKONOMİSİ

Karabağ yumuşak iklime, bol suya ve verimli toprağa sahip olduğundan tarım sektörü, yüksek yaylalara sahip olduğundan dolayı ise hayvancılık sektörü Hanlık ekonomisinde önemli bir paya sahip olmuştur.

Karabağ Hanlığı'nda Penah Ali Han (1747-1759) ve İbrahim Halil Han (1759-1806) dönemlerinde ekonomide gelişme kaydedilirken, daha sonra ki dönemde İran ve Rusya arasında yaşanan savaşlar nedeniyle Hanlığın ekonomisinde gelişme olmamıştır.

Karabağ Hanlığı'nın ekonomisine feodal savaşlar, İran şahlarının işgalleri ve Rusya ile İran'ın Azerbaycan üzerinde yürüttükleri bölücü ve işgal edici savaşlar çok büyük olumsuz etkiler göstermiştir.⁵

Çarlık Rusya'sı 1805 yılından itibaren vergiye bağladığı Karabağ Hanlığı'nı 1822 yılında işgal etmiştir.⁶ Çarlık Rusyası'nın Karabağ'ı işgali ile o bölgenin Ermenileştirilmesi süreci de başlamıştır. Çarlık Rusyası'nın 1828 yılında İran ile imzalanan Türkmençay Anlaşması'ndan sonra bölgenin Ermenileştirilmesi süreci daha yoğun ve maksatlı bir hal almıştır. Çarlığın her türlü desteğini almaya başlayan Ermeniler Karabağ'ın ekonomik hayatında da her geçen gün daha etkin olmaya başlamışlardır.

Ermenilerin genel olarak Azerbaycan ekonomisinde ağırlıkları ise Bakü'de petrol üretiminin yapıldığı topraklar üzerinde uygulanan iltizam sisteminin 1872 yılında kaldırılması ile ortaya çıkmıştır. Petrol üretiminin yapıldığı toprakların %5'i Azerbaycanlılar tarafından satın alınırken, %50'si Ermeniler tarafından alınmıştır. Bakü'de faaliyet gösteren 167 büyük ve orta ölçekli petrol şirketinden 55'i Ermenilere ait olmuştur.⁷

Yirminci yüzyılın başlarında ise daha çok tarım ve tarıma dayalı işletmelerin oluşturduğu Karabağ ekonomisinde şarapçılık, ipekçilik, pamukçuluk ve halı dokumacılığı üstünlük teşkil etmekteydi. Ekonomik veriler incelendiğinde, yirminci yüzyılın başlarında Karabağ ekonomisinin hızla olmasa da gelişmekte olduğu ve bu gelişmenin tedrici olarak kapitalist karakter taşıdığı görülmektedir.

2. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE KARABAĞ EKONOMİSİ

Sovyetler Birliği döneminde Dağlık Karabağ'ın statüsü "özerk bölge" olarak kararlaştırıldı. 7 Haziran 1923'de kurulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, 4.4 bin kilometrekare

alana sahipti. 1979'da vilayette 162.2 bin kişi yaşamaktaydı.⁸

Dağlık Karabağ'ın bir yandan Azerbaycan'ın terkinde yer alması, diğer yandan "özerk bölge" statüsünde olması, bölgenin ekonomik kalkınması için büyük imkânlar sağlamaktaydı.⁹ Sovyetler Birliği döneminde Karabağ'ın, ekonomik yönden her geçen gün gelişme kaydetmesi Ermenilerin bölgeye olan ilgisini artırmaktaydı. Elektrik istasyonları ve demir yolları, Karabağ'ı Azerbaycan'a bağlamakta, böylece Karabağ merkezi bir konumda yer alma özelliği göstermekteydi. Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göre Karabağ'ın doğal kaynaklarının zenginliği ve coğrafi konumunun sağladığı imkânlar bölgenin gelişmesinde önemli rol oynamaktaydı. Bu özellikleriyle Karabağ, ülke ekonomisinde lokomotif güç fonksiyonunu üstlenmekteydi.

Vilayetin ekonomisi üzümçülük, ipekçilik ve hayvancılık olmak üzere daha çok tarım sektörüne dayanmaktaydı. Sanayisi ise elektronik, makine üretim, dokuma, ağaç ürünleri üretimi, mobilya alanında yoğunlaşmıştı. Toplamda Sovyetler Birliği'nde üretilen elektroteknik ürünlerinin %5,7'si Karabağ'da üretilmekteydi. Vilayette sanayi ürünleri üretiminin yıllık artışı, genelde ülke artış hızından yüksek olmaktaydı.¹⁰

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulmasından sonraki geçen 40 yıl sonrasında (1923-1963) bölgenin sosyo-ekonomik göstergelerinde çok büyük gelişmeler yaşandı. Tarım sektöründe önemli gelişmelerinin olduğunun ifadesi olarak 1963 yılında bölgede var olan 1,4 bin traktör, 670 yük kamyonu örnek gösterilebilir. Sanayi sektöründeki gelişim düzeyini ifade bakımından ise sanayi üretiminin

1940 yılı ile mukayese edildiğinde 1963 yılında %341, elektrik enerjisi üretiminin %945 artmış olması örnek olarak verilebilir.¹¹

1980'lerin ortalarında sosyo-ekonomik gelişmenin göstergesi olacak şekilde vilayette pedagoji enstitüsü, tarım yüksek okulu, tıp yüksek okulu, 196 orta öğretim okul, 14 hastane gibi kurumlar bulunmaktaydı. 1980'lerde vilayette bulunan mesken, okul öncesi kurumlar ve sağlık merkezleri, oran olarak hem Azerbaycan, hem de Ermenistan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)'nin genel göstergelerinden yüksekti. Yine 1965-1987 yılları arasındaki ekonomik göstergeler dikkate alındığında Azerbaycan SSC geneline ve Nahçıvan'a oranla Dağlık Karabağ'ın ekonomik gelişim düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir.¹²

24 Mart 1988'de Sovyetler Birliği'nde "1988-1995 yıllarında Azerbaycan SSC Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Sosyo-Ekonomik Kalkınmasını Hızlandırmaya İlişkin Önlemler Hakkında" karar kabul etmiştir.¹³ Kararda vilayetin genel kalkınması amacıyla 400 milyon manat ayrılmıştır. Kararın hayata geçirilmesi amacıyla özel emir verilmiştir. Ancak daha sonra bu kararın arkasında Ermenilerin olduğu ve bu vasıta ile amaçlarının Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan ile birleştirmek olduğu anlaşıldı. 1988-93 yıllarında yaşanan gelişmeler bu niyeti açıkça göstermiştir. Nitekim bu mücadele sonucunda Azerbaycan topraklarının %20'si Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.¹⁴

Dağlık Karabağ'ın sanayisi, Azerbaycan SSC'nin ekonomik bölgeleri arasında Abşeron, Gence-Kazak ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden sonra dördüncü sırada yer almıştır.

Dağlık Karabağ-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri

Sovyet döneminde Dağlık Karabağ'la Azerbaycan arasında üretim, ticaret, maddi ve teknolojik donanım, ulaşım, bilim, teknoloji, yönetim, eğitim ve kültür gibi farklı alanlarda karşılıklı ilişki bulunmaktaydı.¹⁵

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi devamlı olarak Azerbaycan'ın bünyesinde yer almıştır. Karabağ'ın merkezi olan Hankenti, demir ve karayollarının yanı sıra iletişim sistemi bakımından da Azerbaycan ulaşım ve iletişim sistemine doğrudan bağlı olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde Dağlık Karabağ Ermenilerinin büyük çoğunluğu Bakü ile yakın ilişki içindeydi. Zira akrabalarının ekseriyeti bu şehirde, yüksek sosyo-ekonomik düzeye sahip olarak yaşamakta ve çalışmaktaydı.

Yukarı (Dağlık) Karabağ ile Aşağı (ova) Karabağ arasında devamlı ve sıkı bir ekonomik ilişki vardı. Nitekim Dağlık Karabağ'ın işgali sonrasında Karabağ'ın ova kesiminde yerleşen halk ekonomik zorluklarla karşılaşmıştı.

Bu dönemde Dağlık Karabağ'da faaliyet gösteren müesseselerin büyük bir kısmı Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden getirilen enerji ve diğer hammaddelerle faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Örneğin, Karabağ'ın Hankenti'ndeki İpek fabrikasının hammaddesinin %92'si Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden gelmekteydi. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1986 yılı dış ticaret hacminin %0.3'ü Ermenistan ile gerçekleşirken, Azerbaycan ile dış ticaret hacmi %33'ün üzerindeydi.

3. ERMENİ İŞGALİ SONRASI KARABAĞ EKONOMİSİ

Karabağ'ın işgali sürecinde, altyapı ve emek faktörü bakımından bölge ekonomisi önemli zarara ve kayba uğramıştır. İşgal sonucunda altyapısı zarara uğrayan kurum, kuruluş ve sistemler ile ilgili bilgilerin yer aldığı Tablo-2 ve emek faktörü bakımından verilen zarar ve kayıpları kapsayan Tablo-1 birlikte değerlendirildiğinde bölge ekonomisinin savaş dolayısıyla kaybettiği değerler ve uğradığı zararın çok önemli bir yekûn tuttuğu daha açık olarak görülecektir.

Tablo-1: Karabağ Savaşı ve İşgalinin Emek Unsuruna Etkileri

Öldürülenler	20.000 kişi
Yaralananlar	50.000 kişi
Esir	5.100 kişi
Göçe Mecbur Kalanlar	1 milyon kişi

Kaynak: <http://www.human.gov.az>

1988 yılında Ermeniler, Karabağ'ın kendi topraklarına bağlanması için Ermenistan'da gösteriler yapmaya başlamıştır.¹⁶ Bu tarihlerde Ermenistan, Sovyetler Birliği ittifakında olduğu halde topraklarında bulunan Türklere karşı bir yandan terörist faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da sınır dışı etme mücadelesi vermiştir.

Ermeni saldırılarıyla, Azerbaycan'ın 1000'e yakın yerleşim yeri işgal edilmiştir. İşgal edilen topraklar Azerbaycan topraklarının yaklaşık 1/5'ini teşkil etmektedir. Bu savaş sonucunda Ermenistan'dan, Karabağ'dan ve Karabağ'a yakın yerleşim yerlerinden 1 milyon insan mülteci durumuna düşmüştür.¹⁷

İşgal altında olan bölgeler zengin yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklara sahiptir. Bölgede en fazla bulunan metaller demir filizi, altın, cıva, krom, perlit, alçı, mermer, akik ve maden sularıdır. Bölge dinlenme alanları bakımından da büyük bir potansiyele sahiptir.¹⁸ Ancak işgal altında olması nedeniyle bölgedeki tabii kaynaklar sürdürülebilir kalkınma anlayışından uzak bir şekilde ve Ermenilerin emellerine hizmet edecek şekilde kullanılmaktadır.

Azerbaycan Ekoloji ve Tabii Servetler Bakanlığı tarafından, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında mevcut doğal kaynakların Ermenistan tarafından yağmalandığını, bu çerçevede Yukarı Karabağ'da bulunan bazı altın yataklarının uluslararası şirketlere satıldığına dair ellerinde deliller bulunduğunu açıklamıştır.¹⁹

Günümüzde Azerbaycan-İran sınırının işgal olunan kısımlarından kaçakçılık yapılmakta ve uyuşturucu-narkotik madde geçişi olmaktadır. Yine işgal altında ve denetimden uzak olan Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerde narkotik bitkilerin yetiştirildiği ve ürünlerinin gizli yollarla Rusya ve Avrupa piyasalarına ulaştırıldığı, bazı yetkili kurumlar tarafından ifade edilmektedir.²⁰ İşgal edilen arazilerde narkotik maddelerin ekildiği Ermeniler tarafından tekzip edilmektedir. Ancak işgal edilen arazilerinde narkotik maddelerin yetiştirilmesi ve satışı ile ilgili olarak birçok hadisenin mahkemelerce kayda alınması, yine Azerbaycan'da meydana gelen ve suç teşkil eden bazı hadiseler de Dağlık Karabağ arazisinde narkotik maddelerin üretildiğini tasdik etmektedir.²¹

Savaş bölgelerinde ağır silah ve diğer askeri mühimmatın kullanılması bölgenin doğasına ve ekolojik yapısına

da önemli zararlar vermektedir. İşgal edilen bölgelerdeki ağır askeri araç ve gereçlerin toprakta açtığı yarıklar, büyük miktarda atılan mermiler, toprağa yerleştirilen mayınlar bu arazilerin toprak örtüsüne ve bitki türlerine önemli zarar vermektedir. Özellikle yamaçlara yerleştirilen askeri mühimmatın açtığı yarıklar boyunca akan yağış suları derin mesafeler oluşturmaktadır. Nazik toprak katmanına ve erozyona eğilimli yamaçlara sahip olan yumuşak tabiatlı Küçük Kafkas'ın işgal altındaki dağlık arazilerin ekolojisine verilen zararın hacmi her geçen gün daha da büyümektedir.²²

Tablo-2: Savaş ve İşgal Sonucunda Zarara Uğrayan Kurum-Kuruluş ve Sistemler

İskan Yerleri	890
Evler	150 000
Devlet Kurumları	7 000
Okullar	693
Ana Okulları	855
Tıbbi Kurumlar	695
Kütüphaneler	927
Camiler	9
Tarihi Yerler	9
Tarihi Abideler	464
Müzeler	40 000
Sanayi Kurumları	6 000
Karayolları	800 km
Köprüler	160
Su Hattı	2 300 km
Gaz Boru Hattı	2 000 km
Elektrik Hattı	15 000 km
Ormanlık Arazi	280 000 hektar
Sulama Sistemi	1 200 km

Kaynak: <http://melumat.xazar.com>

Tarım sektöründe üretim sisteminin doğru kurulması ülkenin toprak sahalarının erozyona uğramasına neden olmuştur. Sonuçta, dağ-maden ve inşaat malzemeleri sanayisindeki faaliyetler sonucunda ülkenin 4.3 bin hektar arazisi yararsız hale gelmiştir. 1970'lerin sonlarında Ermenistan'da Metsamor Nükleer Santrali kurulmuştur. Santralin inşası ile Ermenistan'ın elektrik ihtiyacı tam olarak sağlanmıştır. 1989'da faaliyeti durdurulan Santral, 1995'te yeniden faaliyete başlanmıştır. Böylece Ermenistan, bölgenin diğer ülke halklarının güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Nükleer santralin faaliyete başlaması, atık problemi de beraberinde getirmiştir.²³

Bölgenin işgal altındaki kesiminde bulunan ve yıllardır boş tutulan köyler ile ormanlık alanların ateşe verildiği bölge sakinleri tarafından ifade edilmiştir. Ağdam'a bağlı Yusifcanlı, Novruzlu, Bağbanlı, Saybalı ve Sarıçalı köyleri yerle bir edilmiştir. Şıhbabalı, Marzili, Hıdırlı ve Göytepe köyleri de yıkılmaya başlamıştır. Ermeniler bir tarafta Azerbaycan insanına ait özellikleri taşıyan yerleşim mekânlarını yakıp yıkarken diğer taraftan ise Ermeni nüfusu yerleştirmek amacıyla yeni konutlar yapmaktadırlar.²⁴

Ermeniler tarafından Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi, sadece şehir ve köylerin dağıtılarak harabe haline getirilmesine değil, aynı zamanda bitki ve hayvan türlerinin yok olmasına, bölgedeki ekolojik dengenin bozulmasına da sebep olmuş ve olmaktadır.²⁵ Bölgede ender bulunan bazı bitki ve hayvanların nesli tükenmekte veya böyle bir tehlike ile karşı karşıya kalmaktadır.

İşgal olunan Küçük Kafkas'ın dağlık bölgesi Azerbaycan'ın büyük orman bölgesidir. Bu bölgelerde toplam or-

man ve koruluklar 246.7 bin hektardır.²⁶ Ormanlardan kesilen ağaçlar komşu ülkelere taşınmaktadır.

Azerbaycan'ın işgal edilen şehirlerinden Kelbecer'de ve Zengilan'da Avrupa'nın nadir ağaçlarının kesilerek veya yakılarak yok edilmesi, "ekolojik terror" olarak değerlendirilebilir. Azerbaycan ormanlarından kesilen ağaçlar, Ermeniler tarafından bazı Avrupa şirketleri vasıtasıyla komşu ülkelere taşınmakta ve böylece piyasaya arz edilmektedir. Mesela Hadrut ve Tuğ yaşam bölgelerinde yol yapımı amacıyla orman alanlar yok edilmiştir.

Karabağ'daki işgal bölgesinde bulunan doğal mekânlar ve ormanlar da tahrip edilmektedir. Ermeniler, ormandaki çınar ağaçlarını keserek yurtdışına satmaktadırlar. İşgalciler kestikleri ağaçların bulunduğu bölgeyi de yakmaktadırlar. Zengilan bölgesinde yer alan Besitçay Milli Parkı'ndaki çınar ormanında ağaçlar Ermeni birlikleri tarafından kesilmekte, ağaçlardan inşaat malzemeleri hazırlanmaktadır.²⁷

Bölgedeki Azıh ve Tağlar abideleri eski çağ kültür abidesi olarak UNESCO tarafından değerlendirmeye alınmıştır. Ancak Azıh ve Tağlar gibi tarihi abideler de Ermeniler tarafından yok edilmiştir. Yine çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Ermeniler Şuşa mağarası, Şuşa'nın kale duvarları, Şuşa'da meşhur Azerbaycan şairi Molla Penah Vagif'in makberi, Fuzuli'de Şah Abbas Kervansarayı, Kelbecer, Laçın, Kubadlı, Zengilan v.b. yaşam bölgelerinde olan tarihi ve kültürel abideleri tamamıyla yok etmiştir. Karabağ arazisinde eski çağ Alban kiliselerini silah deposuna çevirerek yararsız hale getirmişlerdir. Ne yazık ki Erme-

niler işgal ettikleri bölgelerde var olan doğal kaynakları ve kültürel-tarihi abideleri yok etmeye devam etmektedir. Bu bölgelerin ellerinde kalmayacağını anlayan Ermeniler, Karabağ'da kasıtlı olarak çıkardıkları yangınlarla, kundaklamalarla birçok tarihi ve kültürel eseri yok etmeye başlamıştır. Azerbaycan Kültür Bakanlığı tarafından, Karabağ'da Ermeniler tarafından 700'den fazla Azerbaycan tarihi ve kültürel eserinin yok edildiği, Ermenilerin çıkardıkları yangınlarla Karabağ'daki Azerbaycan tarihi izlerinin tamamen silinmek istendiği açıklanmıştır.²⁸

Dağlık Karabağ'da meydana gelen yangınlar bitki örtüsünün ve verimli toprakların ciddi zarar görmesine de neden olmaktadır. Yangınlar ekosisteme ve insanların sağlığına da olumsuz etkide bulunmaktadır.

Azerbaycan Çevre ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı tarafından, Ermenilerin Haziran 2006 başlarında işgal altındaki arazilerde bulunan evleri ve ormanlık bölgeleri ateşe vermeleri üzerine başlayan yangınlar sonucunda, Ağdam rayonunun işgal altındaki altı köyün tamamen yok olduğu, Fuzuli, Cebail, Hocavend ve Terter rayonlarında binlerce hektar orman ve yeşil alanın yandığı, ayrıca bu bölgelerdeki 47 bitki ve 19 ağaç türünün tamamen yanarak yok olduğu, tarihi eserler ve mezarlıkların büyük hasar gördüğü açıklanmıştır. Ermenistan tarafı da işgal altındaki topraklarda meydana gelen yangınları doğrulamıştır.²⁹

Ermeniler, savaş sırasında kültür servetlerinin korunmasına ilişkin Paris Konvansiyonu'nu çiğneyerek Azerbaycan'ın kültür servetlerini yağmalamıştır. İşgal sürecinde Kelbecer, Şuşa, Ağdam ve Zengilan'daki talan edilen müze-

lerden yaklaşık 40.000 kıymetli eşya ve tarihi eser çalınarak, Ermenistan'a götürülmüştür.³⁰

Bölgedeki doğal kaynakları dengesiz bir şekilde kullanan ve ekolojisini bozan Ermenistan o bölgelerdeki reel ekolojik durum hakkında bilgileri özellikle gizlemektedir. Bununla birlikte çeşitli yollarla elde edilen bilgilere göre Ermenilerin işgal ettiği bölgelerde ekilip-biçilemeyen topraklarda yabancı bitkiler zengin olduğundan vahşi hayvanlar, yılan, sıçan gibi kemirgenler, zararlı böcekler bir hayli artmaktadır. Zararlı hayvanlar hem o bölgelere hem de civardaki bölgelere büyük miktarda zarar vermektedirler.³¹

Yine çeşitli şekillerde elde edilen bilgilere göre, son zamanlarda Ermeniler, Ermenistan arazisinden toplanan zararlı ve tehlikeli atıkları işgal edilen bölgelere taşımaktadırlar. Son yıllarda Dağlık Karabağ topraklarında işgal edilen bazı bölgeler, adeta Ermenistan'ın kimyevi atıklarının çöplüğü olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Zararlı atıklar elbette bir süre sonra Dağlık Karabağ arazisine ciddi şekilde ekolojik zarar verecektir.

Şubat-Mart 2004'te Ermenistan hükümeti parlamentoda kabul edilmek üzere atıklar ile ilgili kanun teklifi hazırlamıştır. Kanun teklifinin hazırlanması son yıllarda Ermenistan'da zararlı ve tehlikeli atıkların miktarında önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Bu değerlendirmeyi Ermeni resmi makamları da tasdik eden beyanatlarda bulunmuşlardır. Örneğin, Ermenistan hükümet yetkilileri tarafından yapılan bir açıklamaya göre sadece 2002 yılında Ermenistan'da, 1.2 bin tonu ekolojik açıdan tehlikeli olmak üzere, 327.8 bin ton zararlı atık toplanmıştır. Ermeni kay-

naklarından verilen bilgilere göre 1985-1990 yılları arasında Ermenistan'da 36.7 milyon ton sanayi atığı toplanmıştır. Toplanan atıklardan 33 milyon tonu metalürji, 300 bin tonu gıda sanayisi, 110 bin tonu ağaç ürünleri üretimi, 100 bin tonu ise kimyasal atıklardır. Ermenistan'da toplanan atıkların 20 bin tonunun bileşiminde ekolojik bakımdan tehlikeli olan cıva, kurşun, nikel, krom, v.b. zararlı maddeler bulunmaktadır.³²

Ermenistan'ın kimya, metalürji ve enerji sanayisi alanlarındaki üretimi neticesinde çevre ciddi şekilde kirlenmeye başlamıştır.

Aslında 1980'li yıllardan başlamak üzere Ermeniler zararlı ve tehlikeli atıkları Okçuçay vasıtasıyla Aras nehrine akıtmaya devam etmektedirler.

Azerbaycan hükümetinin elinde, Ermenistan'ın sanayi atıklarının ve Mesamor Nükleer Enerji Santrali'nin radioaktif atıklarının, işgal edilen topraklara taşındığına ve Ağstafa barajını zehirli maddelerle kirlendirdiklerine dair kesin bilgiler bulunmaktadır. Hatta Ağstafa barajında yüksek oranda toksin elementlerin varlığı tespit edilmiştir.³³ Gürcistan da Ermenistan'ın bölge ekolojisine zarar verdiğine ilişkin çeşitli açıklamalarda bulunmuştur.

Resmi olarak atıklar için özel konteynerlerin inşa edilmesi yönünde Ermenistan tarafından açıklama yapılmıştır. Ancak, atıkların işgal edilen topraklara taşınması söz konusudur. Böylece, Ermenistan bilinçli bir şekilde uluslararası ekolojik kanunları ihlal etmektedir. Kirli suların ekseriyeti ise Aras ve Kür'e akıtılmaktadır. Sonuçta son yıllarda Aras ve Kür'ün suları kasten kirletilmektedir. Ermenistan'ın

Azerbaycan yönünde akan nehirleri kirletmesi ise "ekolojik savaş", "ekolojik soykırım" olarak değerlendirilebilir.³⁴

Kısaca yaşanan savaşta binlerce hektar toprak sahası erozyona maruz kalmış, orman alanları yakılıp yok edilmiş, tabii otlaklar yok olmaya maruz kalmıştır. Ve işgalden günümüze kadar işgal altında olan topraklarda, askeri mühimmatlar yerleştirilmekte, askeri tatbikatlar yapılmakta, çeşitli kimyevi atıklar oralara taşınmaktadır. Bu topraklar uluslararası denetim ve gözetimden uzak olduğundan kanun dışı silah ve uyuşturucu maddelerin geçişi için güzer-gâh olarak kullanılmaktadır.³⁵

Güney Kafkas bölgesinde çevrenin korunması, Kafkas'taki ekolojik sistemin birbiri ile sıkı ilişkisinin olması nedeniyle, bölge ülkelerinin işbirliğini gerektirmektedir. Ancak başta Karabağ işgali olmak üzere bölgede yaşanan sorunlar Kafkas ülkeleri arasında işbirliğinin gelişmesini engellemekte ve bölgenin ekolojik durumunu olumsuz şekilde etkilemektedir. Ermenistan, Güney Kafkasya'da ortak bir politikanın oluşmasına da devamlı olarak itiraz etmektedir.

4. KARABAĞ SAVAŞI VE İŞGALİNİN EKONOMİK ETKİLERİ

Ermenistan'ın Kafkaslarda başlattığı işgalci, terörist ve ayrımcı politika bölgenin çatışma ortamına dönüşmesine neden oldu. 1989-1993 yılları arasında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgeler Ermeniler tarafından işgal olundu. Ayrıca Azerbaycan'ın Ermenistan ile sınır olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sederek bölgesinin Kerki, Kazak bölgesinin Aşağı Eskipara, Yukarı Eskipara,

Kuşçu Ayrım, Barhударlı ve diğer yaşam alanları işgal olunarak dağıtıldı. Sonuçta Füzuli bölgesindeki Horadiz kasabasından başlayarak Zengilan bölgesinin sınırlarına kadar uzanan 198 km Azerbaycan-İran ve 360 km Azerbaycan-Ermenistan olmak üzere toplam 558 km'lik sınır Ermenistan tarafından işgal edildi. Bu sınırlar boyunca olan inşaatlar, gümrükler dağıtıldı.³⁶

Sovyetler Birliği döneminde bölge ülkelerinin ulaşım, iletişim ve elektrik sistemleri bütünlük arz etmekteydi. Başta Karabağ'ın işgali olmak üzere bölgedeki sorunlar neticesinde birçok güzergâhtaki ulaşım yolları abluka altına alındı ve enerji sistemleri kapatıldı.³⁷

Dağlık Karabağ ile çevresindeki şehirleri kapsayan ve Azerbaycan topraklarının %20'sini teşkil eden kısmın Ermeniler tarafından işgalinden sonra Sovyetler Birliği döneminde sıkı bir ekonomik ilişkiye sahip olan Azerbaycan ve Ermenistan arasında siyasi ilişkilerin yanı sıra ekonomik ilişkiler de kesilmiş oldu.

Ermenistan, Azerbaycan'ın topraklarını işgal etmesine rağmen, Azerbaycan ile ekonomik ilişki kurma düşüncesini birçok defa dile getirirse de Azerbaycan işgal edilen topraklarının kayıtsız-şartsız yeniden kendilerine verilmesi şeklinde iki ülke arasındaki sorun çözülmeden Ermenistan ile ekonomik ilişkiye girmeyeceğini ifade etmiştir.³⁸

Karabağ işgalinin ekonomik açıdan etki altında bıraktığı bölge ülkelerinin başında ise Türkiye gelmektedir. Ermenistan ile sınırını kapama şeklinde işgale karşı aldığı haklı tavır ile Türkiye'nin bir taraftan Ermenistan ile doğrudan ekonomik ilişkisi olmazken, diğer taraftan işgal son-

rası Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti dışında kalan Azerbaycan toprakları ile doğrudan kara bağlantısını kaybetmesi dolayısıyla da Azerbaycan ile ekonomik ve ticari ilişkisi olumsuz şekilde etkilenmektedir. Öte yandan Türkiye'nin sınır kapamasının Ermenistan'a ve Türkiye'ye ekonomik açıdan büyük kayıplar verdiğine ilişkin bazı hesaplamalar gündeme getirilmektedir. Dolayısıyla aşağıda Karabağ Savaşı ve işgalinin Azerbaycan ve Ermenistan'a ekonomik etkilerinin yanı sıra Türkiye'ye etkileri de ele alınacaktır.

a. Savaş ve İşgalin Azerbaycan Ekonomisine Etkileri

Karabağ Savaşı ve işgalinin Azerbaycan ekonomisine etkileri iki temel başlık altında incelenebilir. Bunlardan birincisi savaş ve işgal dolayısıyla kaybedilen ekonomik imkânlar, ikincisi ise işgalin ülke ekonomisine verdiği ve vermekte olduğu zararlardır.

Kaybedilen Ekonomik İmkânlar

Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında, Azerbaycan ateşkesin imzalandığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ da dahil olmak üzere topraklarının 13.110 km²'sini yani yaklaşık %20'sini kaybetmiştir. İşgal altında kalan yerler; Dağlık Karabağ (Hankendi, Hocalı, Hocavend, Ağdere ve Şuşa)'nın yanı sıra, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrayıl, Füzuli, Kubadlı ve Zengilan'dır. Karabağ dışında işgal edilen yerler Azerbaycan topraklarının %12'sine tekabül etmektedir.³⁹

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi, bölgeden bir milyondan çok insanı göçe mecbur etmiştir. Bu adımla birlikte bir bakıma tarihi süreçte Karabağ'ın Ermenileştirilmesi ile ilgili süreç de tamamlanmıştır.

Ermenistan'ın işgal ve tecavüz sürecinde, işgal edilen ve edilmeyen yerleşim alanlarından, zarara uğrayan 27 il ve ilçenin (rayon) toplam yüzölçümü ise 22.7 bin km²'dir. Dağlık Karabağ ve civar bölgelerle birlikte Nahçıvan'ın sınır bölgeleri de olumsuz şekilde etkilenmiştir.

SSCB döneminde, merkezi planlama stratejileri çerçevesinde, Azerbaycan bir tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüştür. Tarım sektöründe tahıl, yem, üzüm, tütün, patates, pamuk üretimi bölgede ağırlıktaydı. 1993 yılında Dağlık Karabağ ile birlikte topraklarının %20'sini kaybeden ülke sebze, meyve ve üzüm yetiştirmeye elverişli tarımsal alanlarından mahrum kalmış ve bu ürünlerin üretiminde büyük ölçüde düşüş meydana gelmiştir. Yukarı Karabağ'da üzümçülük alanına, özellikle 1970'li yıllardan sonra daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Üzümçülük ve şarapçılığın gelişmesi ile ilgili olarak yeni teknolojiden faydalanılarak şarap fabrikaları kurulmuştur. Tarım alanlarının Ermenistan'ın eline geçmesi ile birlikte üzüm üretimi ve şarap ihracatı önemli ölçüde azalmıştır. 117 üzüm işleme fabrikasından çoğu üretim dışı kalmıştır. Diğer yandan ülkede sebze üretimi de işgal sonrasında yarıya inmiştir.⁴⁰

Ermeniler tarafından işgal edilen arazilerin büyük kısmı verimli tarım alanlarıdır. Örneğin, Füzuli yöresinde yıllık 100 bin ton üzüm üretilmekteydi. Zengilan şehri üç üzüm işleme fabrikası ve 3 bin hektar üzüm bağına sahipti. Ağdam pamuğu, Kubadlı ise hayvancılığı ile meşhur bölgelerdi. Hayvancılık açısından ise özellikle küçükbaş hayvancılık önem taşımaktaydı. Ermeni işgali nedeniyle bu bölgelerden göç etmek mecburiyetinde kalındığından, yaklaşık 145 bin büyükbaş, 455 bin küçükbaş hayvan da yörede

bırakılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, Azerbaycan'da tahılın %14.3'ü, üzümün %31.5'i, etin %14.5'i, sütün %17.1'i, yünün %19.3'ü işgal edilen bölgelerde üretilmekteydi.

Tablo-3: 1988-93 Yılları Arasında İşgal Edilen Araziler

İşgal Edilen Şehir	İşgal Tarihi	Alanı (km ²)
Dağlık Karabağ (Şuşa hariç)	1988-1992	4111
Şuşa	08.05.1992	289
Laçın	18.05.1992	1875
Ağdam	23.07.1993	1154
Kelbecer	02.04.1992	1936
Cebrayıl	18.08.1993	1050
Füzuli	23.08.1993	1112
Kubadlı	31.08.1993	826
Zengilan	30.10.1993	707

Kaynak: <http://www.human.gov.az>

İşgal edilen arazide 900 civarında yerleşim alanı, 131 bin ev, 1025 eğitim kurumu, 798 sağlık merkezi terkedilmiştir. Aynı zamanda 1.3 milyon hektar tarım arazisi, 1200 km su-lama sistemi, 7000 tarım işletmesi, 280 bin hektar ormanlık alan terk edilmek zorunda kalmıştır. Hesaplamalara göre 927 kütüphane, 10'den fazla arkeolojik abide, 454 tarihi abide ve müze de Ermeni tecavüzünün kurbanı olmuştur. Azerbaycan aynı zamanda zengin doğal kaynaklardan, özellikle 39.6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın madeninden, 4 cıva ve antimon yatağından mahrum kalmıştır.

Ermenistan ile savaş sonucunda, ekonomik potansiyelinin yaklaşık %16'sını kaybeden Azerbaycan'ın, 25 ile 60 milyar dolar arasında kayba uğradığı şeklinde hesaplamalar yapılmaktadır.⁴¹

Karabağ'ın işgaliyle Azerbaycan, 72 bin hektar topraktan elde ettiği 200 bin ton tahıldan, 730 bin ton üzüm, 4 bin ton tütünden, 20 bin ton etten, 100 bin ton süttan mahrum kalmak suretiyle ekonomisi zarar görmüştür.⁴² Azerbaycan'ın cıva ve perlit rezervlerinin tümü, inşaat v.b. materyallerin %35-60'ı, maden suyu rezervlerinin %40'ı, ormanlarının yaklaşık %24'ü, su rezervlerinin %8'i Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında bulunmaktadır.⁴³ İşgal edilen bölgelerde 13197.5 hektar değerli orman sahası ve 6 jeolojik varlık kalmıştır.

Toplam uzunluğu 25 bin km olan karayolu (asfalt ve sose), 160 adet köprü, 14.5 bin km uzunluğunda elektrik hattı, 2500 adet transformatör, 2.3 bin km su hattı, 2 bin km doğal gaz hattı, 240 km kanalizasyon hattı, 160 adet su deposu, 35 bin numara kapasiteye sahip telefon santralleri işgal sonucunda zarara uğramıştır.

Aynı zamanda 4 havaalanı, Bakü-Ağdam ve Horadiz-Ordubad demiryolu hatları, Bakü-Stepanakert-Nahçıvan doğal gaz boru hattı işgal edilen topraklarda kalmıştır.

Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerde 310'dan fazla sanayi müessesesi kalmıştır ki, bunlar Azerbaycan'da üretilen inşaat malzemelerinin %11'ini, ayakkabı üretiminin %11'ini, inek yağının %25'ini, şarabın %35'ini, ham ipek üretiminin %13.5'ini, mineral suların %15'ini teşkil etmekteydiler.

Azerbaycan'ın 2 milli parkı, 4 yasak bölgesi ve birçok tabii-tarihi abidesi işgal altındadır. İşgal altındaki milli parklar ve yasak bölgeler şunlardır:⁴⁴

1. Besitçay Milli Parkı: Esasen Zengilan bölgesinde, Besitçay etrafında yerleşen bu Milli Park'ta 1974'de kurulmuştur. 107 hektar sahaya sahip olan korulukta değerli ağaçlardan Kafkas velesi, Gürcistan palıtı, ardıç, iğde ve eski çağlara ait çeşitli çınarlar bulunmaktadır. Besitçay Milli Parkı'nda 4 metre çapında ve 50 metre yüksekliğinde ender çınar ağaçları bulunmaktadır. Bu çınarların bazılarının yaşları 1200-1500 yıldır.

2. Karagöl Milli Parkı: Bu Milli Park 1987'de kurulmuştur. Deniz seviyesinden 2568 metre yükseklikte 300 hektar alana sahiptir. Karagöl Korusu'nda 68 cins ve 27 çeşit flora ve 102 çeşit bitki bulunmaktadır. Milli Park'ta, ender bulunan ve tükenmekte olan bitki türlerinden "ezepçuk" ile kırmızı ilaç bitkisi olan "kaytarma" yetişmektedir.

3. Laçın Yasak Bölgesi: İşgal altında olan yasak bölgelerden biri 1961'de kurulmuş olan ve 21 bin hektar arazi kapsayan Laçın yasak bölgesidir. Yasak bölgenin hayvan âlemi Kafkas gonor ayısı, yaban domuzu, dağ keçisi, tavşan v.b. hayvanlardır.

4. Kubadlı Yasak Bölgesi: Bu bölge ceylan, yaban domuz, dağ keçisi, Kafkas gonor ayısı gibi hayvanların korunması ve sayılarının artırılması amacıyla 1969'da kurulmuştur.

5. Daşaltı Yasak Bölgesi: Şuşa ve Esgeran arazisinde ender doğal kompleksleri korumak amacıyla 1988'de kurulmuştur. Yaklaşık 450 hektar alanı kapsayan Daşaltı Yasak Bölgesi'nin tamamı yok edilmiştir.

6. Arazboyu Yasak Bölgesi: Ender tugay meşelerinin korunması ve üretilmesi amacıyla 1993'de kurulmuştur.

Bölge 2200 hektar araziye kapsamaktadır. İşgal altında olan büyük bir bölümü yok edilmekle karşı karşıyadır.

İşgal edilen arazi sanayi ve inşaat sektörü için önem taşıyan, taş, mermer v.b. çeşitli inşaat malzemeleri bakımından da zengindir. Bu zenginlikleri bünyesinde taşıyan yataklardan önemlileri ise Ağdam bölgesinde yer alan Çobandağ, Şahbulak, Boyehmedi ve Hankenti'nde yerleşen taş yatakları ve Horav'da yerleşen mermer yataklarıdır.

Ermeni işgali altında olan bölgelerde tedavi amaçlı da kullanılabilir 120 maden suyu kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynaklardan Kelbecer bölgesinde yer alan Yukarı ve Aşağı İstisu, Bağırşak, Keşdek; Laçın bölgesinde yer alan İlıksu, Minkend; Şuşa bölgesinde yer alan Turşçu, Sırlan en önemlileridir.

Savaş ve İşgalin Makro Ekonomik Etkileri

Kafkas'ın elverişli doğal imkânlarına sahip olan ve daha önce yoğun nüfusun yaşadığı bölgelerin işgali ve bölgede meskûn olan yaklaşık bir milyon insanın Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göçe mecbur kalması, ülke halkının sosyo-ekonomik durumunu oldukça ağırlaştırmıştır.⁴⁵ Bu etki makro ekonomik ve sektörel açıdan göstergelere aşağıdaki gibi yansımıştır:

Fiyatlar Genel Düzeyine Etkisi

Bağımsızlığın ilk yıllarında devlet bütçesinin büyük bir bölümünün savaş için harcanması, topraklarının %20'si işgal edilerek 1 milyondan fazla nüfusun göçmen durumuna düşmesi Azerbaycan ekonomisini darboğaza sürükleyen amillerin başında yer almıştır.⁴⁶ Ermenistan ile yaşanan

savaş, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle önemli iki petrol boru hattının kullanılmaması gibi politik ve askeri sorunlar ekonomik performansı olumsuz yönde etkilemiş, 1992-94 yılları arasında enflasyon 4 haneli rakamlara yükselmiştir.

Tablo-4: Savaş Yılları ve Sonrasında Azerbaycan'da Makroekonomik Göstergeler

Makroekonomik Göstergeler	1991	1992	1993	1994	1995	1996
GSMH (% değişim)	-7.8	-22.6	-23.1	-19.7	-11.8	1.3
Enflasyon Oranı	206.6	1012.3	1229.1	1763.5	511.8	19.9
Resmi İşsizlik Oranı	0.11	0.17	0.52	0.65	0.78	0.86
Bütçe Açığı (GSMH'nın %'si)	-	-	7.1	9.4	5.2	2.9
Döviz Kuru (dolar)	-	14.8	120	1433	4417	4295
Dış Ticaret Dengesi	239.7	544.1	95.8	-125.1	-30.4	-329.3

Kaynak: Azerbaycan Reçemlerde 2005, ARDSK Yayınları, Bakı, 2005.

Enflasyon oranı, IMF ile birlikte hazırlanan kalkınma programlarının ilki ile başlayan sıkı para politikası uygulamaları sonucu 1996'da %19.9'a, 1997'de 3.6'ya ve %1998'de %-0.8'e, 1999'da %-8.6'ya gerilemiştir.⁴⁷ Dolayısıyla hükümetin Ermenistan'la ateşkesin ardından uygulamaya koyduğu istikrar programı yüksek enflasyona son vermiştir.

İşgücü ve İstihdama Etkisi

Dağlık Karabağ savaşında 20 bin kişi ölmüş, 50 bin kişi ise yaralanmıştır. Savaşta 5 binden fazla insan da esir

olmuştur. 2008 yılı başı itibariyle esirlerin sayısı 4354 kişiye düşmüştür.⁴⁸

Ermenistan'ın savaşta esir aldığı Azerbaycan vatandaşlarını, işgal edilen arazilerde sakladığı ve onlara karşı gayri insani muamelelerde bulunduğu, organlarını sattığı hakkında bazı uluslararası kurumlar tarafından bilgi verilmektedir.

1988'den itibaren Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi sonucu, yaklaşık bir milyon Azerbaycan vatandaşı -nüfusun yaklaşık %12'si işgal edilen toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan 250 bini öz vatanlarından zorla kovulmuş, 760 bini ise işgal edilen topraklarından kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Yaklaşık 23 bin Ermeni ise kanuni olmayan yollarla işgal edilen topraklarda meskûnlaştırılmıştır.⁴⁹ İşgal edilen topraklardan bir milyon civarında insanın göçe mecbur olması, ülkede istihdam problemini artırıcı en önemli amil olmuştur.⁵⁰

Bütçeye Etkisi

Karabağ savaşının da etkisiyle 1991-94 yılları arasında kamu harcamalarının GSMH'ya oranı %55'e, kamu finansman açıklarının GSMH'ya oranı ise yaklaşık %10'lara kadar yükselmiştir. Savaş nedeniyle savunma harcamaları artan Azerbaycan devlet bütçesi 1993 yılından itibaren açık vermeye başlamıştır.

Üretime Etkisi

Karabağ savaşı başta olmak üzere, ülkede bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda yaşanan problemler nedeniyle milli gelirden ciddi bir gerileme olmuştur. Savaş, ülke sanayisi için gereken ara mallarının ithal yollarının kapanmasına da

neden olmuştur. Öyle ki, ekonomide sosyalist yapıdan liberal yapıya geçiş sürecini yaşamakta olan Azerbaycan, 1991-95 yılları arasında %60 oranında küçülme kaydetmiştir.

Çevreye Olumsuz Etkileri

Günlük yaklaşık 9 milyon kVt/saat enerji üreten Metsamor Atom Enerji Santrali'nin atıklarının depolanması için Azerbaycan'ın işgal edilen arazileri, radyoaktif atıkların çöplüğü olarak kullanılmaktadır.

Kür nehrinin Ermenistan tarafından sorumsuzca kirletilmesi ise, gerek Azerbaycan gerekse Hazar için acil olarak tedbir bekleyen bir problem olarak gözükmektedir.⁵¹ Ermenistan arazisinden başlayan çayların hemen hepsi Kür ve Aras nehirlerine oradan da Hazar'a dökülmektedir. Ermenistan arazisinden akan Okçu, Zengi, Aras, Ağstafa, ve diğer çay ve nehirler Azerbaycan'ın nehirlerini kirletmektedir. Gafan alüminyum -molibden yataklarından Bohçuçay'a akan zararlı çaylar, Ermenistan ve Azerbaycan için önemli zararlı ekonomik dışsallık kaynağı olmaktadır.

Savaş ve İşgalin Sektörel Etkileri

Savaş ve işgalin özellikle tarım, hayvancılık ve turizm sektörüne önemli etkileri olduğu görülmektedir.

Tarım ve Hayvancılık Sektörüne Etkisi

Azerbaycan'ın su ihtiyacının karşılanması bakımından önem taşıyan su kaynaklarının ve sulama sistemlerinin Ermenistan'ın işgali altındaki bölgelerde yer alması ülke açısından endişe vericidir. İşgal altındaki arazilerden başlayan sulama kanallarının kesintiye uğraması, Azerbaycan'ın

dağ eteklerinde yerleşen bölgelerinin tarım ve hayvancılık sektörüne ağır darbe vurmuştur. Örneğin, Terter, Ağdam, Berde ve Goranboy bölgelerinde 80 bin hektar araziye sulamada kullanılan Serseng barajından dağıtılan su kanallarının Ermeniler tarafından kesilmesi nedeniyle, söz konusu bölgelerde tarım sektöründe mahsul verimi önemli düzeyde düşmüştür.

Yukarı Karabağ'da yaz döneminde kullanılan yaylalar ile Aşağı (ova) Karabağ'da kış aylarında kullanılan yaylalar eski tarihlerden beri Azerbaycan Türklerinin bölgede hayvancılıkla uğraşmalarına önemli imkân vermektedir. Yukarı Karabağ yaylalarının Ermenistan tarafından işgali, asırlardan beri devam eden hayvancılık sistemini buzmuş, yaylalara götürülemeyen ve ova sıcağında kalan hayvanların çeşitli hastalıklara tutulmalarına ve onların verimliliğinin hızlı bir şekilde azalmasına neden olmuştur. Ayrıca her yıl yaz aylarında ova bölgelerin halkı, özellikle göçmenler, kadınlar ve çocuklar bu yaylalardan mahrum kaldıklarından, yani yaylalara gidemediklerinden, yazda ovanın sıcaklığıyla mücadele etmek durumunda kalmakta ve çeşitli hastalıklarla karşılaşmaktadırlar.⁵²

Azerbaycan'da su problemi büyük bir öneme sahiptir. Tarım sektöründe sulamanın gelişmesi, şehir ve diğer yerleşim alanlarında içme suyu sistemi kurulması ülke açısından zarurettir.

Azerbaycan'ın Küçük Kafkas'ta büyük miktarda yağış alan, sık nehir ve çay sistemine sahip olan ve şu an işgal altında olan bölgeler ülkenin su rezervleri içinde büyük öneme sahiptir. Bu dağlardan beslenen bütün nehir ve çaylar, özellikle Aras, Terter, Hekeri, Hançınçay, Köndelençay,

Ağstafaçay ve diğerleri ova bölgelere bol miktarda su taşı-maktadırlar. Nehir ve çayların taşıdığı sular ile suni göller teşkil edilmiş ve sulama kanalları çekilmiştir. Azerbaycan için büyük hayati öneme sahip olan bu ve diğer sulama sistemleri ve su kaynaklarının Ermenistan tarafından bloke edilmiş olması ülkeyi su ihtiyacını karşılama bakımından önemli zorluk ve tehlikelerle karşı karşıya koymuştur.⁵³

Turizm Sektörüne Etkisi

Azerbaycan'ın turizm açısından en elverişli bölgesi olan Karabağ'ın işgal altında olması, turizm sektörü açısından en önemli kayıpların başında gelmektedir.⁵⁴

Karabağ problemi nedeniyle Ermenistan ile olan uyumsuzluk, diğer ülke vatandaşları tarafından Azerbaycan'ın tehlikeli ve can güvenliği olmayan bir bölge gibi algılanmasında, dolayısıyla dış turizmin olumsuz şekilde etkilenmesinde en önemli nedendir.

Azerbaycan tarafından hazırlanan ve 2004-2008 yıllarını kapsayan Sosyo-Ekonomik Bölgesel Kalkınma Programı'nda tespit edilen bölgelerden ikisi Ermeni işgali altındadır. Program'da bu bölgeler Yukarı Karabağ ve Kelbecer-Laçın ekonomik bölgeleri olarak tanımlanmıştır. İşgalden kurtarıldıktan sonra özel bir program ile söz konusu iki ekonomik bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasının gerçekleştirileceği Program'da ifade edilmiştir.⁵⁵

Savaş ve İşgalin Uluslararası Ekonomik İlişkilere Etkisi

Ermenistan ile yapılan savaş sadece Azerbaycan'ın ekonomik dönüşüm sürecini etkilemekle kalmamış, söz konu-

su savaşın etkisinde şekillenen uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkiler de olumsuz şekilde etkilenmiştir. Örneğin; 1992 yılında ABD Kongresi, "Özgürlükleri Destekleme Yasası 907. Bölüm" adlı bir kararla Azerbaycan'ı Ermenistan'a ambargo uygulamak ve saldırı amaçlı güç kullanmakla suçlamış ve Azerbaycan'a ABD yardımı yapılmasını engellemiştir. Kongreye rağmen Clinton yönetimi Bölüm 907'yi kaldırmak için girişimlerde bulunmuş ve Ermenistan ve Azerbaycan arasında dengeli bir politika izlemiştir. Kongrenin tavrında Ermeni Lobisi'nin etkisiyle oluşan eksik ve yanlış bilgilendirme etkili olmuştur. ABD Kongresi 1997 ve 1998 yıllarında ise Bölüm 907'ye bazı istisnalar getirilmesini onaylamıştır.⁵⁶

Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığının devamı Kafkas bölgesinin Avrupa ile işbirliğini de olumsuz olarak önemli derecede etkilemektedir.⁵⁷

Uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerin aldığı mahiyet ülkedeki ekonomik dönüşüm süreci üzerinde etkili olmaktadır. Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı haklı davasında verdiği mücadelede de bu etki kendini göstermektedir.

Azerbaycan'ın batı yönünde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti ve oradan da Avrupa'ya giden karayolu sistemi Ermenistan tarafından abluka altına alınmıştır. Sonuçta Nahçıvan'da ağır sosyo-ekonomik şartların oluşmasına ve günümüzde de devam etmesine neden olmuştur. Aynı yönde ablukaya alınan Bakü-Culfa-İran demir yolu, inşası planlanan Kuzey-Güney küresel ulaşım güzergâhı da projesi için de zorluk teşkil etmektedir.⁵⁸ Bakü-Tiflis-Karadeniz yönünde faaliyet gösteren Avrasya ulaşım güzere-

gahı Ermenistan sınırlarının 25-30 kilometre yakınlarından geçmesi nedeniyle tehlike altında görülmektedir.

Yukarıdaki etkiler dikkate alındığında Karabağ problemi ve çözümünün Azerbaycan'ın bölgesel ve uluslararası ekonomik ilişkilerinde büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Elbette enerji rezervleri ile bölgede dikkatleri üzerinde toplayan Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasını darbeleme en azından geciktirme bakımından, Ermenistan ve Ermenistan'ın yürüttüğü politikaya destek veren ülkeler Karabağ sorununun çözümünü de istememektedirler. Aslında Azerbaycan'a karşı yürütülen bu politika nihayetinde tüm Kafkas bölgesini olumsuz şekilde etkilemektedir.⁵⁹

b. Savaş ve İşgalin Ermenistan Ekonomisine Etkileri

Coğrafi olarak denizlere açılımı olmayan; batısında Türkiye, doğusunda Azerbaycan, güneyinde İran ve kuzeyinde Gürcistan'la komşu olan Ermenistan, tam bir kara ülkesidir. Kısaca coğrafi açıdan "kapalı" bir ülke olarak tanımlanabilecek olan Ermenistan'ın, denize çıkışı olmadığı gibi denizlere ve önemli ticari merkezlere olan bağlantıları da güçlü değildir. Coğrafi konumu Ermenistan'ı Avrupa, Amerika ve Doğu Asya pazarlarından mahrum bırakmaktadır.

Karabağ işgali nedeniyle sınırlarının %85'i Azerbaycan ve Türkiye tarafından kapatılan Ermenistan ekonomisi, dünyaya çıkışını sadece İran ve Gürcistan üzerinden yapabilmektedir. 35 kilometrelik dar İran sınırı üzerinden yapılan ulaşım ise, sarp Zangezur dağları nedeniyle kışın sıkça kesintiye uğramaktadır. Ermenistan'ın Gürcistan üzerinden

Rusya pazarına bağlantısında ise Tiflis ve Moskova arasında zaman zaman yaşanan krizler nedeniyle kesilmeler olmaktadır.⁶⁰

Ülke, doğal kaynakları açısından kendi kendine yeterli bir potansiyele sahip olmadığından, bu konuda da komşusu olan devletlerin doğal kaynaklarına ve ulaşım ağlarına muhtaçtır.

Ermenistan'ı diğer eski SSCB ülkelerine ve İran'a bağlayan demir ve kara yollarının önemli bir kısmı, Sovyet döneminde diğer ülkelerden, özellikle de Azerbaycan'dan geçecek şekilde inşa edilmiştir. Bu nedenle bağımsızlıktan sonra uzun süre diğer ülkeler ile olan ulaşımında ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Başta Karabağ sorunu olmak üzere çeşitli nedenlerle söz konusu sıkıntılar bugün de sona ermiş değildir.

Karabağ'da takındığı işgal politikası ve 1988 yılı depreminin önemli etkileri sonucunda çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan topraklarını işgalle birlikte başlayan Ermenistan-Azerbaycan savaşı, bu konuya Türkiye'nin gösterdiği hassasiyetin yanı sıra Ermeniler tarafından Türkiye'ye yönelik düşmanca karalama kampanyaları ve Gürcistan'la yaşadığı sorunlar, İran dışında çevresinde dost bulamayan bir Ermenistan ortaya çıkarmıştır. Bu durumun en büyük yansıması ise ekonomide ortaya çıkmıştır. 1991-1993 arasında GSYİH'deki % 60'lık düşüş, Ermenistan sanayisini henüz 1990'ların başında çökme noktasına getirmiştir. 1994 yılında hiperenflasyonun yaşanması Ermenistan genelinde işsizlik ve fakirliği yaygınlaştırmıştır. 1994'te hiperenflasyon %5273 gibi bir rakamla rekor seviyeye ulaşmıştır.⁶¹

Ermenistan, 1995-2006 yılları arasında IMF sponsorluğunda uyguladığı ekonomik liberalleşme programı çerçevesinde enflasyonu düşürmeyi, para birimine istikrar sağlamayı ve çoğu küçük ve orta ölçekli olan işletmeleri özelleştirmeyi başarmıştır.

Yeni alışveriş merkezleri, eğlence mekânları, oteller ve restoranlarla donanan Ermenistan'ın başkentinde, son yıllarda gözle görülür bir ekonomik canlanma yaşanmaktadır. Ülkede inşaat, turizm ve mücevher işlemeciliği gibi alanlar da hareketlenmiştir. Ancak ağır sanayinin gelişmesi, iki sınır kapısına bağımlılık, diasporadan gelen kolay para büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Yatırımlara rağmen ülkedeki öncelikli ekonomik problemler; istihdam ve gelir dağılımındaki adaletsizliktir. Nitekim Dünya Bankası verilerine göre Ermenistan'ın nüfusunun yarısı, ülkede resmen belirlenmiş yoksulluk sınırının altında bulunmaktadır. Ülkede her dört kişiden biri ise Birleşmiş Milletler tarafından belirlenmiş mutlak yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır.⁶²

Rusya'nın sağladığı askeri ve ekonomik destek sayesinde⁶³, Ermenistan'ın yalnız Yukarı Karabağ'ı kontrol altına almakla kalmayıp, Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgal etmesinin Ermenistan ekonomisine etkileri aşağıda incelenecektir.

Ermenistan'ın Bölgedeki Büyük Projelerden Dışlanması

Yürüttüğü işgalci politika hem Ermenistan'ın Kafkas ekonomik ilişkilerinden dışlanmasını hem de batının bu bölgede reelleşmesine çalıştığı büyük hacimli projelerin

hayata geçirilmesini geciktirmiştir.⁶⁴ Bu gecikme başta Ermenistan olmak üzere bütün bölge ülkelerini olumsuz şekilde etkilemiştir.

İmzalanan anlaşmalar ile petrol ve doğal gazın dünya piyasalarına nakline ilişkin gerçekleştirilen güzergâhların tespitinde Ermenistan dışlanmıştır. Elbette Ermenistan'ın dışlanmasında Dağlık Karabağ sorunu önemli etken olmuştur.

Ermenistan, 1990'lı yıllarda, Azerbaycan'ın Hazar enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracında gündeme gelen Bakü-Ceyhan temel ihracat boru hattının kendi topraklarından geçmesini sağlayacak bir politika izlemeye çalışmıştır. Ancak bu konuda Azerbaycan hükümeti Türkiye ve Gürcistan temsilcileri ile masaya oturarak projenin büyük bir bölümü üzerinde anlaşmaya varmışlardı. Bakü-Ceyhan petrol boru hattı konusunda geç kaldığını anlayan Ermenistan hükümeti ABD Ermeni diasporasını devreye sokup çeşitli iddialar ileri sürerek ABD'yi etkilemeye çalışmıştır. Her ne kadar Enerji kaynaklarının nakline ilişkin planlanan boru hatlarının, yani Bakü-Ceyhan petrol botu hattı ve Bakü-Erzurum doğal gaz boru hattının kendi topraklarından geçmesi için, özellikle Avrupa ve Amerika'daki diasporasını harekete geçirerek çeşitli girişimlerde ve beyanlarda bulunsa da Azerbaycan'ın milli menfaatlerine uygun olmayan teklifler Ermenistan'ın lehine hiç bir sonuç vermemiştir. Örneğin, Azerbaycan petrolünün nakline ilişkin boru hattı projelerinin görüşüldüğü dönemde, başkanı Ermeni asıllı olan "Oil Capital Limited" şirketi, petrol boru hattının Bakü-Dağlık Karabağ-Ermenistan yolu ile Karadeniz'e ulaştırılmasına ilişkin finansmanı kendilerinin üst-

lenebileceklerini açıklamıştı. Temel ihracat boru hattı olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan'a karar verilmesi ile Ermenistan ekonomik açıdan önemli bir gelir kaynağına sahip olabileceği uluslararası enerji ulaşım hatlarının dışında kalmış oldu. Kazakistan petrolünün de BTC boru hattı ile nakledileceği dikkate alındığında, Ermenistan'ın hangi seviyede bir ekonomik imkândan mahrum kaldığı daha iyi anlaşılabilir olacaktır.⁶⁵ Bölgede gelişen siyasi ve ekonomik gelişmeler dikkate alındığında Ermenistan'ın Hazar Havzası enerji hatları politikasında başarılı olamadığı görülmektedir.

Kısaca Ermenistan, devam ettirdiği işgalci politika ile kendini bölgede gelişen ekonomik olayların, fırsatların ve enerji ulaşım hattı projelerinin dışında bırakırken (Hazar Havzası enerji kaynaklarının dünya piyasalarına taşınma projeleri), genellikle Rusya ağırlıklı bir ekonomik politika izlemeyi tercih etmiştir.

Ekonomide Dışa Bağımlılık

Zayıf ekonomi ve neden olduğu sosyal ve siyasal problemler Ermenistan'ın ve yöneticilerinin altından kalkamayacağı sorunlara neden olmaktadır. Bu durumda Ermenistan'ın dışa bağımlılığı daha da artmaktadır.

Ermeni ekonomisi, Ermenistan'a ihtiyacı olan ılımlı, barışçı ve istikrarlı dış politika izleyebilmesi için gerekli araçları sunmamaktadır. Kendisini "çaresiz" hisseden Ermenistan dış etkilere daha açık bir hale gelmekte, bu etkilerin Ermenistan'ı radikalleştirmesi sonucunda daha saldırgan bir politika takip etmektedir. Bu saldırganlık hem ekonominin iyileşmesini engellemekte, hem de jeopolitiğinin yarattığı sorunları daha da derinleştirmektedir.⁶⁶

Yapılan bazı araştırmalara göre, yoksulluk ve sosyal istikrarsızlık sebebiyle yaşanan göç sonucu, Ermenistan'ın nüfusu bağımsızlıktan sonra yaklaşık %50 azalmıştır. Ermenistan resmi rakamlarına göre, 1990–2001 yılları arasında 900 bin Ermeni, ekonomik nedenlerden dolayı Ermenistan'ı terk etmiştir. Ermenistan adeta hızla “insansız bir ülke” haline gelmiştir.⁶⁷ Ermeniler ülkelerinde yaşayamamakta, dünyanın dört bir yanına dağılmaya devam etmektedirler. Bu da Ermenistan'da istikrarı engellemekte, dış etkileri kolaylaştırmaktadır. Nüfus azalmasına rağmen kişi başına düşen milli gelirden olumlu anlamda önemli bir değişimin olmaması, yaşanan sıkıntıların bir diğer boyutunu da göstermektedir.

Göç nedeniyle kalifiye işgücünün sürekli kaybedilmesi, Ermenistan ekonomisini etkileyen önemli bir faktördür. Beyin göçünün ilk etkisi şüphesiz hizmet kalitesinin düşmesinde, hemen her sektörde ikinci-üçüncü sınıf hizmete razı olunmasında ortaya çıkmaktadır. Ermenistan artık her alanda daha az hizmet ile yetinmek zorundadır. Eğitimli gençler ve kalifiye kişiler geleceklerini Rusya, Avrupa ya da Kuzey Amerika'da görmeye devam etmektedirler. Hatta Türkiye'de çalışmak üzere ülkelerini terk edenlerin sayısı da azımsanmayacak düzeydedir.

Geçim sıkıntısı çeken halk, diğer ülkelerde yaşayan akrabaları ile çeşitli diaspora ve uluslararası hükümet dışı örgütlerin (NGO) gönderdiği yardımlarla hayatını sürdürmektedir. Ermenistan ekonomisinin gelir kaynağı Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya başta olmak üzere dünyanın dört bir yanında siyasi ve ekonomik olarak güçlü göçmen

toplulukları oluşturan dış-Ermenilerdir. Dışarıdaki Ermeni nüfusu, ülkedeki nüfusun yaklaşık iki katıdır. Ülke Merkez Bankası tarafından dışarıdaki Ermenilerin, ülke ekonomisindeki son gelişmenin en büyük kaynağını oluşturduğu açıklanmıştır. Ancak Erivan yönetiminin diasporadan aldığı maddi yardım, ekonomiye kalıcı çözüm sağlamamaktadır. Bazı Ermeni iktisatçılar tarafından da, dışarıdaki Ermenilerin gönderdiği paraların ülkenin kendi kaynaklarını değerlendirmesi ve üretimini yapmasını engellediği ve sürekli olarak dışa bağımlı kıldığı ifade edilmektedir.

Bölge dengelerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Ermeni yönetimi, ABD'den son on yılda 1.5 milyar dolar dış yardım, ülkede bulunan Rus üsleri dolayısıyla Moskova'dan askeri yardım, İran'dan da Azerbaycan'a karşı siyasi destek almıştır. Böylece Ermenistan ABD'nin maddi, Rusya'nın askeri, İran'ın da siyasi destek verdiği dünyadaki tek ülke olmuştur.⁶⁸ ABD dışında Dünya Bankası, IMF ve Japonya'nın da doğrudan Erivan yönetimine verdiği hibe yardımları, dış kaynaklar arasında dikkat çekmektedir.

Beyin göçünün de etkisiyle eski Sovyetler Birliği'nin, teknolojik konulardaki öncü konumuyla "silikon vadisi" sayılan Ermenistan'da, Sovyetler zamanında kurulmuş olan elektronik endüstrisi yok olma noktasına gelmiştir. Ülkede bir zamanlar mikroişlemci üreten bir fabrikanın gaz sobası üretmeye başladığı ifade edilmektedir. Son yıllarda ise bu sektörü canlandırmaya ilişkin çalışmalar yapılmaktadır. Altı büyük şirketin faaliyet gösterdiği yazılım mühendisliği alanında 8 bine yakın kişinin istihdam edildiği ifade edilmektedir.⁶⁹

Borcuna karşılık olarak Razdan Termik Santrali ve üç bilimsel araştırma enstitüsünü Rusya'ya devretmesi, ülkenin tek uluslararası havaalanı olan 'Zvartnots Havaalanı'nı Arjantin'e, Erivan Konyak Fabrikası'nı Fransa'ya, 'Armentel' telekomünikasyon tesislerini Yunanistan'a, Erivan'daki en önemli otelleri ABD'ye, altın üretim tesislerini Romanya'ya satması, ülke ekonomisinin genel durumu hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁷⁰

Enerjide Rusya'ya Bağımlılık

Eski Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan cumhuriyetlerin birbirine sıkı sıkıya bağlanmış merkezi ekonomik sisteminin dağılması sonucu bütün cumhuriyetlerin ekonomisi büyük bir çöküntü yaşamıştır. Bu durumdan en çok etkilenen cumhuriyetlerin başında enerji kaynaklarına sahip olmayan Ermenistan yer almıştır. Ermenistan, 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra çok ciddi ekonomik ve siyasi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Sovyetler Birliği döneminde enerji ihtiyacının tamamı merkezi yönetim tarafından sağlanan Ermenistan'da bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik sorunlar hat safhaya ulaşmıştır. Birçok sanayi merkezi ve fabrika kapanmıştır. Ülkede elektrik, petrol ve doğalgaz sıkıntısı yaşanması üzerine Ermenistan hükümeti enerji sorunlarını çözmek için politika belirlemeye başlamıştır. Kullanım süresini tamamlamakta olan Metsamor Nükleer Santrali'nin radyasyon sızıntısı tehlikesi nedeniyle ve özellikle Aralık-1988 depreminde ciddi zarar görmesi üzerine kapatılması konusu gündeme gelmiş ve Santral 1989'da kapatılmıştır. Eski teknoloji ile inşa edilmiş Metsamor Nükleer Santrali sadece Ermenistan'ın yanı sıra

bütün bölgenin ekolojik güvenliğini ciddi bir şekilde tehdit etmekte olması da kapatılmasında etken olmuştur.⁷¹

İhtiyaç duyduğu enerji kaynağına sahip en yakın komşusu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü bozarak Dağlık Karabağ'ı işgal etmesi nedeniyle Azerbaycan ile fiilen savaş durumunda olan ve bütün ekonomik ilişkilerini durduran Ermenistan, enerji sorununu çözmek için güney komşusu İran ve kuzeyde Rusya Federasyonu ile görüşmelere başlamıştır. Rusya ile enerji anlaşmalarının imzalanması sonucu Ermenistan petrol, doğal gaz ve nükleer santral yakıtı olan zenginleştirilmiş uranyumu almak için tamamen Rusya'ya bağımlı hale gelmiştir. Zira Rusya'ya enerji borçlarını zamanında ödeyemediği için taraflar arasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Rusya Ermenistan'a verdiği doğalgazı ve petrolü belirli aralıklarla durdurmuş veya azaltmıştır.⁷²

Ermenistan Rusya'nın yardımları ve desteği olmadan ister nükleer, ister termik, isterse de hidrolik enerji santrallerini çalıştırabilecek teknik donanıma sahip değildir. Siyasi ve askeri nedenlerden dolayı Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı, ekonomisinin de Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi Rusya'dan yönetilmesine yol açmaktadır. Özelleştirme programı çerçevesinde Ermenistan enerji santrallerinin %80'i Rus şirketlere ait olmuştur. Ermenistan bölgede ve dünyada yaşanan ekonomik gelişmelerin dışında kalmakta, sadece Rusya ile siyasi ve ekonomik işbirliğine önem vermektedir. Her ne kadar son yıllarda İran-Ermenistan, Türkmenistan-İran-Ermenistan doğalgaz boru hattı projeleri gündeme gelse de Ermenistan'ın uzun yıllar Rusya'nın ekonomik etki alanından çıkması mümkün gözükmemektedir.

Eski SSCB bölgesinde kapitalist ve bağımsız bir ekonomiye geçiş sürecinde diğer bütün ülkeler Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmaya çalışan bir politika takip ederken Ermenistan'da böyle bir gelişme olmamıştır. Bunun en önemli nedeni ise yine siyasi düşüncelerdir. Siyasi engellerden bir diğeri de Ermenistan'ın komşularıyla ilişkileri ve henüz bağımsızlığının ilk yıllarında sorunlarını askeri yollarla çözüme çabasıdır. Özellikle Karabağ sorunu, hem Ermenistan'ın ekonomik kaynaklarını azaltmıştır, hem de "sürekli savaş" ortamı ülkeye yabancı yatırım gelmesini engellemiştir. Diaspora Ermenileri dahi Ermenistan'a yatırım yapmaktan kaçınmaktadır.⁷³

Petrolde Rusya'ya Bağımlılık

Doğal zenginliklerden yoksun olan Ermenistan enerji üretiminde kullanılan petrol, doğalgaz ve taş kömür madenlerine de sahip değildir ve bu konuda bütünüyle Rusya'ya bağımlıdır. Ermenistan'da petrol rezervleri olmadığı gibi, petrol arıtma tesisleri ve petrol yan sanayisi de yoktur. Ermenistan'ın ihtiyacı olan petrol Gürcistan'ın Batum şehrinde bulunan petrol rafinesinden demiryolu ve tankerlerle taşınmaktadır.

Ermenistan hükümeti 1990'lı yıllardan sonra Hazar havzasında gelişen ekonomik kalkınmadan pay almak için her hangi olumlu bir adım atmamıştır. Ancak Ermenistan Dağlık Karabağ sorununu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözmek niyetinde olsaydı petrol ihtiyacının büyük bir kısmını Azerbaycan'dan karşılayabilir, Hazar Denizi'nden çıkarılan petrol ve doğalgazın Ermenistan üzerinden dünya pazarlarına taşınmasını sağlayabilir ve böy-

lece yaşadığı enerji sorununa uzun vadeli ve kalıcı bir çözüm getirebilirdi.

Doğal Gazda Rusya'ya Bağımlılık ve İran Bağlantısı

Ermenistan ve Türkmenistan arasında imzalanan doğal gaz anlaşması, 1995'e kadar her yıl yeniden otomatik olarak uzatılıyordu. Ancak 1995'de Türkmenistan ve Rusya arasında imzalanan anlaşmaya göre Türkmenistan'ın ihraç ettiği doğalgaz kontrolünün Turkmenrostransgaz'a (Türkmenistan-Rusya Trans Gaz Şirketi) verilmesi Ermenistan için yeni sorunlar ortaya çıkardı. Turkmenrostransgaz şirketi Türkmenistan'ın ürettiği doğal gazın tamamını alarak başka ülkelere satma yetkisini elinde bulundurmaktadır. Bu nedenle Ermenistan Turkmenrostransgaz'la yeni bir anlaşma imzalayarak Türkmenistan doğal gazını Rus şirketi aracılığıyla satın almaya başladı. Rusya'nın Gazprom şirketinin Ermenistan doğal gaz sisteminde büyük bir ağırlığı bulunmaktadır. Ermenistan doğal gaza olan ihtiyacını, hisse senetlerinin %45'i Ermenistan'a, %45'i Rusya'nın Gazprom şirketine, %10'u da Itera şirketine ait olan ve Rusya ile ortaklaşa kurdukları Armrosgazprom (Ermenistan-Rusya Doğalgaz Şirketi) tarafından karşılamaktadır.⁷⁴

Enerji ihtiyacının büyük bölümünü Rusya'dan sağlayan Ermenistan, İran'dan da doğal gaz alımına ilişkin adım atmıştır. İran ve Ermenistan arasında, 1992 yılında doğal gaz boru hattının inşası için bir anlaşma imzalanmıştır. Hattın inşasına ise 2004'te başlanabilmıştır. İran ilk aşamada, Ermenistan'a yılda 400 milyon metreküp doğalgaz ihraç edebilecektir. Boru hattının tamamlanarak Erivan'a kadar uzandığında, ihraç hacmi 2.5 milyar metreküpe

çıkabilecektir. Ermenistan'ın söz konusu boru hattından 20 yıl boyunca 36 milyar metreküp doğalgaz alması hedeflenmiştir. Hattın toplam uzunluğu, 40 kilometresi Ermenistan sınırlarında olmak üzere, 141 kilometredir. Finansmanının tümü İran tarafından karşılanacak olan hattın toplam değeri 220-250 milyon dolar arasındadır. Ermenistan'ın 9200 km'lik doğal gaz hattının %60'ının yararsız olması nedeniyle, İran bu hattın onarımını da finanse edecektir. İran ve Ermenistan arasında yapılan anlaşmaya göre, Ermenistan ithal ettiği her 1 metreküp doğal gaz için İran'a 3 kVt/saat elektrik verecektir. Hattın 2008 yılı sonuna kadar tamamlanması planlanmıştır.

Metsamor Nükleer Enerji Santrali ve Zararlı Ekonomik Dışsallıkları

1977'de inşası tamamlanan Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Enerji Santrali Erivan'dan 40, Türkiye sınırından ise 16 kilometre uzaklıkta yerleşmektedir. Aralık-1988 depreminden sonra Santral'in kapatılması nedeniyle Ermenistan'da ciddi enerji sıkıntısı yaşanmaya başladı. Rusya ile yapılan görüşmeler sonucu, Nükleer Santralin yeniden üretime başlayarak 2015'e kadar kesintisiz faaliyetine devam edebilmesi için gerekli olan zenginleştirilmiş uranyumun Ermenistan'a verilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Ancak Avrupa Birliği, Uluslararası Atom Enerji Ajansı ve bölge devletleri santralin bölge için büyük tehlike oluşturduğu gerekçesiyle bu anlaşmaya itiraz etmiştir. ABD'nin Ermenistan Büyükelçiliği de santralin çevre için tehlikeli olduğunu vurgulayan bir açıklamada bulunmuştur.⁷⁵ Buna karşılık Ermenistan, Santral'in Avrupa standartlarına göre donatılmasının mümkün olmadığını ve ülkenin elektrik

enerjisi ihtiyacını karşılayabilmesi için alternatif bir kaynağa sahip olmadığını ileri sürmüştür. Hisse senetlerinin %27'sini Rusya'nın kontrol ettiği Metsamor Nükleer Enerji Santrali, Ermenistan'ın toplam elektrik üretiminin yaklaşık % 40'ını karşılamaktadır.⁷⁶

Santral'de herhangi bir kazanın baş vermesi durumunda en fazla zarar görecektik ülkelerin başında Türkiye, İran ve Azerbaycan gelmektedir. Çünkü santral Türkiye sınırına çok yakın olan Høktamberyan şehrinde inşa edilmiştir.

Öte yandan reaktörün soğutulmasında kullanılan atık su ise Aras nehrine dökülmekte ve nehir Azerbaycan sınırlarını aşmış Kür nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Çevreye öngörülen miktardan daha fazla kimyasal madde yayması nedeniyle Santral bulunduğu ülke ve sınır ülkeler için ciddi bir sorun oluşturmaktadır.

2001 sonlarında Ermenistan hükümeti nükleer reaktörlerin bakımı nedeniyle geçici olarak santrali durdurdu. Nükleer enerji santrali yeniden kullanılmaya başlandıktan sonra Azerbaycan ve başka ülkelerin basın-yayın organlarında nükleer atıkların Ermenistan'ın işgal ettiği Dağlık Karabağ bölgesinde gömüldüğü ve burada bir nükleer atık mezarlığı oluştuğu konusunda haberler yayınlanmaya başladı. Azerbaycan Bilimler Akademisi Radyasyon Araştırmaları Merkezi tarafından Ermenistan'ın sadece kendine ait olan değil, aynı zamanda yabancı ülkelere aldığı nükleer atıkları da Dağlık Karabağ'da gömdüğünü ve yapılan ölçümlerde Karabağ'da radyasyon ölçümlerinin normalin çok üstünde olduğu bildirildi.⁷⁷ Ermenistan, Metsamor Nükleer Enerji Santrali sadece elektrik üretimi için kullanmamakta aynı zamanda nükleer silah teknolojileri konusunda çalış-

malar yaptığına dair iddialar da bulunmaktadır. İran da bu konuda Ermenistan'a destek vermekte ve bazı teknik konularda yardım etmektedir. ABD'nin Ermenistan'ın İran'la nükleer silah teknolojisi ticareti yaptığını belirlediği şirketlere karşı ambargo uygulaması bu iddiaları doğrular niteliktedir.⁷⁸

Ermenistan'ın bütün karşı açıklamalarına rağmen Metsamor Nükleer Enerji Santrali bölge ülkeleri için ciddi tehlike oluşturmaktadır. Ermenistan hükümeti mali yetersizlikler nedeniyle santralin bakım ve onarım işlerini zamanında yapamamakta ayrıca beklenmedik bir kazanın sonuçlarını giderebilecek güçten da yoksun bulunmaktadır.

Ermenistan enerjiye olan ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanım süresini doldurmuş olan Metsamor Nükleer Enerji Santrali'ni yeniden kullanıma açması ile kendisini ve komşu ülkeleri ciddi ekolojik tehlikelerle karşı-karşıya bırakmıştır. Zira eski Sovyet teknolojisi ile inşa edilmiş bu santralin teknik özellikleri her hangi bir kaza sırasında yetersiz kalacaktır. Özellikle Çernobil kazasından sonra birçok ülke bu enerji üretim teknolojisinden vazgeçtiği halde Ermenistan halen "İkinci Çernobil" riskini taşımaya devam etmektedir. Avrupa Birliği'nin Metsamor Nükleer Enerji Santrali'ni kapatması talebini Ermenistan hükümeti kesinlikle kabul etmemektedir.

Dolayısıyla Ermenistan'ın komşu devletlere ekolojik bakımdan verdiği zarar Metsamor Nükleer Enerji Santrali'nin faaliyetleri ile de ilgilidir. Avrupa Birliği'nin bütün çabalarına rağmen, "İkinci Çernobil" tehlikesine neden olabilecek bu santralin kapatılması doğrultusunda herhangi bir adım ise atılmamaktadır.⁷⁹

Ermenistan'ın İşgal Edilen Bölgelerdeki Üretim Faaliyetleri

İşgal edilen Karabağ'da Ermenistan'ın kontrolü altında, bazı yerli ve yabancı şirketler tarafından çeşitli üretim faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. İşgal edilen bölgede üretim faaliyeti yapan firmalar daha çok Ermenistan dışında yaşayan Ermenilere aittir. Sadece 2001-2003 yıllarında Karabağ ekonomisinin yeniden yapılandırılması amacıyla 35 milyon dolar sermaye yatırılmıştır. Sonraki yıllarda da yatırımlar devam etmektedir.

Kelbecer ve Zengilan arazilerinde yer alan altın yatakları Ermeniler tarafından sağlıklı bir şekilde kullanılmaktadır. Bu yatakların hammaddesi Ermenistan'daki Ararat altın fabrikasına taşınmaktadır. Bu hammadde külçe haline getirilerek Rusya ve diğer devletlere satılmaktadır. Ermenistan'ın altın madeninden elde ettiği gelirinin Ermenistan bütçesinin yaklaşık %51'ini teşkil ettiği ifade edilmektedir.⁸⁰

Kanada'nın First Dynasty Mines (FDM) şirketi işgal edilen Azerbaycan arazisinde yerleşen Kelbecer'in "Söyüdlü" altın yatağının üretimini gerçekleştirmektedir. Altın rezervlerinin yaklaşık 40 ton olduğu hesaplanan Söyüdlü yatağından FDM şirketi 2003'de 2 ton, 2004'te 2.5 ton, 2005'de 3 ton, 2006 da ise 5 tondan fazla altın üretmiştir. Cari fiyatlarla hesaplandığında Azerbaycan yaklaşık 600 milyon dolar zarara uğramaktadır.⁸¹

"Max Wood" şirketi tarafından 2001'den itibaren Karabağ arazisinden 10 binden fazla ceviz ağacı ihraç edilmek üzere kesilmiştir. "Base Metals" şirketi ise Ağdere bölgesi arazisinde altın ve bakır üretim faaliyeti yürütmektedir.

Azerbaycan'ın işgal edilen arazilerinde kesilen ağaçlar ile yaklaşık 35 milyar dolar ülke zarara uğramıştır. İşgal edilen bölgede 7 ağaç fabrikasının faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir.

Ermeniler tarafından işgal edilen arazilerde narkotik bitkiler yetiştirilmekte ve ürünler gizli yollarla İran, Rusya ve diğer ülkelere taşınmaktadır. Fuzuli bölgesindeki Horadiz kasabasından Ordubad bölgesine kadar uzanan 128 km mesafelik Azerbaycan'ın devlet sınırlarına Ermeniler nezaret ettiğinden dolayı narkotik maddelerin mübadelesi, kaçakçılık ve yerüstü servetlerin İran'a taşınması daha da artmıştır.⁸² İşgal edilen arazilerde Ermeniler uluslararası kurumların denetiminden uzak bir şekilde Ermenilerin narkotik maddelerin üretimi ve satışının yapıldığına dair bilgilere, ABD'nin narkotik maddeler ile ilgili hazırladığı raporlarda da yer verilmiştir. Narkotik üretim ve satışından elde edilen gelirler ise bölgedeki silahlanma için kullanılmaktadır.

Sınır Kapılarının Kapalı Olmasının Ermenistan Ekonomisine Etkileri

Karabağ'ı işgali Ermenistan'ı, hem Azerbaycan ile hem de Azerbaycan'ın stratejik müttefiki olan Türkiye ile ekonomik ilişkilerden mahrum bırakmıştır. Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile olan ekonomik ilişkilerini kesmeleri ekonomik sorunlarının ağırlaşmasına neden olmuştur. Rekabet gücü yüksek pazarlara coğrafi açıdan uzak olan Ermenistan, Azerbaycan'ın tutumu nedeniyle özellikle enerji alanında daha 'riskli' kaynaklara yönelirken, Türkiye'nin tavrı sonucunda da daha az kaliteli ithal mallarını

daha pahalıya almak zorunda kalmaktadır.⁸³ İthalattaki sıkıntılar ve dış ticaretin bölge ülkeleri ile gelişmemesi nedeniyle iç piyasada da istenen gelişme ve genişleme yaşanmamaktadır.

Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan kapıları kapalıdır. Bu ülkeler ile yapılan ticaret "dolaylı" yollardan yapılmaktadır. İran ve Gürcistan sınır kapıları açık olmakla birlikte bu iki ülkenin derin ve güçlü ekonomilere sahip olmaması ve Ermenistan ekonomisi ile entegre olmada gösterdikleri başarısızlık Ermenistan'ı adeta bir "kapalı ekonomi" haline getirmektedir.⁸⁴

Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) verilerine göre, Türkiye-Azerbaycan ambargosu Ermenistan ekonomisine yıllık 570-720 milyon dolarlık bir maliyet yüklemektedir. Yine ANCA'ya göre sınır kapılarının açılması durumunda Ermenistan'ın ulaşım masrafları %30-50 azalacak, ihracatı ikiye katlanacak, Gayri Safi Millî Hasılası (GSMH) %30-38 artacaktır. Dünya Bankası verilerine göre ise, sınır kapılarının açılması halinde Ermenistan'ın ulaşım tasarrufu 6.4-8.4 milyon dolar, enerji tasarrufu 45 milyon dolar olacak ve ihracatında 268.9-342.4 milyon dolar artış olacaktır. Böylece, sınır kapılarının açılmasının Ermenistan'a toplam faydası 320.3-395.8 milyon doları bulacaktır.⁸⁵

Sınır kapılarının açılması durumunda Ermenistan'ın Türkiye üzerinden Karadeniz'e, Akdeniz'e, Avrupa'ya ve tüm dünyaya açılmış olacağı şeklinde değerlendirmeler de yapılmaktadır. Böylece kapalı-ülke olmaktan kurtulacaktır. Ermenistan'ı Batı'ya entegre edecek en kısa yol Türkiye'dir. Ermenistan için ihracat-ulaşım ve Türkiye'deki limanları ve

karayollarını kullanımı açısından büyük avantaj elde edecektir. Ermenistan'ın Batı ile bütünleşebilmesi ve küreselleşen dünyada yer alması, Türkiye ile normal ilişkiler kurmasıyla mümkün olabilecektir.⁸⁶

Ermenistan ekonomisindeki nispi geriliğin ve sorunların en önemli etkeni, Türkiye kapısının kapalı olması nedeniyle, Ermenistan'ın dış dünya ile olan ticari ilişkilerini sürekli olarak dolaylı yollardan yapmasıdır. Rusya ile ilişkiler Ermenistan'ın aleyhine işlemektedir. Pahalı ve kalitesiz Rus malları birçok sektörde zaruretten alınmaktadır. Türk ve diğer ülkelerin malları ise hava yolu sayılmaz ise Gürcistan ve İran üzerinden, oldukça uzun ve masraflı bir taşıma ile ülkeye ulaşabilmektedir. Üstelik gelen mallar yatırım malından çok tüketim malıdır. Diğer bir deyişle "kapıların kapalı" olması nedeniyle sadece ürünlerin fiyatları artmamakta, Ermenistan'a yatırım mallarının girişi ve ürün olarak dışa çıkışı da engellenmektedir.⁸⁷

Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek Ermenistan'ın politik ve ekonomik çıkarlarının gereğidir. Türkiye, Ermenistan'ın Batıya açılan kapısıdır. Kara sınırının açılmasından en fazla faydalanan olan Ermenistan'dır.

Sınır kapısının açılmasına en çok ihtiyaç duyan Ermenistan olmasına karşın, sorunun önündeki en önemli engel de ne yazık ki yine Ermenistan'ın saldırgan ve uzlaşmaz tutumudur.

Yabancı Yatırımlara Etkisi

Başta Karabağ savaşı olmak üzere bölgedeki gelişmeler, yabancı yatırımcının Ermenistan'a olan güvenini sarsmış ve dış yatırımların Ermenistan'a girmesini engellemiştir.

Günümüzde de Karabağ sorununun varlığı, yabancı yatırımcı açısından Ermenistan'ı olumsuz yönde etkilemektedir. Bölgede sıcak çatışma olma ihtimali, yabancı yatırımcıyı ülkede yatırım yapma düşüncesinden vazgeçirmektedir.

Karabağ sorununa bağlı olarak Türkiye sınırının kapalı olması da yabancı yatırımlar açısından Ermenistan'ı olumsuz olarak etkilemektedir. Ekonomik açıdan bakıldığında sınırların açılması ile Türk ve diğer yabancı yatırımcılar ülkeye yönelebilecektir. Hatta Ermenistan'a yatırım yapmakta isteksiz davranan Ermeni diasporası dahi gerilimin azalması ve Ermenistan'ın daha ucuz, kısa ve etkili bir dünyaya çıkış kapısı bulmasıyla birlikte Ermenistan'a olan yatırımlarını artıracaktır. Daha çok yardım şeklinde gerçekleşen destek, ekonomik yatırımlara dönüşecek ve çok daha kalıcı bir hal alacaktır.⁸⁸

Ermenistan'ın uzlaşmacı tavırla Türkiye'ye yaklaşması, özellikle Türk yatırımcılarının da Ermenistan'da yatırıma yönelik güvenini artıracak ve bu güven Ermenistan'ın kapalı olan fabrikalarının Türk yatırımcılar tarafından açılmasını sağlayacak ve yeni yatırımları teşvik edecektir. Böyle bir gelişme ülkedeki işsizliği azaltacak, göçü de durduracaktır.

c. Savaş ve İşgalin Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye, 16 Aralık 1991'de, SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan tüm cumhuriyetlerle birlikte Ermenistan'ı da tanıma kararını alarak ABD'den iki gün önce Ermenistan'ı tanıyan ilk ülke olmuştur. Ermenistan'ın, Azerbaycan'a yö-

nelik işgalci politikasının yanı sıra, henüz bağımsızlık mücadelesi sırasında Türkiye'ye karşı açıkça saldırgan bir tavır içerisinde girmesine rağmen, Türkiye, Eylül-1991'de incelemelerde bulunmak üzere Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine heyetler yollarken, Ermenistan'ı ihmal etmemiştir. Hatta Karadeniz'e kıyası olmamasına rağmen 1993 yılında Ermenistan, Türkiye tarafından Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak davet edilmiştir. Bu dönemde enerji sıkıntısı çeken Ermenistan'ın ihtiyacını kendi elektrik ağından gideren Türkiye, Ermenistan Cumhuriyeti'nin sergilediği olumsuz tavırlara rağmen sınır ticaretinin başlatılmasını ve karayolunun açılmasını gündemine almıştır. Öyle ki, Ermenistan'ın Karabağ'a yönelik işgal süreci içerisinde Türkiye, kendi iç kamuoyundaki yoğun olumsuz tepkilere karşı, Ermenistan'a 100 bin ton buğday yardımının ve gıda maddesi yardımının geçişine izin vermiştir. Gösterilen iyi niyetli yaklaşıma rağmen, Türkiye'nin gündeme getirdiği, işgal edilen Azerbaycan topraklarından çıkılması, sözde soykırım iddialarından vazgeçilmesi, Gürcistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'yle olduğu gibi sınır antlaşmasının yenilenmesi taleplerine Ermenistan olumsuz tavır sergilemiştir.⁸⁹

Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kurulmasının önünde üç temel engel bulunmaktadır. Bunlar: Ermenistan yönetiminin sözde soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınması için gösterdiği çaba, Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde ifadesini bulan ve bir kısım Türkiye topraklarını Batı Ermenistan olarak gösteren, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve Türkiye-Ermenistan sınırının Ermenistan tarafından tanınmaması

anlamını taşıyan ifadeler ve Dağlık Karabağ sorunudur.⁹⁰ Bu engellerden soykırım tartışmaları Türkiye için önemlidir, fakat Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ve ekonomik ilişki kurmasını engelleyen en önemli konunun Karabağ'ın işgali olduğu görülecektir.⁹¹ Ermenistan'ın Rusya'nın desteğiyle sınırları silah zoruyla değiştirmeye çalışması sadece Azerbaycan'ı değil, Türkiye'yi de tehdit etmiştir.⁹²

Sınır Kapılarının Kapalı Olmasının Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye'nin, yukarıda ifade edildiği gibi, bütün gücüyle pozitif yaklaşım sergilemesine rağmen, Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sinin Ermeniler tarafından işgal edilmesi üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan ilişkilerini kesmiş ve kara sınırlarını kapatmıştır.

Türkiye'nin sınır kapısını kapatması belli ilkeler doğrultusunda olmuştur. AB'nin ve diğer uluslararası örgüt ve kurumların da teyit ettiği üzere Ermenistan, Karabağ'da ve Azerbaycan'ın diğer bir kısım topraklarında işgalci konumdadır.⁹³

Sınır kapılarını kapatması Türkiye'ye ekonomik açıdan olumsuz etkide bulunmaktadır. Ancak Türkiye'nin Ermenistan'a karşı sınır kapılarını kapalı tutarak çok büyük bir bedel ödemediği söylenemez. Zaman zaman Türkiye'nin Ermenistan sınır kapılarının kapalı olmasının ülkenin doğu bölgesinin ekonomisine büyük zarar verdiği ve bölgenin kalkınma düzeyinin düşük olmasında en önemli amil olduğu iddia edilmektedir. Her ne kadar sınır kapılarının kapalı olması ülke ekonomisine olumsuz etkide bulursa da, doğu bölgesi ile ilgili iddia doğru değildir.

Doğu'da Gürcistan, Nahçıvan ve İran sınırları açıktır ve bu sınırların bölgede sağlayamadığı ekonomik gelişmeyi Ermenistan kapısının sağlaması imkânsızdır. Türkiye ile ilişkileri çok iyi olan ve nüfusu Ermenistan'ın iki katından fazla olan Azerbaycan ve yine nüfusu Ermenistan'ın yaklaşık iki katı olan Gürcistan ile olan ticaret hacimleri dikkate alındığında, Ermenistan'ın bölgede Türkiye için birinci derecede dikkate değer pazar ve ekonomik ortak olmadığı anlaşılacaktır.⁹⁴ Bölgede Gürcistan, Azerbaycan ve İran kapıları açık olmasına rağmen bu ülkeler ile yapılan sınır ticareti oldukça düşük bir düzeydedir. Ermenistan'ın 2.5 milyon civarındaki nüfusuyla bölgenin en küçük devleti olduğu düşünülecek olursa, bölgenin büyük ülkeleri ile sağlanamayan ticaret hacminin Ermenistan ile gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, Ermenistan sınır kapılarının açılmasının Kars, Ardahan, Iğdır, Ağrı ve Erzurum gibi Türkiye'nin doğu illerini kalkındıracağı ile ilgili görüşler doğru olmadığı gibi abartı ve manipülasyondan ibarettir.

Ayrıca sınırların kapalı olmasına rağmen Türkiye ile Ermenistan arasında, başta Gürcistan olmak üzere, diğer komşu ülkeler vasıtasıyla, yani dolaylı yollardan da olsa ticaret mevcuttur. Türk ve Ermeni işadamları tarafından kurulan 20 civarında ortak firma faaliyettedir. Resmî olmayan verilere göre, 1997'de 30 milyon dolar olan iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin son yıllarda 100 ile 200 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁹⁵ Türkiye ile Ermenistan arasında hem Gürcistan yoluyla hem de İran yoluyla yapılan bir ticaret vardır. Yani Ermenistan, Türkiye'den ihtiyaç duyduğu ürünleri Gürcistan ve İran üzerinden temin etmektedir. Dolaylı ticaretin maliyetleri

arttırdığı doğrudur, fakat bu artış bazı iddialarda dile getirildiği gibi çok yüksek düzeyde değildir. Türk işadamları diğer ülkeler üzerinden mallarını doğrudan Ermenistan'a gönderebilmektedirler. Üstelik maliyetlerdeki artışı temelde Ermenistanlı alıcılar karşılamaktadır. Sınır kapılarının açık olması durumunda fiyatlarda meydana gelecek düşme, Türk mallarına olan toplam talebi ciddi oranda artırmayacaktır.⁹⁶

İran ve Gürcistan üzerinden gerçekleşen Türkiye kaynaklı ihracatın Ermenistan'ın toplam ithalatının yüzde 10'unu aştığı tahmin edilmektedir. Ermenistan'ın toplam ithalatı dikkate alındığında sınırın tamamen açılması halinde bu rakamın iddia edildiği oranda artmayacağı açıktır. Gürcistan'ın bu bölgesinde Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı ve bu bölgeden Ermenistan'a geçişin çok kolay olduğu dikkate alınır bu sınır kapısı ile Türkiye adeta Ermenistan'a bir sınır açmaktadır.⁹⁷ Dolayısıyla Ermenistan sınır kapıları açıldığında iki ülke arasındaki ticaret hacminin birkaç kat artması ve böylece Türkiye'nin doğu bölgesinin kalkınmasına ivme sağlaması mümkün değildir.

Her şeye rağmen Türkiye, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmenin yollarını aramaya devam etmiştir ve etmektedir. Örneğin, Türkiye 1995 yılında ilişkileri yumuşatma amacıyla İstanbul-Erivan arasındaki uçak seferlerine imkân veren ve H-50 olarak isimlendirilen hava koridorunun açılmasına izin vermiştir. Ancak işgal edilen Azerbaycan topraklarından çekilme konusunda hiçbir olumlu adım atılmayınca Türkiye'nin de tutumunda önemli herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁹⁸

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgalinin devam etmesiyle güdülen amaçlar arasında elbette Türkiye'nin Kafkas ve Orta Asya'da ekonomik ve stratejik açıdan etkin olmasının istenmemesi de yer almaktadır.⁹⁹

Türkiye'nin Ermenistan'dan Talepleri

Ermenistan'ın, işgalci ve saldırgan dış politikası, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıma konusunda izlediği güven vermez tutumu ve yaklaşık bir asır önce olduğunu iddia ettiği olayları "soykırım" olarak nitelendirme konusundaki ısrarı Türkiye ile olan ilişkilerini siyasi olduğu kadar ekonomik olarak da geliştirmesine engel olmuştur. Bu konuda Türkiye'nin Ermenistan'dan talepleri çok açıktır.¹⁰⁰

1. Ermenistan sınırları silah zoruyla değiştirme düşüncesinden ve işgalci politikasından vazgeçmelidir. İşgal ettiği Karabağ ve çevresindeki topraklardan geri çekilerek Azerbaycan'a bırakmalı ve Azerbaycan-Nahçıvan koridorunu açmalıdır.
2. Ermenistan, Türkiye'nin uluslararası antlaşmalar ile çizilmiş olan sınırlarını tanıdığını resmen açıklamalı ve kanuni düzenlemelerinde ya da resmi açıklamalarında bu konuda soru işaretleri uyandıracak yaklaşımlardan kaçınmalıdır.
3. 1915 yılında olan karşılıklı kayıpları, "Sözde Ermeni Soykırımı" iddiaları şeklinde siyasi ilişkilere alet etmemelidir. Türkiye'ye yönelik sözde "soykırım" iddialarından, tazminat ve toprak taleplerinden vazgeçmelidir. Diğer ülkeleri ikili ilişkilere katarak Türkiye'ye uluslararası arenada zarar vermekten vazgeçmelidir.

4. Ermenistan Parlamentosu'nun 23 Ağustos 1990'da kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11.inci maddesinde, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi için "Batı Ermenistan" ifadesine yer verilmiş, aynı zamanda sözde "Ermeni Soykırımı"nın uluslararası alanda tanınması çabaları vurgulanmıştır. Söz konusu ifadelerin Bağımsızlık Bildirgesi'nden çıkartılması gerekmektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Türkiye'nin sınırı açmama kararına sadece "ekonomik kar veya zarar" açısından bakmak yanlıştır. Türkiye'nin bu kararındaki ısrarının temel nedeni siyasidir ve bunu ekonomik mülahazalardan ayırmak da mümkün değildir.¹⁰¹

SONUÇ

Batı, doğu ve güney istikametindeki uluslararası öneme sahip yolların kavşağında yerleşen ve üç deniz arasında stratejik bir öneme sahip olan Kafkas-Hazar bölgesi bu özelliklerinin yanı sıra önemli petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması nedeniyle, geçmişte olduğu gibi, çağdaş dünyanın da güçlü devletlerinin çatışma merkezlerinden biridir. Bölgeyi önemli ve vazgeçilmez yapan unsurlar öncelikle; jeopolitik konumu ve önemi, tarihî, coğrafi, sahip olduğu enerji kaynakları ve yeraltı zenginlikleri, çok kültürlülüğü, etnik ve dil çeşitliliğidir. Hazar Havzası ve Orta Asya'nın kavşak noktasında olan Azerbaycan ise, konumu itibarıyla bölgedeki en önemli ülkedir. Bölgedeki çatışma noktalarından en önemlisi ise Karabağ'dır. Karabağ sorunu başta olmak üzere bölgedeki problemlerin temelinde, bölgenin stratejik öneme sahip zengin petrol ve doğal gaz rezervleri ve söz konusu enerji rezervlerinin dünya piyasa-

larına ihracı ile ilgili güzergâhların tespiti yatmaktadır. Elbette sorun bünyesinde Rusya'nın bölgede varlığını ve etkinliğini devam ettirme mücadelesini de kapsamaktadır.

Karabağ sorunu siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı işgal sonrasında geçen süre içerisinde, devamlı gündemde olmakla birlikte henüz çözüme kavuşturulamamıştır.

Ermenistan bağımsızlığını kazandığı günden itibaren, Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ Bölgesi'ni ve civarındaki şehirleri işgali ile birlikte, Kafkasya'daki bölgesel istikrar-sızlığın bir parçası olmuştur. Rusya'nın askeri imkânlarından önemli derecede faydalanan Ermenistan, sadece bölge ülkeleri için değil, bütün Doğu-Batı küresel ilişkileri için tehlike kaynağı olmaya devam etmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu ve sorunun çözüme kavuşturulmaması, bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasına, bölgesel ekonomik entegrasyon ve bölge ülkelerinin dünya ekonomisine entegrasyon sürecine olumsuz etkide bulunmaktadır. Anlaşmazlığın devamı Kafkas bölgesinin Avrupa ile işbirliğini de önemli derecede ve olumsuz olarak etkilemektedir. Öte yandan Batı dünyası, Karabağ sorununda çifte standart uygulamaktadır. Zira Karabağ işgali sonrasında Batı, Ermenistan'ı ödüllendirici, Azerbaycan'ı ise cezalandırıcı tavır takınmıştır. Uzun yıllar Azerbaycan ABD'ce "işgalci" muamelesi görmüş, Ermenistan ise kişi başına en çok yardımı alan ülke olmuştur.

Kısaca Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, Güney Kafkasya'da ekonomik gelişmenin, bölgesel ve uluslararası ekonomik işbirliğinin ve siyasi istikrarın önündeki en önemli engel olmuştur.

Karabağ'ın işgali, genel olarak değerlendirildiğinde; yeniden yapılanma, dünya piyasaları ile entegre olma, yabancı yatırımları ülkeye çekme gibi ekonomik hedefler bakımından Ermenistan için de iyi bir netice vermemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali, dolayısıyla sınırları kapalı kaldığı sürece ekonomik açıdan söz konusu hedeflerine ulaşması imkânsız gözükmektedir. Mevcut durum, aynı zamanda Ermenistan'da karaborsa ve kaçakçılık temelli bir ekonomi ve mafya ağı kuran ticaret baronları denilen bir zümrenin oluşmasına da yol açmıştır.

Ermenistan, Güney Kafkasya'nın ekonomik bütünleşmesinden daha çok etnik sorunların alevlenmesine ve komşu ülkelerin topraklarına karşı (Azerbaycan'da Dağlık Karabağ, Gürcistan'da Cevahetya, Rusya'da Krasnodar eyaleti ve Türkiye'nin doğu illeri) çeşitli iddialarda bulunmaktadır. Ermenistan bu tutumundan vazgeçmediği takdirde ne kendi ekonomik ve sosyal sorunlarını çözebilecek ne de bölge istikrarının sağlanmasına yardımcı olabilecektir.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etmesi ile Azerbaycan hem çok önemli ekonomik kaynaklarından yoksun kalmış, hem de çok önemli ekonomik zarara uğramış ve uğramaktadır. Dolayısıyla Ermeni işgaline maruz kalan toprakların yeniden ülkenin kontrolüne geçmesi sağlanarak, ekonomik zarara uğramanın önünün alınması hem de kalkınmanın ivme kazanabilmesi için işgal altındaki topraklardaki ekonomik kaynakların kullanımına yeniden kavuşulması gerekmektedir.

Azerbaycan'ın petrol gelirleri ile silah alımına yöneleceğinden endişe eden Ermenistan, Rusya ve İran ile işbir-

liği içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte enerji kaynakları ve ihracı ile ilgili gelişmeler bağlamında, Ermenistan'a işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi için Rusya'nın baskı yapacağından da endişe etmektedir. Endişelerine rağmen, Ermenistan tarafından son dönemde yapılan resmi açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, temel sorunu izolasyonizm olan Ermenistan'ın bu durumunun ve tutumunun kısa vadede değişmesi mümkün gözükmemektedir.

12 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan ateşkesten sonra sorunu diplomatik yollarla ve barışçıl bir ortamda çözmeye çalışan Azerbaycan'ın ve problemin doğrudan taraflarından olan Ermenistan'ın yanı sıra bölge ülkeleri ve uluslararası etkinliğe sahip olan önemli ülkelerin problemin çözümünde müdahil oldukları görülmektedir.

Karabağ sorununda, başından beri Azerbaycan ile aynı görüşleri paylaşan bölgedeki tek ülke olan Türkiye ise Azerbaycan gibi barışçıl yollarla problemin çözümünü istemektedir. Türkiye sorunun çözümü için uluslararası arena da bazı girişimlerde de bulunmaktadır.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, bölgesel ve uluslararası önem taşıyan ekonomik ve stratejik projelerin ve gelişmelerin dışında kalan Ermenistan'ın, bölgesel ve küresel ekonomik entegrasyon sürecine dahil olmak, ekonomik-sosyal problemlerinin üstesinden gelmek için atması gereken öncelikli adımlar şunlardır:

- Öncelikle işgal ettiği Azerbaycan topraklarından kayıtsız-şartsız geri çekilmelidir.
- Rusya ile olan ilişkilerini gözden geçirerek, bölgenin istikrarı doğrultusunda yeniden düzenlemelidir.
- Gümrü'de yerleşen ve bölgesel güvenliği tehdit eden 102'ci Rus askeri üssünün kapatılmasını talep etmelidir.
- Gürcistan'ın Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermenilerin ayrımcı faaliyetlerini desteklememelidir.
- Devletlerin toprak bütünlüğünün ve sınırlarının ihlal edilmemesi gerektiğine ilişkin Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın belirlediği prensibi kabul ettiğini resmi olarak açıklamalıdır.
- Türkiye'ye karşı sözde soykırım propagandasından ve toprak talebinden vazgeçmelidir.

Ermenistan'ın zengin doğal kaynaklara ve enerji kaynaklarına sahip olmadığı dikkate alındığında, bölgesel ve uluslararası entegrasyona komşu devletlerden daha fazla ihtiyacı olduğu görülecektir.

Ermenistan'ın yürüttüğü işgalci ve uzlaşmaz politika kısa ve orta vadede olumlu neticeler verebilecek olsa da Ermeni halkının sosyo-ekonomik sorunlarının çözümüne kalıcı bir olumlu etkide bulunmayacaktır. Hemen her bir komşusu ile çok büyük problemleri olan Ermenistan'ın ekonomik ve sosyal sorunlarını dışarıdan aldığı yardımlarla kalıcı şekilde çözüme kavuşturması mümkün olmayacaktır.

Karabağ sorununun kendi görüşü doğrultusunda çözüme kavuşturulması için Azərbaycan'ın stratejik konumu ve ekonomik üstünlükleri en önemli dayanak noktalarıdır.

Ülke ve bölgə bazında işgaldən və sorunun çözülməyərək sürüncəmədə bırakılmasından kaynaklanan ekonomik zərərini minimum kılmaq və işğal bölgələrindəki ekonomik kaynakları yenidən və ən verimli şəkildə istifadə etmək üçün çözüme ilişkin gerekli girişimlərin alanının və etkinliyinin artırılması gerekmektedir.

Kafkasya'nın temel deniz ve kara yollarının kavşak noktasında yer alan, petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olan Azərbaycan topraklarının işgaldən kurtulması, sadece Azərbaycan'ın değil, Ermenistan da dahil olmak üzere bütün bölgə ülkelerinin ekonomik kalkınmasına, bölgesel ve küresel ekonomik ilişkilerinin gelişmesine ivme kazandıracaktır. Kafkas ülkeleri, kendi aralarında kuracakları ilişki ve entegrasyon ile büyük ekonomik kazançlar elde edebileceklerdir.

Dördüncü Bölüm Dipnotları

- ¹ H. D. Xəlilov, Qarabağ'ın Etnik Tarixindən, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Bakı, 1988, s.3; Kərim Şükürov, "Dağlıq Qarabağ: Anlayışı və Ərazisi Haqqında (tarix və müasirlik)", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ dünən, bu gün və sabah", 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-28.htm (14.06.2007); Sabir Rüstəmhanlı, *Karabağ*, İzmir, 1993, s.4.
- ² Qasım Hacıyev, "Qarabağın Maddi və Mənəvi Mədəniyyəti", **Qarabağ-Suallar Faktlar**, Qismət Mətbəəsi, 2005, s.55; Tərtiq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ³ Fikrət Nəbiyev, "Qarabağ Müasir Dünyanın Geopolitik Maraqları Kontekstində", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 3-cü Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2004, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2004/q-18.htm (14.06.2007); Xəlyəddin Xəlilov, "Qarabağ Problemi: Kökləri, Mərhələləri", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-21.htm (14.06.2007).
- ⁴ Hatem Cabbarlı, "Dağlıq Karabağ Sorununun Çözümündə Son Gelişmələr", **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi**, <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=45> (11.06.2007).
- ⁵ Yunis Hüseynov, "Qarabağ Xanlığının İqtisadi Həyatı (1747-1822-ci illər)", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 4-cü Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Materialları, Bakı, 2005, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2005/q-35.htm (17.06.2007).

- ⁶ İbrahim Yüksel, “Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu”, **Kafkas Araştırmaları-I**, Acar Yayınları, y.y., ss.32-33.
- ⁷ Yaqub Mahmudov-Kərim Şükürov, “Qarabağ Tarixi-Qədim Zamanlardan Müasir Dövrədək”, **Qarabağ-Suallar Faktlar**, Qismət Mətbəəsi, Bakı, 2005, ss.19-21.
- ⁸ Nazir Əsədov, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Sosial-İqtisadi İnkişafı”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-39.htm (14.06.2007).
- ⁹ Nazir Əsədov, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Sosial-İqtisadi İnkişafı”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-39.htm (14.06.2007); Yaqub Mahmudov-Kərim Şükürov, s.35.
- ¹⁰ Nazir Əsədov, a.g.m.
- ¹¹ Yaqub Mahmudov-Kərim Şükürov, s.35.
- ¹² Nazir Əsədov, a.g.m.; Yaqub Mahmudov-Kərim Şükürov, ss.35-36.
- ¹³ Nazir Əsədov, a.g.m.
- ¹⁴ Yaqub Mahmudov-Kərim Şükürov, ss.39-44; Nazir Əsədov, a.g.m.
- ¹⁵ “İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyat Potensialı”, BDU-nun İqtisadi və Sosial Coğrafiya Kafedrası, Xəzər Bilgi Arxivi, <http://melumat.xazar.com/idx/59/292/article/304351287al-olunmu351-601razil601rint601bii-ehtiyat-potensial305.html> (10.01.2008)
- ¹⁶ S. Şükrü Gürel, “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Ocak-Haziran, C.47, Sayı:1-2, Ankara, Ocak-Haziran-1992, s.183.
- ¹⁷ Salman Babayev, **Muharebe**, Bakı 1995, s.120.
- ¹⁸ Taptıq Həsənov, “Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).

- ¹⁹ “Yukarı Karabağ'daki Altın Yatakları, Ermenistan Tarafından Yağmalanıyor”, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=277>. (17 Haziran 2007)
- ²⁰ Taptıq Həsənov, “Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika elmi-əməli konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ²¹ Sakit Hüseynov-Rəna Ərəbxanova, “Ermənilərin Ekoloji Cinayətləri Davam Etməkdədir”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 3-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransı Materialları, Bakı, 2004, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2004/q-45.htm (14.06.2007).
- ²² Taptıq Həsənov, “Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ²³ “Ermənistan Tərəfindən Qafqazda ətraf Mühitin Qəsdən Çirkləndirilməsi”
- ²⁴ Naciye Saraç, “Karabağ Yakılıyor”, **Global Yorum İnternet Dergisi**, 13.07.2006, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=627> (17 Haziran 2007)
- ²⁵ Sakit Hüseynov-Rəna Ərəbxanova, a.g.m.
- ²⁶ Taptıq Həsənov, “Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ²⁷ Naciye Saraç, “Karabağ Yakılıyor”, **Global Yorum İnternet Dergisi**, 13.07.2006, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=627> (17 Haziran 2007)

- ²⁸ Sakit Hüseynov-Rəna Ərəbxanova, a.g.m.; Naciye Saraç, "Karabağ Yakılıyır", **Global Yorum İnternet Dergisi**, 13.07.2006, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=627> (17 Haziran 2007)
- ²⁹ Naciye Saraç, "Karabağ Yakılıyır", **Global Yorum İnternet Dergisi**, 13.07.2006, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=627> (17 Haziran 2007)
- ³⁰ Naciye Saraç, "Karabağ Azeri Topraqıdır", **Global Yorum İnternet Dergisi**, 02.05.2007, <http://www.globalyorum.com/inc/newsread.asp?readid=1321>, (17.06.2007)
- ³¹ Tapıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ³² Sakit Hüseynov-Rəna Ərəbxanova, a.g.m.
- ³³ Sakit Hüseynov-Rəna Ərəbxanova, a.g.m.
- ³⁴ Mehdi Şərifov, "Ermənistan Tərəfindən Qafqazda Ətraf Mühitin Qəsdən Çıkləndirilməsi", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 3-cü Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Materialları, Bakı, 2004, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2004/q-32.htm (14.06.2007).
- ³⁵ Hacı Hacı, "Qafqazda Münaqişələr və Ekoloji Təhlükəsizlik Problemləri", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 3-cü Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Materialları, Bakı, 2004, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2004/q-20.htm (14.06.2007).
- ³⁶ Tapıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).

- ³⁷ Tapıq Həsənov, "Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İntegrasiyasına Təsiri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ³⁸ Elfaq Rüstəmov, "Ermənistan – Azərbaycan Münaqişəsinin İqtisadi Nəticələri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-10.htm (14.06.2007).
- ³⁹ Kamer Kasim, "The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process", *Armenian Studies*, Vol. 1, No. 2, June-July-August 2001, pp. 170-185; *Herbi And Gazeti*, 1-15 April 2003, s.4.
- ⁴⁰ <http://www.bakubusiness.com/ekonomik.htm>, 4.4.2003.
- ⁴¹ YUSİFOV Elman, "Azərbaycanda Tebietden İstifadenin Sosial-İqtisadi Problemləri və İqtisadi Aspektləri", **İqtisadi İnkişaf Elmi-Praktiki Jurnalı**, 1/2005, ss.86-94; **Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2002**, Birləşmiş Məilletlər Təşkilatı İnkişaf Programı, 2002, s.59; Asef Nadirov, "İqtisadiyyatın Yeni İnkişaf Mərhələsi", **Azərbaycan**, 15 Sentyabr 2001, s.2; Azer Emiraslanov, "Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri", **Məşverət**, No:7(43), Oktyabr 2001, s.63.
- ⁴² Emine Gürsoy Naskali - Erdal Şahin, **Bağımsızlıklarının Onuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri**, (Yayına Hazırlayan: Nesrin Sarıahmetoğlu), Harlem, 2002, s.470.
- ⁴³ Tapıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁴⁴ Sakit Hüseynov, "Davamlı İnsan Konsepsiyası və İşğal Olunmuş Ərazilərin Ekoloji Vəziyyəti", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-46.htm (14.06.2007).

- ⁴⁵ Kamer Kasim, 'The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process', *Armenian Studies*, Vol. 1, No. 2, June-July-August 2001, pp. 170-185; Taptıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁴⁶ Sinan Oğan, "Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azərbaycan Ekonomisi və Türkiyə ilə Ekonomik İlişkileri", www.ceterisparibus.net/arsiv/s_ogan.pdf (13.06.2007)
- ⁴⁷ "Azərbaycan Respublikasının Sosial-İqtisadi Vəziyyəti", **Milli Bank İllik Hesabat-2000**, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Bakı, 2001, s.8.
- ⁴⁸ "Azərbaycanın 4354 Nəfər Əsir və Girov Götürülmüş və İtkin Düşmüş Vətəndaşı Var", 10.01.2008, <http://az.newsazerbaijan.ru/conf/20080110/42097770.html> (11.10.2008).
- ⁴⁹ "Dağlık Karabağ Probleminə Dair Qısa Tarixi Arayış"; <http://www.azerbaijanvision.com/index.php?name=News&catid=8&topic=20> (18.06.2007)
- ⁵⁰ "Investment Possibilities of Azerbaijan", **Ekspert**, No.7-8, 2001, s.20; Azer Mehdiyev, "Azərbaycan'ın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları", **Ekspert**, No.7-8, 2001, s.26.
- ⁵¹ **Etraf Muhitin Mühafizəsi Üzrə Milli Fealiyyət Planı**, Dövlət Ekologiya və Tebiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Bakı, 1998, s.28.
- ⁵² Taptıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁵³ Taptıq Həsənov, "Ermənistan Tərəfindən İşğal Olunmuş Ərazilərin Təbii Ehtiyatları və Ekologiyasına Vurulan Zıyanlar", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002,

- http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁵⁴ R. Abbasov, "Azərbaycan Turizm Üçüm Ehemmiyyətli Bölgədir", **Herbi And Gazeti**, 1-15 Aprel, 2003, s.2.
- ⁵⁵ Geniş Bilgi İçin Bkz: Osman Nuri Aras, **Azərbaycan Ekonomisi və Yatırım İmkanları**, TÜSİAB Yayınları, Bakı, 2005, ss.168-204.
- ⁵⁶ Kamer Kasim, 'The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process', *Armenian Studies*, Vol. 1, No. 2, June-July-August 2001, pp. 170-185.
- ⁵⁷ Taptıq Həsənov, "Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İntegrasiyasına Təsiri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁵⁸ Taptıq Həsənov, "Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İntegrasiyasına Təsiri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁵⁹ Qubad İbadoğlu, "Qarabağ Probleminin Həlli Müstəvisində Sosial və İqtisadi Amillərin Retrospektiv və Perspektiv Təhlili", **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisləri, Bakı, 2002, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2002/q-31.htm (14.06.2007); Taptıq Həsənov, "Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İntegrasiyasına Təsiri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika elmi-əməli konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁶⁰ Behlül Özkan, "Milliyətçilik Kısırdöngüsündə Bir Ülke", **Radikal Gazetesi**, 07.10.2007.
- ⁶¹ Şenol Kantarcı, "Türkiyə Ermənistan'a Sınır Kapılarını Açmalı Mı?", **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi**, 20 04.2005, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=2&yazi=314> (20.12.2007).

- ⁶² “Ermenistan Ekonomik Varoluş Savaşı Veriyor”, **BBC**, 11.03.2005, http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/03/050311_armenia_poverty.shtml (10.12.2007); Fatih Uğur, “Ermenistan’a Diaspora Hakim”, **Aksiyon Dergisi**, Sayı:550, 20.06.2005.
- ⁶³ Ömer Kocaman, “Rusya’nın Ermenistan Politikasında Değişim Sinyalleri”, Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, 15 Şubat 2005, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?yazi=164&kat=7> (15.12.007)
- ⁶⁴ Tapıq Həsənov, “Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İntegrasiyasına Təsiri”, **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ⁶⁵ Elfaq Rüstəmov, a.g.m.
- ⁶⁶ Sedat Laçiner, “Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Temel Faktörler”, **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=39> (12.06.2007).
- ⁶⁷ ‘Sayılar Kafa Karıştırdı’, **Agos Gazetesi**, 22 Şubat 2002; Hugh Pope, ‘Armenia After A Decade Of Statehood, Suffers Rapid Loss Of Human Capital’, **The Wall Street Journal**, 6 July 2001; Mehmet Saray, “Ermenistan Yol Ayrımında”, **Kafkas Araştırmaları-II**, Elif Ofset, İstanbul, 1996, s.1.
- ⁶⁸ Behlül Özkan, a.g.m.
- ⁶⁹ Fatih Uğur, “Ermenistan’a Diaspora Hakim”, **Aksiyon Dergisi**, Sayı:550, 20.06.2005.
- ⁷⁰ Şenol Kantarcı, a.g.m.
- ⁷¹ Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, **Stratejik Analiz**, Sayı:26, Haziran-2002, ss.44-49.
- ⁷² Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, ss.44-49.
- ⁷³ Sedat Laçiner, “Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut”, **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=40> (12.06.2007).

- ⁷⁴ Geniş Bilgi İçin Bakınız: Official Energy Statistics From the U.S. Government, Caucasus Region, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caucasus.html>.
- ⁷⁵ John M. Gleason, “The Decision to Reactivate a First-Generation Soviet Nuclear Power Plant: Conceptual and Decision-Analytic Frameworks”, Tam metin için bkz: <http://www.fplc.edu/RISK/vol8/winter/Gleason.htm>; **Azg(Millet)**, 25 Eylül 2001.
- ⁷⁶ **Nezavisimaya Gazeta**, 14 Nisan 2001.
- ⁷⁷ **525.ci Qəzet**, 20 Ekim 2001; **525.ci Qəzet**, 27 Kasım 2001.
- ⁷⁸ R. Nadiroglu, “İran Postavit Armenii Yadernoe Orujie”, **Zerkalo Qəzeti**, 8 Ocak 2002.
- ⁷⁹ Hüseyin Avni Karşoğlu, “Qarabağ Probleminin Həlli Azərbaycan və Türkiyədən Çox, Ermənilərin İşinə Yarayacaq”, **525.ci Qəzet**, No:103(2453), 13 İyun 2007; “Cənubi Qafqazdakı Münaqişələr Bölgənin İnkişafına Ən Böyük Maneədir”, **525.ci Qəzet**, No:103(2453), 13 İyun 2007.
- ⁸⁰ Tebriz Vefalı, “Qarabağın İqtisadiyyatımızda İzi”, **Herbi And Gazeti**, 1-15 Aprel 2003, s.3.
- ⁸¹ Əli Məsimli, “Güclü İqtisadiyyat – Güclü Ordu Tandemindən Səmərəli İstifadə Etməklə Düşmən Fakt Qarşısında Qoyulmalıdır”, **Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, “Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah” 6-cı Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfrans Tezisləri, Bakı, 2007, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2007/q-12.htm (10.01.2007)
- ⁸² Vefalı, s.3.
- ⁸³ Elfaq Rüstəmov, a.g.m; Nazmi Gül, “Şeytanla Dans: Ermenistan ve Nükleer Enerji”, **Stratejik Analiz**, Sayı:17, Eylül-2001, ss.33-39; Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, ss.44-49.
- ⁸⁴ Sedat Laçiner, “Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti”, **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁸⁵ Hasan Kanbolat, “Sarkozy ve Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı”, 16 Ekim 2006, <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=1192&kat1=12&kat2=> (17.06.2007)

- ⁸⁶ Hasan Kanbolat, a.g.m.; Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁸⁷ Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁸⁸ Andreas Brenner, (Çeviren: Ogün Duman), "Dağlık Karabağ İhtilafı "Bu Savaşı Unutmanın Vakti Geldi", **Deutsche Welle 2007**, http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-670/_nr-33/i.html?PHPSESSID=...(Erişim Tarihi: 17.06.2007); Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁸⁹ Şükrü Elekdağ, "Ermenistan'a Mesaj: Türkiye'ye Sıfır Bedelli Politika Uygulanamaz", **Zaman Gazetesi**, 26.03.2007; Şenol Kantarcı, a.g.m.
- ⁹⁰ Sami Kohen, "Erivan İle İlişkiler Nasıl Düzelir?", **Milliyet Gazetesi**, 19.09.2007; Kamer Kasım, "Ermeni Sorunu ve AB Üyelik Süreci", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=72> (14.06.2007).
- ⁹¹ Sedat Laçiner, "Azerbaycan'ı Verip, Ermenistan'ı Alamamak", **The Journal of Turkish Weekly**, 18 Nisan 2005, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=79> (12.06.2007).
- ⁹² Vüqar Məsimov, "Azərbaycan Geosiyasətinin Beş (Baş) Məsələsi: Boru Kəmərləri, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi, Xəzərin Hüquq Statusu, Cənubi Azərbaycan və Demokratikləşmə", **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi**, <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=154> (14.06.2007).
- ⁹³ Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁹⁴ Kamer Kasım, "Ermeni Sorunu ve AB Üyelik Süreci", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=72> (14.06.2007); Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını

- Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁹⁵ **Turkish Daily News**, 19.09.2007; Sami Kohen, a.g.m.; Hasan Kanbolat, a.g.m.; Sedat Laçiner, "Azerbaycan'ı Verip, Ermenistan'ı Alamamak", **The Journal of Turkish Weekly**, 18 Nisan 2005, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=79> (12.06.2007).
- ⁹⁶ Sedat Laçiner, "Ermenistan Sınır Kapısını Açmanın Maliyeti", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=80> (12.06.2007).
- ⁹⁷ Sedat Laçiner, "Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=40> (12.06.2007).
- ⁹⁸ Mustafa Budak, "Azerbaycan Ermensitan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Meselesi ve Türkiye'nin Politikası", **Kafkas Araştırmaları-II**, İstanbul, 1996, ss.107-139; Sedat Laçiner, "Azerbaycan'ı Verip, Ermenistan'ı Alamamak", **The Journal of Turkish Weekly**, 18 Nisan 2005, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=79> (12.06.2007); Şenol Kantarcı, a.g.m.
- ⁹⁹ Taptıq Həsənov, "Qarabağ Münaqişəsinin Uzanmasının Cənubi Qafqazın Qlobal və Regional İnteqrasiyasına Təsiri", **Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti**, "Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah" 2-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransının Materialları, Bakı, 2003, http://www.azadqarabag.azerall.info/ts_gen/azl/meqale/2003/q-48.htm (14.06.2007).
- ¹⁰⁰ Sedat Laçiner, "Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut", **The Journal of Turkish Weekly**, <http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=40> (12.06.2007).; Şenol Kantarcı, a.g.m.
- ¹⁰¹ Sami Kohen, "Erivan İle İlişkiler Nasıl Düzelir?", **Milliyet Gazetesi**, 19.09.2007.

YAZARLARIN ÖZGEÇMİŞİ

Dr. Osman Nuri ARAS

1970 Erzurum-Horasan doğumlu olan Aras, ilk-orta ve lise öğrenimini memleketinde tamamladı. 1990'da İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. 1993 yılında Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü'nde yüksek lisansa başlayan Aras, 1995'de "Para Politikasının İç Dengedeki Rolü ve 1980 Sonrası Türkiye Örneği" adlı tez çalışması ile yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Ana Bilim Dalı'nda doktora yapmaya başladı. 1999'da "Başlıca Para Talebi Teorileri ve 1980 Sonrası Finansal Sistemdeki Gelişmelerin Türkiye'de Para Talebine Etkisi" adlı tez çalışması ile doktora öğrenimini tamamlayarak doktor ünvanını aldı.

1993-98 yılları arasında Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İİBF'de araştırma görevlisi olarak çalışan Aras, 1999'da Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ndeki Uluslararası Doğu Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 2000 yılından itibaren ise Azerbaycan Qafqaz Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaya başladı.

2003-2004 eğitim yılında araştırma ve eğitim amacıyla Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, 2005-2006 eğitim yılında misafir öğretim elemanı olarak ABD North Texas Üniversitesi'nde bulundu.

Halen Azerbaycan Qafqaz Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaya devam etmektedir.

"Para Talebi Para İkamesi ve Finansal Gelişme, Bakü-2000",
"Rusya'da Tıkanan Sosyo-Ekonomik Değişim Dalgası, Bakü-2000",
"Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, İstanbul-2001",
"Azerbaycan Ekonomisi, Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz, Bakü-2003",
"Akıyla Karasıyla Güney Afrika, Bakü-2004",
"Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları Bakü-2005" adlı kitapları, "Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı İstanbul-2004" adlı ortak kitap çalışması yayınlanan Aras'ın ekonomi alanında yayımlanan makale ve tebliğleri de bulunmaktadır.

Aras evli ve bir çocuk babasıdır.

YAZARLARIN ÖZGEÇMİŞİ

Dr. Reha YILMAZ

03.11.1969 yılında Muğla'nın Dalyan kasabasında doğdu. İlk öğretimini Dalyan'da tamamladıktan sonra Antalya Aksu Öğretmen Lisesi'ni 1987 yılında bitirdi. 1994'de Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi lisans, 1999'da Dağıstan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesinde yüksek lisans. 2007'de Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Devlet Yöneticiliğı Akademisi'nde doktorasını tamamladı.

1995-1999 yılları arasında Dağıstan'da bulunduğu sürede Derbent Hümaniter Enstitüsünde öğretim görevlisi, hukuk müşavirliğı, Dağıstan Araştırmaları Merkezi müdürlüğü, Uluslararası Bilgi Vakfı hukuk müşavirliğı görevlerini yürüttü.

1999 yılında Azerbaycan Qafqaz Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Bu sürede Qafqaz Üniversitesinde Kültür Şube Müdürü, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, İnsan Hakları ve Terör Araştırmaları Şubesi Müdürü ve Uluslararası Hukuk bölümünde Kamu Hukuku bilim dalında öğretim görevlisi olarak çalıştı.

2000 yılında Azerbaycan Ombudsman kurumunun kuruluş çalışmaları için Azerbaycan İnsan Hakları Enstitüsü'nde oluşturulan ekipde yer aldı. Bu sürede Ombudsmanın kuruluş aşamasında İnsan Hakları Enstitüsü, BM ve Avrupa Parlamentosu ile Azerbaycan Milli Meclisini birlikte yürüttüğü seminer, konferans ve panellere katıldı. Aynı zamanda Azerbaycan İnsan Hakları Enstitüsü Uluslararası Uzmanlar Kurulu üyeliğinde bulundu. Enstitü bünyesinde oluşturulan Ombudsman Kanunu Hazırlama Komisyonunda yer aldı. İnsan Hakları Enstitüsünce hazırlanan "Ermeni Terörü Kronolojik Ansiklopedisi" çalışma komisyonuna iştirak etti. Bu Komisyonun hazırladığı Ansiklopedi 2002 yılında AMEA İnsan Hakları Enstitüsü tarafından Rusça, 2003 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayımlandı. Halen Azerbaycan İnsan Hakları Enstitüsü bünyesinde oluşturulan Uluslararası İnsan Hakları Şurası Uzmanlar Kurulu üyeliğini yürütmektedir.

Kendisinin 4 kitabı, 43 ilmi makalesi, 53 gazete yazısı, 25 ulusal ve uluslararası tebliğı, 21 televizyon sunumu bulunmaktadır.

Evli ve iki çocuk sahibidir.

YAZARLARIN ÖZGEÇMİŞİ

Dr. Vefaddin İBAYEV

6 Aralık 1956'da Azerbaycan'ın Lenkeran Şehrinde dünyaya gelen İbayev, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra, 1982'de Kirov Adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi.

1982-1998 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı nezdinde Bedre, Zagatala, ve Masallı illeri Polis Bölge Müdürlüklerinde sorgu hakimi olarak çalıştı.

1998-2000 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Uluslar arası Hukuk Problemleri Şube müdürlüğü vazifesini yürüten İbayev, 2000-2006 yılları arasında Bakü şehrine bağlı Surahanı Bölge Mahkemesi'nde hakimlik yaptı.

2004 yılında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi İnsan Hakları Enstitüsü Uluslararası Hukuk Anabilim dalında doktorasını tamamlayan yazar, İnsan Hakları Enstitüsü Uzmanlar Kurulu ve Uluslararası Hukuk Birliğı İdare Heyeti üyesidir.

2006 yılından beri Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi Hakimi görevini yürütmektedir.

Yazarın 9 kitabı ve 40'dan çok ilmi makalesi bulunmaktadır.

Evli ve iki çocuk babasıdır.

YAZARLARIN ÖZGEÇMİŞİ

Dr. Bilal DEDEYEV

20.12.1974 yılında Azərbaycan'ın Lenkeran ilinə bağlı Şilavar köyündə doğdu. 1981-1992 yıllarında ilk və orta təhsilini Şilavar liseyində, 1997'de Səlcuk Universiteti Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü, 2000'de aynı Universitetin Sosial Bilimler Enstitüsü'ndə yüksək lisanını və 2004'de isə doktorasını tamamladı.

Yüksək lisansta "Karabağ Hanlığı-Osmanlı İlişkileri"; doktorada isə "15. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Azərbaycan İlişkileri" konusunda çalıştı.

2004'ün sonlarında Azərbaycan'a dönen Dedeşev, 2005 Şubatı'nda Azərbaycan Qafqaz Universiteti Sosial Bilimler Bölümü'ndə çalışmaya başladı, 2006 Eylülü'ndə isə İktisadi və İdarə Bilimler Fakültesi Siyasət Bilimi Bölümü'ndə təhsil üyesi olaraq davam etmektedir. Aynı zamanda Qafqaz Universiteti İktisadi və İdarə Bilimler Fakültesi Staj Komissiyası Başkanı və Belediye Araştırmaları Merkezi Müdür Yardımcısı görevlerini de yürütmektedir.

Kendisinin çok sayıda bilimsel makalesi, ulusal ve uluslararası tebliği, seminerleri ve televizyon sunumu bulunmaktadır.

Dedeşev evli və bir çocuk babasıdır.

S P O N S O R D A N . . .

FAB BOYA fərdi sahibkar müəssisəsi kimi 2002-ci ildə yaradılmışdır. Müəssisə alman texnologiyası və Türkiyənin məşhur kimyaçılarının əməyinin tətbiqi, çevik və işgüzar kollektiv sayəsində ölkə daxili bütün standartlara, daxili və xarici bazarların tələblərinə tam cavab verən yüksək keyfiyyətli su əsaslı, sintetik, selliozlu boya məhsulları və həlledicilər, PVA əsaslı yapışdırıcılar, akrilik bağlayıcılar, kafel və metlaq ara doldurucuları və digər inşaat malları istehsal edir. İstehsalla yanaşı müəssisənin topdan satış mağazaları da fəaliyyət göstərir. İngiltərədən gətirilmiş ölçmə və yoxlama cihazları tətbiq olunan laboratoriyamız Dövlət Standartlaşdırma və Metreologiya İdarəsinin Texniki Akkreditasiya Sertifikatını almışdır. Bununla yanaşı müəssisəmiz 2004-cü ilin fevral ayında "Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı"nın yoxlamasından uğurla çıxmış, məhsullarımızın və müəssisəmizdəki idarəetmə sisteminin keyfiyyəti həmin təşkilatın ISO 9001:2000 beynəlxalq sertifikatına layiq görülmüşdür və 2007-ci ildə yenidən həmin sertifikatı almışdır. Müəssisə istehsal etdiyi xammaddələri dünyanın qabaqcıl xammaddə firmalarından idxal edir və ölkə xaricində tanınmış boya müəssisələri ilə yaxından əməkdaşlıq edir.

Şirkətimizin amalı müasir texnologiyaları tətbiq etmək, daim yeniləşən tələblərə cavab verməklə ölkə daxilindəki nüfuzumuzu qoruyub saxlamaq, qloballaşmaq, beynəlxalq səviyyədə tanınmaq və xarici bazarlarımızın sayını artırmaqdır.

Missiyamız, məhsul çeşidlərimizin sayını artırmaq, daxili və xarici müştəri məmnuniyyətini maksimum səviyyədə təmin etməklə ölkə daxili və xarici bazarlarda özümüzlə layiqli yer tutmaqdır.

Müəssisəmizdə hər zaman keyfiyyət hədəfləri müəyyənləşdirilir, xammal mənbələri araşdırılır, müştəri tələblərini nəzərə almaqla istehsalat planlaşdırılır və bütün sistemə beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə nəzarət edilir.

Müəssisəmiz daima inkişaf etmək, müştəri tələblərinə yüksək səviyyədə cavab vermək, keyfiyyət idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək, tətbiqi və təsirliliyini artırmaq məqsədi ilə aşağıdakı prinsipləri özünə əsas götürür:

- Ölkəmizin inkişafı, iqtisadi gücünün artırılması və işsizlik gələcəyinin təmin olunması yolunda hər zaman çalışmaq
- Boya sektorunda qabaqcıl dünya təcrübəsini araşdırıb yenilikləri tətbiq etmək və ölkəmizdə bu sektorun inkişaf etməsi üçün bu təcrübədən istifadə etmək.

-
- Müştəri tələblərini daima diqqət mərkəzində saxlamaq, öyrənmək və onların tələblərini yüksək səviyyədə yerinə yetirmək.
 - Keyfiyyət hədəflərini müəyyən etmək və istehsalda keyfiyyətin yüksəldilməsinə daima çalışmaq
 - İşçilər üçün lazimi iş şəraitini və onların məmnuniyyətini təmin etmək
 - İstehsal qüvvəsini və kadr potensialını təmin etmək
 - Müasir texnologiyalardan istifadə edərək rəqabət gücünü artırmaq və hər zaman öndə olmaq
 - Müştəri məmnuniyyəti və şikayətlərini müasir metodlarla mütəmadi olaraq öyrənmək
 - İctimaiyyəti və müştərilərimizi müəssisəmizdə olan yeniliklər və yeni məhsullar haqqında məlumatlandırmaq, onlar üçün hər zaman açıq olmaq.
 - İstehsalda keyfiyyətimizi yüksəltmək üçün əsas prinsiplərimiz:
 - Müəssisəmizin istehsal etdiyi məhsulların ölkə daxili və xarici bazarlarda yüksək keyfiyyətli məhsul kimi tanınmasına nail olmaq
 - Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yüksək keyfiyyət əldə etmək və bununla müştəri məmnuniyyətini yüksək səviyyədə təmin etmək
 - Bu hədəfə tam şəkildə nail olmaq üçün müəyyən etdiyimiz keyfiyyət hədəflərini davamlı olaraq gözdən keçirmək və daimi yaxşılaşdırma prinsipi ilə çalışmaq
 - Yeni məhsullar istehsal etmək və mövcud məhsulların keyfiyyətinə nəzarət etmək üçün müasir laboratoriya imkanlarına sahib olmaq.

Biz FAB şirkəti olaraq Sizinlə bərabər olmaqdan və Sizə xidmət etməkdən hər zaman qürur duyuruq.

Səmimi və xoş arzularla ...

Boya ve Kimya Sanayii LTD